

Методкабінет / М. С. М. УССР
ЛНБ, ЛБ

РХІВИ УКРАЇНИ

1966 3

ДО УВАГИ ЧИТАЧІВ

Редакція звертається до всіх авторів з проханням надсилати статті, повідомлення, рецензії тощо в двох примірниках (обов'язково — перший), віддрукованих на машинці через два інтервали. Не прийняті до друку рукописи авторам не повертаються.

54218

АРХІВИ УКРАЇНИ

НАУКОВО-ІНФОРМАЦІЙНИЙ БЮЛЕТЕНЬ АРХІВНОГО УПРАВЛІННЯ
ПРИ РАДІ МІНІСТРІВ УРСР

ЗМІСТ

Плани партії — плани народу 3

СТАТТІ

А. Батюк — Участь архівістів у підготовці «Історії міст і сіл
Української РСР» 7
Ів. Крип'якевич — На шляху до видання історичного атласа
України 11

ПОВІДОМЛЕННЯ

О. Тодосіна — Підсумки огляду архівів і стану діловодства
республіканських міністерств та відомств 15
Я. Ісаєвич (Львів) — Архівознавство і джерелознавство в пра-
цях І. П. Крип'якевича (до 80-річчя з дня народження) 20
В. Борис — Ставлення Австрії до повстання декабристів 27
А. Катренко — З минулого революційного народництва на
Україні 35
У. Єдлінська (Львів) — Іларіон Семенович Свенціцький (1876—
1956 рр.) 43

ОБМІН ДОСВІДОМ

С. Розін (Харків) — Використання документів в агітаційно-
пропагандистських цілях 48
В. Торов — Кущові семінари як засіб підвищення фахового
рівня завідуючих міськрайдержархівами 53
А. Мільшина (Львів) — Діловий контакт між архівістами Львова
А. Серікова (Сімферополь) — Робота експертно-перевірної
комісії Архівного відділу Кримського облвиконкому 58
О. Романова (Чернігів) — Організація роботи семінару з архі-
вознавства та інших спеціальних історичних дисциплін 60

ДОКУМЕНТИ

І. Бутич — До історії українсько-трансільванських взаємин
(1648—1656 рр.) 62
Ф. Стеблій (Львів) — Мирон Штолюк — ватажок опришківсько-
го руху 71

ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ ТА ДЖЕРЕЛ

А. Ткачук (Ніжин) — Більшовицька преса Південно-Західного
та Румунського фронтів у 1917 р. 76
А. Волощенко — Класова боротьба на правобережній Україні
в період другої революційної ситуації (1879—1881 рр.) 81
О. Дей, М. Мороз (Львів) — Автографи Івана Франка у львів-
ських архівах та бібліотеках 84

Методкабінет АУ при СМ УРСР

Инв. № 815

№ 3 (77)

ТРАВЕНЬ —
ЧЕРВЕНЬ

РІК ВИДАННЯ
XX

КИЇВ — 1966

КРИТИКА І БІБЛІОГРАФІЯ

Рецензії

І. Вільний — Путівник по Хмельницькому облдержархіву	91
Я. Дашкевич (Львів) — Цінне видання про Хотинську війну	93
Нотатки про книги	94
ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ	99
МАТЕРІАЛИ ДО УКРАЇНСЬКОГО БІОГРАФІЧНОГО СЛОВНИКА	
П. Ротач (Полтава) — Літературна Полтавщина	107

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Бутич І. Л. (відповідальний редактор), **Гордієнко Б. В.** (відповідальний секретар), **Гудзенко П. П.**, **Катренко А. М.**, **Коновалова В. С.**, **Кузьменко В. В.** (заступник відповідального редактора), **Місерман М. О.**, **Отліванова Л. М.**, **Пшеничний Г. С.**, **Рибалка Г. С.**, **Сизоненко Г. С.**, **Стрельський В. І.**, **Тесленко М. І.** (заступник відповідального редактора), **Шаталіна Є. П.**, **Щедріна Д. С.**

Адреса: Київ-25, Володимирська вул., 22-а.
Телефон Б 9-40-24

АРХИВЫ УКРАИНЫ

(на українском языке)

Літературний редактор В. С. Фіалко

Технічний редактор В. І. Мізерський

Коректор А. А. Ейдельман

Здано на виробництво 15.IV.1966 р. Підписано до друку 26.V.1966 р.
Формат паперу 70×108¹/₁₆. Фіз. друк. арк. 7. Ум. друк. арк. 9,9.
БФ 05344. Тираж 12910. Зам. 907. Ціна 20 коп.

Київська книжкова друкарня № 6. Київ, вул. Виборзька, 84.

ПЛАНИ ПАРТІЇ — ПЛАНИ НАРОДУ

У житті нашої партії і країни партійні з'їзди завжди були історичними етапами переможного руху радянського народу вперед. Точно додержуючись курсу, накресленого з'їздами, ленінська партія організувала перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції, забезпечила побудову в нашій країні соціалістичного суспільства, розквіт народного господарства і культури, піднесення матеріального добробуту трудящих. Ось чому робота найвищого керівного органу завжди привертає увагу не тільки трудящих нашої країни, але й усього світу.

Нещодавно закінчив свою роботу XXIII з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу, який заслухав та обговорив звітну доповідь Центрального Комітету КПРС, з якою виступив Л. І. Брежнев. З'їзд схвалив лінію і практичну діяльність Центрального Комітету, а також пропозиції і висновки Звітної доповіді. На з'їзді розглянуто і затверджено Директиви по п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР на 1966—1970 рр., про який доповів О. М. Косигін. Внесені часткові зміни в Статут КПРС. Прийнято Заяву з приводу агресії США у В'єтнамі. Одностайно обрані центральні органи партії.

XXIII з'їзд розглянув найважливіші питання політичної, економічної, ідеологічної та організаційної діяльності партії, підвів підсумки героїчної праці радянського народу, колективно виробив політичну лінію партії на майбутнє. З'їзд зробив всебічний марксистсько-ленінський аналіз боротьби нашої партії, робітничого класу, колгоспного селянства, інтелігенції за перетворення в життя рішень XX—XXII з'їздів, Програми КПРС, винятково важливі висновки й узагальнення, накреслив головні напрями дальшої роботи комуністичного будівництва в нашій країні, визначив головні зовнішньополітичні завдання партії і народу.

Період між XXII і XXIII з'їздами партії був насичений важливими подіями, великими перемогами. Радянський народ під керівництвом Комуністичної партії завершив виконання семирічного плану. Було досягнуто значного збільшення обсягу промислової продукції, особливо в її провідних галузях. За минулі п'ять років валова продукція промисловості виросла у півтора раза. Тільки приріст промислової продукції за п'ятиріччя становив 79 мільярдів карбованців. Це в три з половиною рази більше, ніж за всі довоєнні п'ятирічки.

Неухильно підвищується питома вага Радянського Союзу у світовому промисловому виробництві. У 1965 р. СРСР виробив майже одну п'яту частину світової промислової продукції, а напередодні другої світової війни промислова продукція СРСР була меншою однієї десятої. У загальній системі народного господарства СРСР успішно розвивалась економіка всіх союзних республік. Виконала плани виробництва й Українська РСР, в якій промислова продукція за п'ятиріччя зросла на 53%.

Україна стає одним з великих центрів машинобудування. За останні сім років випуск машин, приладів, устаткування збільшився у два з половиною рази. Високими темпами розвивається авіаційна, суднобудів-

на, радіотехнічна, електронно-вакуумна промисловість. Випуск виробів легкої промисловості зріс у півтора рази, продовольчих товарів — в 1,7 рази і товарів культурно-побутового призначення у два рази.

Новим важливим етапом боротьби радянського народу за створення матеріально-технічної бази комунізму буде п'ятирічний план на 1966—1970 рр. Головне завдання цього плану полягає в тому, щоб на основі всебічного використання досягнень науки і техніки, індустріального розвитку всього суспільного виробництва, підвищення його ефективності і продуктивності праці забезпечити дальше помітне зростання промисловості, високі сталі темпи розвитку сільського господарства, щоб добитися істотного піднесення рівня життя радянського народу.

У наступній п'ятирічці будуть зроблені нові кроки в розв'язанні таких проблем, як подолання істотної різниці між містом і селом, між розумовою і фізичною працею. Внаслідок розв'язання великих економічних і соціальних завдань ще більше зміцняться політична основа і матеріальна база союзу робітничого класу і селянства.

Капітальні вкладення в народне господарство становитимуть приблизно 310 мільярдів крб., тобто у півтора рази більше, ніж за попередні п'ять років. Це дозволить забезпечити розвиток усіх галузей народного господарства у всіх союзних республіках, прискорить ріст життєво важливих галузей, дасть можливість усунути як міжгалузеві, так і внутрігалузеві диспропорції, які останнім часом стали перешкодою гармонійному розвитку народного господарства.

Першочергове значення надається розвитку сільського господарства. На основі механізації, хімізації і електрифікації сільського господарства підвищити продуктивність праці, крок за кроком підтягати сільське господарство по технічному оснащенню та організації виробництва до рівня промисловості.

Важливою особливістю наступної п'ятирічки є істотне зближення темпів росту виробництва засобів виробництва (група «А») і виробництва предметів споживання (група «Б»).

У новій п'ятирічці буде звернуто особливу увагу на прискорення науково-технічного прогресу і підвищення ефективності суспільного виробництва, як на важливе господарське і політичне завдання. Велика увага приділяється удосконаленню структури промислового виробництва й усуненню вузьких місць. Зберігається випереджаючий розвиток електроенергетики, машинобудування, хімічної промисловості, електротехніки.

У Директивах по новому п'ятирічному плану велике місце відведено завданням розвитку всіх видів транспорту. Ця галузь покликана забезпечити безперебійний обіг матеріальних цінностей у народному господарстві, відкрити доступ до нових природних ресурсів у неосвоєних районах країни.

Накреслення нової п'ятирічки пройняті життєдайною ідеєю ленінської дружби і братерства народів. Передбачається могутнє піднесення економіки й культури всіх союзних республік. Ми бачимо це на прикладі Радянської України. Вона й далі розвиватиметься як одна з найважливіших паливно-енергетичних, металургійних і машинобудівних баз Радянського Союзу, як республіка великої хімії, багатогалузевої харчової промисловості, інтенсивного сільського господарства. Про намічені темпи розвитку дає уявлення такий підрахунок: через 5 років УРСР вироблятиме набагато більше промислової продукції, ніж її давала в 1940 році промисловість усієї країни.

Для піднесення колгоспного і радгоспного виробництва п'ятирічним планом передбачається майже в два рази збільшити капітальні вкладення у сільське господарство. За п'ятирічку планується надати селу більше як за попередні п'ять років: тракторів на 700 тисяч і вантажних автомобілів — на 680 тис. штук; сільськогосподарських машин — на 4 мільярди

крб. Загальне споживання електроенергії в сільському господарстві зросте приблизно в три рази. Колгоспи і радгоспи одержуватимуть більше добрив.

Найважливішим завданням в сільському господарстві, як і раніше, є збільшення виробництва зерна, причому головним чином не шляхом збільшення посівних площ, а шляхом підвищення врожайності з кожного гектара. У наступні роки передбачається здійснити в загальнодержавному масштабі роботи по підвищенню родючості ґрунтів і культури землеробства в усіх зонах країни.

Спираючись на успіхи в розвитку економіки, партія й уряд роблять все необхідне для поліпшення життя народу. За звітний період середня зарплата робітників і службовців зросла на 19 процентів. У наступному п'ятиріччі намічається добитися дальшого підвищення життєвого рівня радянського народу. Реальні прибутки в розрахунку на душу населення зростуть за п'ять років приблизно в 1,3 раза.

У поточній п'ятиріччі передбачається дальше поліпшення пенсійного забезпечення. Зростуть мінімальні розміри пенсій по старості робітникам і службовцям, а також буде поширений на колгоспників порядок нарахування пенсій, встановлений для робітників і службовців.

Яскравою особливістю сучасної епохи є небувало швидкий розвиток науки, все зростаючий її вплив на всі сторони матеріального і духовного життя. Перетворення науки у безпосередню виробничу силу корінним чином перетворює характер трудової діяльності людини. В умовах соціалізму наука міняє не тільки характер праці людини, але й весь матеріальний і духовний уклад її життя.

Величезні завоювання вітчизняної науки, які сприяли піднесенню нашої Батьківщини, безпосередньо зв'язані з діяльністю Академії наук СРСР. У минулі роки продовжували зростати і зміцнюватися академії наук та наукові установи союзних республік, у тому числі й Академія наук України. Гідний вклад вносять у вітчизняну і світову науку колективи інститутів електрозварювання, кібернетики, фізики, надтвердих матеріалів та інструменту. Широко відомі досягнення колективів ряду інститутів республіки в галузі промисловості, сільського господарства, медицини.

Увесь світ визнає видатні успіхи радянської науки у вивченні Всесвіту і освоєнні космосу. Радянському Союзу належить пріоритет у таких етапах пізнання Всесвіту, як запуск першого штучного супутника Землі, перший політ людини в космос, перші групові польоти людей у космос, перший вихід людини у відкритий міжзоряний простір тощо.

Нова п'ятирічка повинна стати новим етапом культурного будівництва. Могутнє піднесення матеріального виробництва і значне піднесення життєвого рівня трудящих створюють усі умови для розквіту радянської соціалістичної культури. Соціалістичне будівництво, безперервно збільшуючи виробництво матеріальних благ і забезпечуючи ними все населення, створюють тим самим необхідні передумови як для розвитку культури, так і для залучення до неї широких шарів трудящих.

Завдання, які належить розв'язати радянській науці, справді грандіозні. Побудова нового суспільства вимагає небувалого в історії обсягу наукових знань як для розвитку виробничих сил, так і для перетворення всього суспільного життя. Мета науки — збільшувати матеріальні і духовні цінності народу, робити життя радянських людей ще кращим, допомагати партії і народу успішно будувати комуністичне суспільство.

В сучасних умовах ще більше зростають масштаби і завдання теоретичної роботи. Жодне суспільство не мало такої потреби в теорії, як соціалістичне суспільство. Тому і в майбутньому теорія має прокладати шлях практиці, забезпечувати строго науковий підхід до керівництва економічним і культурним життям радянського народу. Дальший твор-

чий розвиток марксистсько-ленінської теорії розглядається як найважливіше завдання, як необхідна умова успіхів у будівництві комунізму. Велику роль у цій справі покликані відігравати суспільні науки. Розроблення важливих проблем економіки і політики, філософії і соціології, історії і права та інших суспільних наук у тісному зв'язку з практикою комуністичного будівництва — важливе завдання радянських учених. Вони покликані всебічно вивчати такі проблеми, як напрям і характер процесу формування комуністичних суспільних відносин, удосконалення державного ладу і розвиток соціалістичної демократії, форми і методи господарювання, наукова організація праці, зміст і методи комуністичного виховання й інших актуальних проблем.

На з'їзді підкреслювалось, що необхідно покінчити з існуючим у частини наших кадрів уявленням, ніби суспільні науки мають тільки пропагандистське значення, покликані роз'яснювати і коментувати практику. Розвиток суспільних наук і впровадження їх рекомендацій у практику відіграє не менш важливу роль, ніж використання досягнень природничих наук у сфері матеріального виробництва і розвитку духовного життя народу.

Почесне завдання учених — створити праці, присвячені 50-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції і 100-річчю з дня народження В. І. Леніна.

Увагу, яку приділив з'їзд ідеологічній діяльності партії, теоретичній роботі, масштаби і завдання якої в сучасних умовах ще більше зростають, має першочергове принципове значення. Подібно тому, як у сфері економіки наша партія покінчила з усім, що диктувалось суб'єктивістським підходом до справи, і забезпечила торжество марксистсько-ленінської науки, так і в галузі ідеології партія утвердила значення теорії, утвердила строго наукові методи роботи.

УЧАСТЬ АРХІВІСТІВ РЕСПУБЛІКИ У ПІДГОТОВЦІ «ІСТОРІЇ МІСТ І СІЛ УКРАЇНСЬКОЇ РСР»

А. Батюк

Перед радянською історичною наукою стоять високі завдання по вивченню і теоретичному узагальненню практики комуністичного будівництва, суспільних явищ і закономірностей розвитку сучасної епохи, створенню ґрунтовних і змістовних праць, що органічно поєднували б у собі строгу науковість, глибоку ідейність і принциповість.

Однією з таких праць має стати «Історія міст і сіл Української РСР», яка видається на громадських засадах до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. Основне завдання цієї праці — відтворення історичної правди минулого і показ величних соціалістичних перетворень, що сталися у містах і селах нашої республіки за часів радянської влади, досягнень українського народу в галузі економіки, науки, освіти, культури, літератури і мистецтва. Особлива увага приділяється висвітленню виховання нової людини — активного будівника комуністичного суспільства.

Значну частку величезного загону творців цього видання становлять українські історики-архівісти, які з перших днів організації роботи беруть активну участь у підготовці «Історії міст і сіл Української РСР». Коротко зупинимося на основних заходах, які були здійснені з участю архівістів.

Розуміючи велике політичне значення «Історії міст і сіл Української РСР», Архівне управління у квітні—червні 1962 р. провело 4 кушові наради у Львові, Полтаві, Херсоні і Кам'янець-Подільському. На цих нарадах йшлося про готування цього видання, про пошуки найбільш доцільних шляхів і способів написання довідок, приділялась значна увага розробці методичних посібників, а також організації роботи по виявленню матеріалів на місцях. У травні 1963 р. була проведена нарада директорів державних архівів УРСР з обговоренням питання про хід роботи по збору матеріалів і написанню статей з історії населених пунктів.

1—2 листопада 1963 р. у м. Києві Архівне управління скликало республіканську нараду керівних працівників архівних установ і секретарів облвиконкомів, на якій виступив заступник головного редактора О. К. Касименко з інформацією про хід підготовки «Історії міст і сіл Української РСР».

У жовтні 1965 р. у Києві, Харкові і Чернівцях на кушових нарадах завідуючих архівними відділами облвиконкомів і директорів державних архівів були обговорені питання про доповнення картотеки по населених пунктах республіки. Наради розглянули такі важливі питання, як робота над документами іноземною мовою і доскональна звірка науково-довідкового апарату в нарисах (поклики на джерела, примітки тощо).

Фундаментальною основою для написання вірогідної «Історії міст і сіл Української РСР» є документальні джерела архівів. Для кожного історика зрозуміло: недостатнє використання архівних документів веде

до слабкого висвітлення таких важливих питань історії населених пунктів, як соціальне розшарування, форми феодальної та капіталістичної експлуатації, класової боротьби, умов життя народу тощо.

Маючи на увазі важливість документальної бази, архівісти республіки відразу у 1962 р. включилися в роботу щодо виявлення документальних матеріалів. За цей рік було переглянуто 52 157 од. зб. і написано 143 891 картка на документи з історії населених пунктів України. У 1963 р. архівісти республіки переглянули і опрацювали 222 814 од. зб. і написали 273 268 тематичних карток. Деякі архіви в цій роботі домоглися значних успіхів. Наприклад, у 1963 р. співробітники Вінницького облдержархіву написали 53 930 тематичних карток; ЦДА УРСР у Києві — 29 955; Київського облдержархіву — 23 296 і філіалу Львівського облдержархіву в Самборі — 15 964.

У 1964 р. було опрацьовано 88 008 од. зб. і написано 109 214 тематичних карток.

У 1965 р. архівні установи УРСР продовжували виявлення і каталогізацію. Планами на цю роботу в державних архівах республіки в 1965 р. було відведено 9936 робочих днів, в т. ч. по ЦДАЖР УРСР у м. Харкові — 1021, по ЦДА УРСР у м. Києві — 1006, по ЦДА УРСР у м. Львові — 610, по Київському облдержархіву — 449 робочих днів і т. д. Крім того, листом від 26 травня 1965 р. Архівне управління зобов'язало державні архіви республіки посилити виявлення документальних матеріалів з історії міст і сіл.

Тільки за першу половину 1965 р. в ЦДАЖР УРСР у м. Харкові було опрацьовано 1998 од. зб. і написано 10 428 тематичних карток за матеріалами таких фондів, як: ВУЦВК, РНК УРСР, Наркомзем УРСР, НКВС УРСР, Укрколгоспцентр, Наркомос УРСР, Всеукрревком, Галревком, ЦКНС, Головне управління міліції УРСР, Всеукраїнська комісія по організації святкування 20-річчя революції 1905 р.

Географічний каталог філіалу ЦДА УРСР у м. Харкові, створений на базі виявлення документальних матеріалів, за цей же час збільшився на 1000 карток.

Географічний, систематичний та іменний каталоги Вінницького облдержархіву в 1965 р. поповнились 4643 картками. Всього в каталогах архіву нараховується 101 130 тематичних карток, складених за матеріалами 244 фондів. Документальна база архіву поповнилась 12 349 кадрами мікрофотокопій з матеріалів, які зберігаються в Ленінграді і Києві, 445 — з ЦДАЖР УРСР м. Харкова. Всі ці документальні матеріали закаталогізовано. Крім того, з частини матеріалів центральних історичних архівів Ленінграда і Києва зроблено виписки, які просистематизовані за алфавітом назв населених пунктів.

Житомирським облдержархівом і його філіалом у м. Бердичеві тільки в першій половині 1965 р. було складено 1916 карток, а в Сумському облдержархіві — 227 карток.

Працівники філіалу Закарпатського облдержархіву в м. Мукачеві переглянули 12 179 од. зб. і заповнили 200 тематичних карток. Кіровоградський облдержархів склав близько 1000 карток, Донецький — близько 2500, Волинський — 800, Полтавський — 1000, Одеський — 1100, його філіал у м. Ізмаїлі — 640, Чернівецький — 2672 картки і т. д. Всього за період з 1962 по 1965 рр. держархівами було складено 581 554 картки.

Одночасно з виявленням відомостей з історії міст і сіл в документальних матеріалах архівісти республіки розробили стосовно до цієї теми друковані видання, газети, карти, плани, фотоілюстрації тощо. Під час перегляду джерел у деяких облдержархівах необхідні дані про міста і села занотовувались на окремих аркушах. У Дніпропетровському облдержархіві, наприклад, за 1962—1964 рр. складено близько 6000 виписок, які систематизувались у спеціальних папках, заведених на 1824

населені пункти. Вони є своєрідною документальною справою про той чи інший населений пункт.

Для поповнення документальної бази з історії міст і сіл були організовані виїзди працівників державних архівів у московські, ленінградські і ін. архіви та бібліотеки. Наприклад, Дніпропетровський облдержархів у 1963—1964 рр. одержав близько 5000 кадрів мікрофотокопій документів з інших архівів, які було враховано в картках або виписках з історії міст і сіл. У 1965 р. дніпропетровці продовжували роботу в бібліотеках і архівах Москви, Ленінграда, Києва, Харкова (Державна бібліотека СРСР ім. В. І. Леніна, Центральний архів народного господарства СРСР, Центральний партійний архів інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Центральний державний архів кінофотофонодокументів СРСР, бібліотека Академії наук СРСР в Ленінграді, ЦДІА УРСР в м. Києві, ЦДАЖР УРСР в м. Харкові), Кримському та Одеському облдержархівах. У 1965 р. замовили мікрофільми і фотокопії на 357 фотографій, виявили 669 книг, 33 карти Катеринославської губернії, замовили по міжбібліотечному абонементу 198 книг для мікрофільмування.

Донецький облдержархів у минулому році організував відрядження в Центральний державний історичний архів СРСР в м. Ленінграді, звідки було одержано 34 270 кадрів мікрокопій документів. Серед них велика кількість матеріалів з історії промисловості і сільського господарства: відомості про випуск продукції і роботу великих металургійних заводів Півдня (Юзівського, Костянтинівського, Дружківського та ін.), зведення за 1908—1917 рр. про створення акціонерних товариств, про виділення землі в Маріупольському повіті під заселення переселенцями, з історії населених пунктів Бахмутського і Маріупольського повітів після реформи 1861 р. У квітні 1965 р. працівники облдержархіву побували у Державному музеї Революції СРСР у м. Москві, де виявили чимало документів про революцію 1905—1907 рр., а також про індустріалізацію і колективізацію в Донецькій області. З цих документів знято фотокопії і передано обласній редколегії.

Всі матеріали, одержані архівами, просистематизовані по населених пунктах і використовуються дослідниками в читальних залах.

Найрізноманітнішу роботу щодо готування історії міст і сіл України, з урахуванням місцевих особливостей і відмін, проводили і проводять всі обласні державні архіви. Для прикладу візьмемо роботу Чернівецького облдержархіву за 1963 р. При виявленні особливу увагу було зосереджено на документах з історії Буковини радянського періоду. З цією метою переглядалися фонди обласних, міських і районних органів державної влади, установ народного господарства, культури, науки. Зроблено переклади документів з німецької і румунської мов і виписки, які занесено по кожному населеному пункту на окремий аркуш.

Для збирання матеріалів з історії Хотинського повіту наукові працівники виїжджали до Кишинева — адміністративного центру колишньої Бессарабської губернії. Тільки за друкованими матеріалами бібліотеки архіву складено 1650 бібліографічних карток, а за обласними і районними газетами радянського періоду — понад 2 тисячі.

Тематична картотека на початок 1964 р. налічувала 6212 карток, для яких було зроблено 5384 виписки з друкованих джерел (без газет). А на початок вересня 1965 р. картотека зросла до 8884 карток.

Архівісти України виконали значну кількість запитів членів авторських груп і окремих складачів нарисів з історії населених пунктів. ЦДА КФФД УРСР у м. Києві за 1964—1965 рр. відібрав, виготовував і розіслав фотовідбитки для ілюстрації «Історії міст і сіл Української РСР» редакційним колегіям Волинської, Вінницької, Дніпропетровської, Закарпатської, Івано-Франківської, Київської, Львівської, Миколаївської, Одеської, Харківської, Хмельницької, Херсонської областей, в т. ч.

окремо по Олевському і Малинському районах Житомирської області і м. Торезу Донецької області.

Працівники всіх архівів є членами редакційних колегій та членами робочих груп. Вони багато уваги приділяють організації роботи по збиранню матеріалів на місцях, подають практичну допомогу авторам у написанні нарисів. Особливо багато зроблено в цьому напрямі працівниками Волинського, Кіровоградського, Полтавського, Ровенського, Харківського, Херсонського та інших облдержархівів.

Науковці Дніпропетровського облдержархіву організували для надання допомоги авторським групам виїзди у Новомосковськ і Перещепино, а Чернівецького — у Вижницю, Вашківці, Кельменці та ін.

Науковці Ровенського облдержархіву проводили наради з представниками сільських авторських груп. Виїжджаючи в райони, архівісти 20 разів виступали на конференціях учителів і на нарадах директорів шкіл, де інформували про склад документальних матеріалів архіву, подавали методичну допомогу. Коли нариси були вже написані і надходили до обласної редакційної комісії, архівісти писали на них рецензії, перевіряли посилання на архівні джерела.

Працівники Луганського облдержархіву надавали практичну допомогу членам міських і районних комісій у підборі, виявленні та опрацюванні документів. Виїжджали в райони області і міста Старобільськ, Рубіжне, Ровеньки, Антрацит та ін. Архівісти також брали участь у написанні історичних нарисів. Зокрема ними підготовлено нариси про міста Ровеньки, Старобільськ, Лутугіно та розділ «Героїчна боротьба луганських більшовиків проти контрреволюції (1918—1920)» до нарису про обласний центр. Значна робота проведена архівістами у міській редакційній комісії. Крім того, два працівники — члени обласної редакційної колегії, один — секретар. За дорученням обласної редколегії працівники Вінницького облдержархіву брали участь у написанні нарисів про м. Вінницю (директор архіву С. Я. Вініковецький), м. Козятин (начальник відділу А. І. Бабенко), с. Плисків (старший методист А. А. Міняйло).

У 1965 р. обласною редколегією була створена робоча група для доопрацювання історичних нарисів і довідок про населені пункти області. Членами цієї групи старшим методистом А. А. Міняйло і охоронцем фондів Є. П. Пожар проведена робота по підготовці і відправці в головну редколегію історичних нарисів про Гайсин, Калинівку, Крижопіль, Дашів і ряд інших населених пунктів. Райдержархіви Вінниччини для районних редколегій і авторів нарисів надавали матеріали з історії рідного краю.

Співробітники Полтавського облдержархіву брали безпосередню участь у написанні 15 нарисів і 26 довідок, а також надавали значну допомогу в редагуванні нарисів про міста і села області. Архівістами України проведено значну методичну роботу по написанню історії міст і сіл. Наприклад, в Івано-Франківському, Ровенському та інших архівах були створені кутки методичної літератури і бібліографії, у Чернівцях у 1962—1963 рр. було проведено 5 методичних нарад, на яких обговорювалися методичні, організаційні і практичні питання щодо виявлення та оформлення матеріалів.

Популяризацію роботи по використанню документальних матеріалів з історії населених пунктів архівісти проводили через пресу, радіо, телебачення, фотогазети (Кіровоград, Волинь, Луганськ, Дніпропетровськ, Вінниця та ін.). Наприклад, в обласній газеті Чернівецької області «Радянська Буковина» в 1962—1963 рр. співробітники облдержархіву опублікували 11 статей з історії міст і сіл, організували 8 трансляцій по радіо і 5 телевізійних передач.

Більшість відвідувачів читальних залів архівів республіки в 1962—1965 рр. були авторами нарисів з історії міст і сіл. Зокрема, в Житомирському облдержархіві, як і в усіх архівах України, в останні роки знач-

но зросла роль читального залу. В 1963 р. тут працювало 427 дослідників. Це в 10 раз більше, ніж у кожному з попередніх трьох років. Протягом 1963—1964 рр. з архівосховищ у читальний зал було видано 16 000 справ, книг, комплектів газет. У 1965 р. в читальному залі працювало 296 авторів.

У читальному залі Вінницького облдержархіву в 1965 р. над історією міст і сіл працювало 60 дослідників, якими опрацьовано 1536 од. зб. і 525 книг, журналів і комплектів газет. Читальний зал Сумського облдержархіву відвідали члени редколегії і автори нарисів Кролевецького, Білопільського, Сумського, Середино-Будського, Недригайлівського, Глухівського районів — всього 41 працівник.

Харківський облдержархів у 1965 р. прийняв 42 дослідники з історії міст і сіл, видавши їм для роботи 1450 од. зб. У Полтавському облдержархіві в цьому ж році працювало 64 дослідники; вони використали 921 справу і 566 примірників книг і комплектів газет. Авторам нарисів було дано 107 консультацій щодо використання документальних і друкованих джерел.

За сім місяців 1965 р. у читальному залі Одеського облдержархіву працювало 26 авторів, рецензентів і представників редколегій.

Для авторів нарисів у читальному залі Чернівецького облдержархіву є географічний каталог, виписки із документів і книг, відповідні документарні і друковані матеріали. Дуже важливо, що авторам, які не володіють німецькою і румунською мовами, а таких більшість, подається допомога у перекладі документів. ЦДАЖР УРСР у м. Харкові в 1965 р. дав відповіді на 30 тематичних запитів, які надійшли від обласних архівів і авторів нарисів по уточненню відомостей з історії окремих населених пунктів. Крім того, 50 авторів і членів обласних редколегій опрацьовували матеріали архіву в читальному залі, одержуючи консультації з питань, що їх цікавили.

Тільки 7 архівів (Вінницький, Волинський, Запорізький і його філіал у м. Мелітополі, Полтавський, філіал Сумського облдержархіву в м. Конотопі і Харківський облдержархів) у 1965 р. видали дослідникам з історії міст і сіл 7624 справи.

Уже ці дані говорять про те, що архівісти України чимало зробили для того, щоб історія міст і сіл була підготовлена своєчасно і якісно. В даний період робота над написанням вступає в завершальну фазу і немає сумніву в тому, що загін істориків-архівістів республіки докладде всіх зусиль для її успішного здійснення.

НА ШЛЯХУ ДО ВИДАННЯ ІСТОРИЧНОГО АТЛАСА УКРАЇНИ

Ів. Крип'якевич

В. К. Яцунський, видатний спеціаліст в галузі історичної географії, опублікував в «Українському історичному журналі» (1965, № 7) статтю «Про створення Історичного атласа України», в якій обґрунтував потребу такого видання та подав ряд зауважень про його зміст. Піднятий проект викликав у журналі (№ 8—10) живу дискусію, в якій взяли участь історики, археологи, архівісти, економісти, статистики, географи, мовознавці, природознавці та ін. Всі дискусанти визнали видання Історичного атласа вкрай потрібним не тільки для істориків, але й для спеціалістів інших суміжних дисциплін і вимагали негайно приступити до готування цієї публікації. Здійснюючи цю потребу, Інститут історії Академії наук Української РСР уже розпочав необхідні заходи.

Важливо для попередньої організації цієї роботи провести дискусію над планом чи проспектом проєктованого атласа.

Далі подаємо загальний план першої частини атласа, що охоплює первісно-общинний та феодальний періоди.

За звичайною схемою, прийнятою в радянській історіографії, Історичний атлас України повинен охоплювати такі розділи:

1. Первісно-общинний лад і зародження класового суспільства.

Основні карти до цього розділу повинні дати археологи за археологічними періодами: палеоліт, мезоліт, неоліт, трипільська культура, період міді, скіфський і сарматський періоди, грецькі колонії, черняхівська культура, анти та ін. Перелічені карти подала вже книга «Нариси стародавньої історії Української РСР», опублікована Інститутом археології АН УРСР у 1957 році.

2. Формування і розвиток феодальних відносин у східних слов'ян. Київська Русь.

Тут головне значення мають дві карти: перша — про народи і племена Східної Європи VIII—X ст., друга — Київська держава X—XI ст. На додаткових картах бажано відобразити торговельні шляхи, військові походи на Візантію і Схід, укріплення у вигляді земляних валів та інші теми, зв'язані з цим періодом. Мовознавці, з свого боку, повинні використати ономастичні дослідження і дати карти поширення старих топонімічних назв, які висвітлювали б ранньослов'янський період.

3. Період феодальної роздрібненості (XII—XIV ст.).

До висвітлення цього періоду послужать окремі карти українських земель, які входили до складу Київської держави: Київська земля (з приналежною до неї Турівською землею), Чернігівська і Переяславська землі, Галицько-Волинське князівство, а також Закарпаття X—XIV ст. На додаткових картах необхідно дати плани головних міст (Києва, Чернігова, Переяслава, Галича, Володимира на Волині) та плани деяких менших поселень, відкритих археологами. Також заслуговують на увагу деякі історичні території: територія половців, Болохівська земля та ін. На головних або додаткових картах треба позначити також напрями військових походів, наприклад, походів проти половців, монгольських походів та ін. Для закінчення висвітлення періоду Київської держави та роздрібненості необхідні карти X—XIV ст. — одна, присвячена економіці українських земель, друга — культурі та мистецтву. Карти важкі щодо виконання, але без них історія даного періоду в атласі виглядала б неповною. Гадаємо, що фахівці з цим завданням справляться. На карті економічних відносин можна позначити також найголовніші осередки соціальних рухів (або ж цю тему перенести на окрему додаткову карту).

4. Розвиток феодально-кріпосницьких відносин і боротьба народних мас проти соціального та національного гніту в XV—XVI ст. Утворення української народності.

У цьому розділі потрібні, насамперед, карти політично-адміністративного змісту, що давали б загальну орієнтацію про територію, на якій відбувалися соціально-економічні, культурні та політичні події XV—XVI ст. Приблизні їх назви: «Боротьба Литовського вел. князівства та Польщі за українські землі XIV—XVI ст.» та «Адміністративний поділ українських земель 1569—1648 рр.» Далі піде карта, присвячена різним питанням населення України XV—XVI ст. — межі заселення українських земель, густота населення, етнографічні межі українського народу в XVI ст. Для цього періоду вже маємо деякі статистичні матеріали (в люстраціях, податкових реєстрах) — їх треба використати при складанні цієї карти. Важливе значення матимуть карти, на яких відображатиметься економіка України даного періоду. Тогочасні джерела дають можливість картографувати ряд дуже цікавих питань: масиви лісів, площі оброблюваних земель, розподіл угідь на державні, магнатські,

шляхетські, міські, церковні, розвиток ремесел і промислів (рудні, млини, гуральні тощо, чумацькі шляхи, торговельні шляхи та ін.). Особливої уваги заслуговують карти соціальної боротьби селян та міського населення проти шляхетського гніту. Окреме місце займе серія карт про виникнення і перші виступи козацтва. Тут виникають такі теми: початкова територія козацтва на Запорозжжі, походи Запорозького Війська на Крим і Чорне море, наскоки татар і татарські шляхи, прикордонні замки, селянсько-козацькі війни 1590 р. та 1625—1638 рр., перші реєстрові полки та ін. Згадані різноманітні теми потребують 2—3 головних карт і кількох додаткових. Цей багатий тематичний період повинні закінчити карти, присвячені українській культурі XV—XVI та першої половини XVII ст. Тут картографувати можна такі теми: розвиток братств як організаційних осередків і вогнищ культури, українські школи XVI—XVII ст., друкарні і друкарська продукція, центри літератури, центри мистецтва, карта пам'яток архітектури та ін.

5. Визвольна війна українського народу 1648—1654. Возз'єднання України з Росією.

Перша основна карта повинна відобразити етапи визвольної війни—територіальне поширення повстання 1648 р. з центрами селянських рухів та перший похід запорозьких військ під проводом Богдана Хмельницького. На другій карті бажано відобразити подальші походи і бої проти шляхетсько-польських військ 1649, 1651, 1652 і 1655 рр. Третя карта даватиме новий адміністративний поділ України після 1648 р., на якій буде показано кордони полків і сотень Запорозького Війська. Четверта карта—шляхи сполучення України з Росією—відзначить близькі взаємини двох братніх народів після возз'єднання. Інші теми періоду визвольної війни: економіка, соціальні відносини, культура тощо—знайдуть місце у наступних розділах.

6. Соціально-економічний розвиток і політичне становище України після возз'єднання з Росією (друга половина XVII ст.).

На першому місці бажано дати політично-адміністративну карту, на якій були б позначені головні території: Правобережна і Лівобережна Україна, Запорозжжя, Слобідщина, також українські райони в Молдавії та на Закарпатті. Окремої уваги заслуговує поширення української етнографічної території на Слобожанщині та зростання Запорозжжя. На додаткових картах треба відобразити походи Сірка на кримських татар, агресію Туреччини та інші воєнні події. Тогочасні статистичні матеріали (переписні книги та люстрації 1660 р.) дозволяють відобразити на окремій карті розвиток економіки України цього періоду. Селянсько-козацькі повстання 1657—1658, 1663—1665, 1666—1668, 1670 та інших років потребують окремої карти.

7. Посилення феодално-кріпосницького гніту на Україні наприкінці XVII та в першій половині XVIII ст.

У цьому періоді на перший план виступають селянські рухи—на Лівобережжі 1687 до 1707—1708 рр., на Правобережжі 1702—1704 рр. та перші гайдамацькі рухи 1730—1750 рр., рух опришків та відокремлені селянські заворушення на Закарпатті—їм потрібна окрема карта. Друга карта на тему війни проти шведських загарбників 1708—1709 рр.—вже публікувалася у різних виданнях. Необхідно мати також карту про участь запорозьких військ у багатьох походах російських військ.

8. Феодално-кріпосницькі відносини у другій половині XVIII ст. і становлення капіталізму на Україні.

Архівні матеріали цього періоду (Рум'янцевський опис, люстрації Правобережжя, австрійські метрики) допоможуть скласти повні карти заселення та економіки України. Вже опрацьований картографічно великий селянський рух—Коліївщина. Необхідна також адміністративна карта кінця XVIII ст. з новими кордонами після поділів Польщі

1772—1795 рр. У цьому розділі треба дати ряд карт, які висвітлювали б культуру і мистецтво від середини XVII ст. та протягом XVIII ст. Про школи цього періоду є досить точні дані, особливо на Лівобережжі та в Галичині, що дозволять подати окрему карту. Київську Академію можна відобразити як центр навчання для українських земель і Слов'янщини — на основі матеріалів про походження студентів. Карта друкарень освітлює книжкову продукцію цього періоду. Можна зібрати дані про місце народження та діяльності українських письменників — для з'ясування розвитку літератури. Заслужовує на окрему увагу карта діяльності учених українців на Білій Русі і в Росії — як свідectво співпраці представників трьох братніх народів. Нарешті на окремій карті буде з'ясовано розвиток різних галузей мистецтва цього періоду. На додаткових картах необхідно дати плани Києва і інших видатних міст.

Складений нами проспект деяких частин майбутнього історичного атласа України охоплюватиме різноманітні теми, що всебічно висвітлять минуле нашої України. Даючи такий широкий вибір питань, ми бажали звернути увагу не тільки на головні галузі історичного життя, але також і на другорядні явища, висвітлення яких може мати свій інтерес. Але далеко не всім питанням можна буде присвятити окремі карти. Виконавцям карт треба буде комбінувати споріднені проблеми і спільно зображати на одній карті. Слід також уміло використовувати вільні місця на головних картах, щоб там вмістити другорядні карти, плани тощо.

Важлива справа — зібрати і підготувати джерельні матеріали для численних карт з різноманітною тематикою. Частина цієї роботи повинні провести наші архіви. На це вже звернув увагу І. Л. Бутич у статті «Деякі думки з приводу створення Історичного атласа України» («Український історичний журнал», 1965, № 10). До його широких висновків я додаю тільки деякі зауваження.

У першу чергу необхідно, щоб кожний архів склав і опублікував каталоги своїх картографічних матеріалів-карт, планів тощо, щоб зробити їх доступними для дослідників, які підготувлятимуть карти до атласа. В кожному архіві можна зустріти унікальні, нікому не відомі давні карти.

Бажано, щоб архіви республіки виявили у своїх фондах всі матеріали описово-статистичного змісту: ревізії, люстрації, переписні книги, генеральні описи, метрики, топографічні описи, церковні і монастирські візитації, податкові реєстри, переписи населення тощо та підготували їх каталоги для дослідників. Йдеться поки що про списки загального змісту для першої орієнтації — детальні описи можна відкласти на пізніший час.

Бажано також, щоб у кожному архіві був свій спеціаліст, ознайомлений з картографічними та описовими матеріалами, який міг би консультувати про ці фонди дослідників.

ПІДСУМКИ ОГЛЯДУ АРХІВІВ І СТАНУ ДІЛОВОДСТВА РЕСПУБЛІКАНСЬКИХ МІНІСТЕРСТВ ТА ВІДОМСТВ

Документальні матеріали міністерств та відомств республіки становлять велику цінність для вивчення досвіду радянського народу у будівництві комуністичного суспільства. Вони широко використовуються в інтересах науки та народного господарства, а також для ідейно-політичного виховання радянської людини. Постанови Ради Міністрів СРСР № 829 від 25 червня 1963 р. і Ради Міністрів УРСР № 1107 від 27 вересня 1963 р. про заходи по поліпшенню архівної справи зобов'язали всі відомства та установи в 1965 р. закінчити упорядкування всієї документації.

Одним з практичних засобів виконання цих вимог у нашій республіці за останні роки стали громадські огляди стану діловодства і архівів в установах, організаціях, підприємствах, які проведено майже у всіх областях України.

Архівне управління при Раді Міністрів УРСР протягом березня 1965 — січня 1966 рр. вперше у республіці організувало огляд стану діловодства і архівів республіканських міністерств та відомств.

Для організаційного проведення огляду Архівним управлінням було розроблено Положення про огляд та Методичні вказівки для відомчих комісій по проведенню огляду, в яких вказана мета огляду — забезпечення створення документальної бази з історії післявоєнного розвитку народного господарства і культури Української РСР. Подано рекомендації щодо складу оглядових відомчих комісій, організації їх роботи, функцій та завдань комісій, а також були коротко викладені «Основні правила постановки документальної частини поточного діловодства і архівів».

Майже кожна установа — учасниця огляду наказом керівництва створила відомчу комісію по проведенню огляду, яка і керувалася у своїй практичній діяльності вищезгаданим положенням та методичними вказівками.

Протягом усього періоду проведення огляду Центральна комісія перевірила стан діловодства та роботу архівів установ, які взяли участь в огляді, і виявила переможців.

При визначенні переможців огляду брався до уваги стан упорядкування не тільки документальних матеріалів міністерств і провідних відомств, але й документів підвідомчих їм установ та організацій. В огляді брали участь 138 міністерств і республіканських відомств, з яких 113 повністю упорядкували свої документальні матеріали, 75 учасників огляду в поточному році затвердили на ЦЕПК Архівного управління описи на документальні матеріали постійного зберігання.

Поряд з позитивними моментами в ході огляду було виявлено багато недоліків як в організації діловодства у міністерствах та відомствах, так і у веденні їх відомчого архіву. Перш за все можна було переконатись, що у міністерствах та відомствах ще недостатньо приділя-

ють увагу науковій організації діловодства. Не вивчаються та не впроваджуються нові методи реєстрації, обліку та класифікації документів; майже нічого не робиться для уніфікації документів, скорочення обсягу листування і т. ін.

Канцелярії більшості установ, як правило, не оснащені обладнанням, необхідним для канцелярської роботи, майже ніде нема сучасної техніки для механізації управлінської та канцелярської роботи.

Завідуючі канцелярій нерідко погано знають діючі нормативні документи щодо організації документальної частини діловодства, не впроваджують у життя засоби механізації управлінської праці, навіть не цікавляться цими питаннями.

У ряді наших міністерств і відомств відсутні основні нормативні документи по веденню діловодства. Наприклад, Міністерство соціального забезпечення, Міністерство вищої і спеціальної середньої освіти, Міністерство сільського господарства, Міністерство охорони здоров'я не мають навіть інструкцій по діловодству, де були б визначені обов'язки працівників діловодного апарату, конкретно вказано, хто за що відповідає, як повинен проходити документообіг, які вимоги ставляться до оформлення та реєстрації документів.

Не відповідає вимогам у Міністерстві вищої і спеціальної середньої освіти і номенклатура справ (зараз вона переглядається). Тут частина документів не реєструється, інші ж реєструються два рази (в канцелярії і структурних частинах), а в Міністерстві сільського господарства — три рази.

Дво- і триразова реєстрація документів у Держплані УРСР. Ніхто не займається поліпшенням організації діловодства, не цікавиться картковим методом реєстрації документів зокрема. В більшості міністерств не організоване навчання працівників діловодства. Ці недоліки в діловодстві свідчать про те, що організація роботи з документами від їх створення (або надходження) і до передачі на державне зберігання постійно не вивчається працівниками канцелярій або особами, причетними до діловодства.

Після виходу в світ урядової постанови чимало зроблено в справі поліпшення роботи відомчих архівів. Цілий ряд установ виділив під відомчі архіви пристосовані для зберігання документальних матеріалів додаткові приміщення. Зокрема поліпшили умови зберігання документальних матеріалів Держплану УРСР, Міністерство автомобільного транспорту і шосейних шляхів, Міністерство культури, Укоопспілка, Українське управління цивільної авіації та ін.

Збільшилась кількість штатних працівників у провідних республіканських установах. Значно збільшилась зарплата завідуючих архівами міністерств та відомств (на 25—30%).

Низка міністерств та відомств республіки в період огляду вжила енергійних заходів, спрямованих на упорядкування не тільки своїх документальних матеріалів, але й підвідомчих їм установ.

Президія Верховної Ради УРСР, Міністерство освіти, Центральне статистичне управління, Міністерство автомобільного транспорту і шосейних шляхів, Міністерство зв'язку, Комітет по радіомовленню і телебаченню, Міністерство вищої та спеціальної середньої освіти, Державний комітет по пресі та цілий ряд інших систематично упорядковують свої документальні матеріали і затверджують описи на справи постійного зберігання на засіданнях ЦЕПК Архівного управління.

Серйозні зміни в стані зберігання та упорядкування документальних матеріалів відбулися в Міністерстві соціального забезпечення, Міністерстві комунального господарства, де раніше керівництво не звертало уваги на архів. Керівництво Міністерства культури та Міністерства охорони здоров'я взяло під особистий контроль справу поліпшення умов зберігання та упорядкування документальних матеріалів. Значно

поліпшилась справа з упорядкуванням документів творчих спілок, товариств і організацій (Спілка художників України, Спілка композиторів, Спілка письменників, творчі колективи та ін.).

Велику роботу по упорядкуванню свого архівного господарства в період огляду провели науково-дослідні інститути м. Києва. В більшості інститутів було виділено окремі приміщення під архівосховища, призначено відповідальних за архів людей, розроблено положення про науково-дослідний або науково-технічний архів, складено історичні довідки та погоджено номенклатури справ.

З 49 науково-дослідних інститутів м. Києва за період огляду упорядкували свої документальні матеріали 35 інститутів, 22 з яких затвердили описи на ЦЕПК Архівного управління, в 13 інститутах зараз енергійно упорядковується архівна документація.

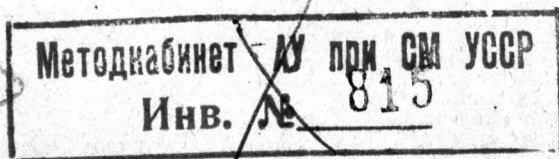
Добре налагоджено роботу архіву Українського науково-дослідного інституту будівельного виробництва, в якому документальні матеріали упорядковані за всі роки діяльності інституту. Науково-технічний архів розробив положення про роботу архіву, яке було затверджено керівництвом інституту і погоджено з Архівним управлінням. Вся робота архіву проводиться згідно з планами, які затверджуються на засіданнях Вченої ради, звіти про виконання планів теж заслуховуються на засіданнях ради. Архів працює у тісному контакті з керівництвом інституту, яке цікавиться його роботою і спрямовує її. Всі матеріали, що мають наукове значення, розроблені і до них складені науково-довідкові каталоги.

Непогано організована робота й архіву Київського науково-дослідного інституту судової експертизи (є документи з 1936 р.), Українського науково-дослідного інституту садівництва, де відклались матеріали з 1930 р.

Упорядкували документи й інші науково-дослідні інститути: гідромеліоративний, шляхово-транспортний, механізації та електрифікації сільського господарства, рибного господарства, целюлозної і паперової промисловості, механічної обробки деревини, цукрової промисловості, нейрохірургічний, санітарно-хімічний та багато інших. Завершують упорядкування документальних матеріалів Всесоюзний науково-дослідний інститут цукрових буряків і Український науково-дослідний інститут захисту рослин.

В 1965 р. серйозну увагу своїм архівам приділили науково-дослідні інститути системи Академії Наук УРСР. Із 34 академічних інститутів 20 затвердили свої описи на ЦЕПК Архівного управління, 7 інститутів закінчують упорядкування і незабаром подадуть їх на затвердження.

Серед архівістів і працівників діловодного апарату установ та організацій зросли чудові люди, ентузіасти архівної справи, які доклали чимало зусиль, щоб зібрати, упорядкувати і донести до поколінь документальні скарби нашого народу. Це зав. архівом Президії Верховної Ради УРСР Е. Ш. Навольнева, зав. архівом Управління справами Ради Міністрів УРСР Л. Ф. Зімарев, зав. архівом Міністерства освіти УРСР В. Г. Шумська, зав. архівом Міністерства автомобільного транспорту і шосейних шляхів УРСР Є. В. Дьоміна, зав. архівом Міністерства охорони здоров'я В. В. Пузиков, архіваріус Державного комітету при Раді Міністрів УРСР по радіомовленню і телебаченню М. М. Крутова, зав. архівом Центрального статистичного управління при Раді Міністрів УРСР М. Г. Грекова, зав. архівом Головного управління організованого набору робочої сили і переселення при Раді Міністрів УРСР Н. М. Сухолуцька, відповідальна за архів Українського науково-дослідного інституту економіки і організації сільського господарства З. П. Старчевська, зав. архівом Українського науково-дослідного інституту будівельного виробництва І. І. Ашкеназі, зав. медичним архівом Київського

науково-дослідного інституту рентгенорадіології і онкології О. Г. Нікуліна та ін.

Серед працівників діловодного апарату слід відзначити людей, які проявляють ініціативу в удосконаленні та раціоналізації діловодства, працюють у тісному контакті з працівниками свого архіву і взаємно допомагають один одному. Це начальник канцелярії Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР Н. Ф. Осколкова, заступник начальника канцелярії «Укрсільгосптехніка» А. Є. Баленко, начальник канцелярії Міністерства освіти УРСР В. А. Григор'єва, начальник канцелярії Міністерства комунального господарства УРСР О. Б. Коваленко і ряд інших. За останній час активно включилися в цю роботу зав. канцелярією Міністерства соціального забезпечення УРСР Г. П. Поліщук і зав. канцелярією Міністерства охорони здоров'я УРСР П. М. Черник.

Проте і в роботі архівів установ та організацій м. Києва є чимало недоробок. Головна з них та, що 20% установ не упорядкували свої документальні матеріали. Завідуючі архівами та архіваріуси відомих архівів не завжди добре знають архівну справу і не вчать. Мало в нас спеціалістів і з вищою історико-архівною освітою. В ряді відомств відсутній контакт і взаєморозуміння між працівниками канцелярій, загальних відділів, реєстрації і працівниками архівів.

В архівах республіканських міністерств і відомств не тільки не створено науково-довідкового апарату, але й не налагоджено облік документальних матеріалів, не всі центральні установи міста Києва займаються підвідомчою сіткою. Документальні матеріали архівів Міністерства вищої та середньої спеціальної освіти, Міністерства комунального господарства, Міністерства фінансів, Міністерства меліорації та водного господарства розміщені в глибоких, не пристосованих для зберігання документів підвалах.

Не займаються упорядкуванням своїх матеріалів Головне управління електротранспорту Міністерства комунального господарства, Управління торгового обладнання Міністерства торгівлі, Спілка журналістів УРСР, Головне управління по спецроботах Міністерства монтажних і спеціальних будівельних робіт, Верховний суд, Науково-дослідний інститут торгівлі та громадського харчування, Науково-дослідний інститут землеробства, Український науково-дослідний інститут м'ясо-молочної промисловості (створ. у 1960 р.) та ін.

У ході огляду було виявлено загальні, типові недоліки роботи архівів науково-дослідних інститутів. У цілому ряді інститутів неоднаково ставляться до матеріалів, що відкладаються в процесі діяльності інституту і мають науково-історичну цінність. Матеріали наукової частини інституту обробляються, для їх зберігання створюються умови, їх використовують, проте документи, що теж мають наукове значення, але відкладаються в секретаріаті, організаційно-методичному, плановому відділах, ніде не обліковуються, не обробляються. Це може призвести до їх загибелі.

Радянський уряд багато уваги приділяє архівній справі, піклується про її поліпшення. Проте й досі є такі керівники установ, які не звертають уваги на роботу своїх архівів і фактично не виконують діючих законів з архівної справи.

Часом причиною поганого стану архівного господарства установи є самі працівники відомих архівів. Не всі завідувачі архівами проявляють ініціативу в роботі, в постановці назрілих питань перед керівництвом, на партійних і профспілкових зборах.

Настав час складати науково-довідковий апарат, який би розкривав основний зміст фондів у процесі діловодства і у відомих архівах. А справитися з цією дуже важливою і відповідальною роботою зможуть тільки висококваліфіковані працівники, залучаючи до неї і тих чи інших спеціалістів своєї установи.

Пора відомчим архівам готувати і друкувати огляди, наукові описи та інші довідники, які б інформували про зміст документальних матеріалів. Правда, початок уже зроблено. Так, завідувач архівом Міністерства освіти УРСР В. Г. Шумська підготувала і надрукувала в збірнику наказів та інструкцій, який видає Міністерство освіти, інформаційне повідомлення про наявність в архіві документальних матеріалів про розвиток освіти і педагогіки на Україні. Зав. архівом Українського науково-дослідного інституту будівельного виробництва Держбуду УРСР І. І. Ашкеназі та архіваріус цього ж інституту Л. М. Янішевська надрукували «Перелік науково-технічних звітів по темах за 1964 р., які потрапили до науково-технічного архіву».

Широка пропаганда та використання архівної документації допоможуть покінчити з недооцінкою архівної справи, привернути увагу керівництва установ та громадськості до роботи відомчих архівів.

Ми повинні виховувати у всіх працівників радянських установ дбайливе ставлення до архівних документів, за якими майбутні покоління будуть судити і про нас і про нашу діяльність.

Всі ці питання були предметом великої розмови на підсумкових зборах учасників огляду, які відбулися 10 лютого 1966 року. В них взяли участь представники міністерств та відомств.

Переможці огляду були нагороджені грамотами Архівного управління при Раді Міністрів УРСР.

Крім того, були нагороджені грамотами та грошовими преміями 13 працівників діловодства і відомчих архівів. Учасники зборів схвалили «Звернення до всіх працівників управлінського апарату міністерств та республіканських відомств м. Києва».

О. Тодосіна

ЗВЕРНЕННЯ

***до всіх працівників управлінського апарату міністерств
та республіканських відомств м. Києва***

Наша країна під керівництвом Комуністичної партії Радянського Союзу здійснює конкретні завдання комуністичного будівництва. Удосконалення всіх ланок державної діяльності є актуальною проблемою сьогодення.

Успішне виконання народногосподарських планів, планів культурного будівництва багато в чому залежить від оперативності і чіткості у роботі адміністративно-управлінського апарату. Значне місце в діяльності цього апарату займає ведення діловодства, у сфері якого працює велика армія людей, праця яких повинна бути чітко організована.

Учасники огляду вважають, що в умовах розгорнутого будівництва комунізму, коли досягнення науки і техніки впроваджуються у сферу матеріального виробництва (промисловість, будівництво, сільське господарство), коли цілі галузі народного господарства переводяться на наукову основу, організація діловодства в наших установах повинна відповідати загальному розвитку всіх напрямів державної діяльності.

Із зростанням потоку інформації постійно зростає і роль архівів. Для використання минулого досвіду при вирішенні питань господарського та культурного будівництва багато установ та відомств все частіше звертаються до архівних документів. Архіви являють собою цінну частину кожної установи, це скарбниця минулого досвіду, арсенал адміністрації в управлінні, це історія виробничої діяльності людей.

У ході огляду було виявлено багато недоліків у постановці діловодства і в організації архівів у міністерствах та відомствах. Діючі системи обліку та реєстрації документів, успадковані від далекого минулого, не задовольняють сучасних потреб. Нові методи раціоналізації діловодства, класифікації документів не впроваджуються в життя, майже нічого не робиться для уніфікації службових документів в установах і скорочення обсягу листування. Канцелярії багатьох установ, як правило, не оснащені устаткуванням, необхідним для управлінської та канцелярської роботи. Ще слабо підготовлені кадри працівників ділового апарату. В окремих установах має місце зневажливе ставлення до архівів, приниження їх ролі в установах, байдужість до зберігання і упорядкування документальних матеріалів.

Ми, учасники огляду стану діловодства та архівів республіканських міністерств та відомств, звертаємось до всіх працівників управлінського апарату установ та організацій із закликом вжити дійових заходів до удосконалення і раціоналізації діловодства: організувати розробку класифікаторів питань діяльності міністерств та відомств, скласти чіткі номенклатури справ як для апарату, так і для всієї підвідомчої системи, вивчити досвід впровадження карткових систем реєстрації документів і практично здійснити перехід на цю більш раціональну систему реєстрації, ліквідувати багатоступеневість у реєстрації документів, широко впроваджувати у діловодні процеси засоби механізації, раціональне обладнання канцелярій сучасним устаткуванням та меблями.

Ми закликаємо розгорнути в установах активну діяльність щодо збирання, упорядкування та зберігання архівних документів, які мають науково-історичну і практичну цінність.

Ми повинні виховувати в усіх працівників наших установ бережливе відношення до архівних документів.

Донести до майбутніх поколінь документи про славні героїчні справи наших днів — це наш почесний службовий і громадський обов'язок.

Бережіть архіви — історичну спадщину народу, документальну скарбницю нашої Батьківщини!

Прийнято 10 лютого 1966 року на загальних зборах представників міністерств та республіканських відомств м. Києва, присвячених підсумкам огляду стану діловодства та архівів.

АРХІВОЗНАВСТВО І ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО В ПРАЦЯХ І. П. КРИП'ЯКЕВИЧА

(до 80-річчя з дня народження)

Визначний український радянський учений, академік Академії наук УРСР Іван Петрович Крип'якевич збагатив науку працями, що стосуються різних періодів історичного минулого України. Однак найбільш плідно і всебічно він займався дослідженням феодального суспільства. Важко було б знайти таку проблему з історії України доби феодалізму, яка у тій чи іншій мірі не висвітлювалася б у книгах, статтях, рецензіях академіка Крип'якевича¹. І. П. Крип'якевич здійснив цілий ряд публікацій архівних документів XVI — першої половини XIX ст. Крім того, чимало джерел він опублікував у додатках до своїх наукових розвідок. Характерною особливістю всіх його праць є глибоке знання архі-

¹ Список основних праць І. П. Крип'якевича див. у кн.: Іван Петрович Крип'якевич. Короткий бібліографічний покажчик. Склали О. Д. Кізлик. Львів, 1958 (Львівська бібліотека АН УРСР).

вів, майстерність джерелознавчого аналізу. Без перебільшення можна сказати, що питання архівознавства і джерелознавства залишаються в центрі уваги І. П. Крип'якевича протягом усієї його багаторічної наукової діяльності.

І. П. Крип'якевич почав працювати в архівах у 1904 р., будучи ще студентом першого курсу Львівського університету. Вже протягом першого семестру він зайнявся дослідженням купецьких торговельних записів з XVII ст., які зберігались у міському архіві. В січні 1905 р. студент-дослідник виступив на засіданні історико-філософічної секції Наукового товариства ім. Шевченка (далі — НТШ) з доповіддю про рахункову книжку Шольца і Боїма за 1600—1604 рр. Трохи згодом на цій же секції було заслухано повідомлення про подібну книгу купця Гайдера (1616—1634, 1646 рр.) і фрагменти книги Вільчка (1674 р.)². Перші дві книги стали темою підготовленої І. Крип'якевичем публікації «Матеріали до історії торгівлі Львова» (Записки НТШ, т. 65, 1905, стор. 1—46 третьої пагінації). Особливо цікавою виявилась книжка записів про купівлю і продаж сукна крамницею Мельхера Шольца і Павла Боїма (Боїма). І. П. Крип'якевич дав опис цієї пам'ятки і опублікував записи про всі торговельні операції, згрупувавши їх за територіальною та хронологічною ознаками. Для більш наочного уявлення про обсяг і характер торгівлі подано чотири зведені таблиці. Також за книгою рахунків («Шульдбух») львівського купця Матвія Гайдера І. П. Крип'якевич подав усі записи про окремі контракти, впорядкувавши їх за походженням купців. Такий метод публікації полегшив використання пам'ятки іншими дослідниками. Видані І. П. Крип'якевичем матеріали купецьких облікових книг є унікальними: до цього часу немає інших публікацій джерел цього виду. Не дивно, що стаття молодого дослідника привернула до себе увагу широких наукових кіл і використовувалася багатьма вченими.

Крім «Матеріалів до історії торгівлі Львова», І. П. Крип'якевич протягом 1905 р. опублікував уривок з київського стародруку 1712 року — відомої «Іфіки ієрополітики» (Варіант байки Хмельницького. — Записки НТШ, т. 68) і три документи про оштрафування пароха с. Ходиванець на Холмщині за «невластиві вислови», зокрема в питанні про вимову літери «ѣ» («Литературный спор» в Холмщині 1872 року. — Записки НТШ, т. 66). Наступного року І. П. Крип'якевич зробив на засіданні історико-філософічної секції НТШ доповідь про рукописну автобіографію Миколи Лаврисевича, яка містила певні відомості про побут Холмщини в першій половині XIX ст.³ Найцікавіші фрагменти автобіографії було опубліковано в «Записках Наукового товариства ім. Шевченка» (т. 73, стор. 143—157).

Деякі з археографічних праць І. П. Крип'якевича залишились у рукописі. Зокрема, готуючи розвідку про становище українського населення Львова в першій половині XVI ст.⁴, він упорядкував до друку збірку матеріалів на цю тему, виявлених серед найдавніших консульрних (радецьких) книг львівського магістратського архіву. Збірка складається з 972 актів за 1460—1550 рр.⁵ Це переважно записи про купівлю-продаж, боргові зобов'язання, угоди про поділ майна, заповіти тощо. За тим же джерелом було підготовлено «Матеріали до історії торгівлі Львова 1501—1550 рр.» (203 акти). На жаль, обидві збірки до

² Хроніка НТШ, 1905, № 22, стор. 20—22.

³ Там же, 1906, № 27, стор. 7.

⁴ Була виголошена на історичному семінарі у Львівському університеті влітку 1906 р., а пізніше опублікована в Записках НТШ під назвою «Львівська русь в першій половині XVI віку» (Записки НТШ, т. 77, стор. 97—106; т. 78, стор. 26—50; т. 79, стор. 5—51).

⁵ Див. Записки НТШ, т. 77, стор. 84—87.

цього часу не опубліковані, хоч рукопис їх зберігся в особистому архіві упорядника.

Враховуючи заслуги молодого історика в справі публікації історичних джерел, археографічна комісія НТШ 25 лютого 1906 р. обрала його своїм членом⁶. Пізніше І. П. Крип'якевич став дійсним членом товариства і секретарем історико-філософічної секції⁷. За дорученням археографічної комісії НТШ він у 1906 та 1907 рр. виїжджав до Кракова для роботи в тамтешніх архівних збірках, насамперед у рукописних відділах бібліотек (ім. Чарторійських та при Ягеллонському університеті). Результатом пошуків у цих бібліотеках, а також у львівському Осолінеумі було упорядкування збірки актів «Матеріали до історії української козаччини». Т. 1. Документи по рік 1631. За ухвалою археографічної комісії цю збірку було видано в 1908 р. як VIII том «Жерел до історії України-Русі»⁸. У вступному слові видавець дав загальну характеристику опублікованих ним матеріалів. Серед них — листи козацьких гетьманів та інструкції козацьким послам, що їм «старший і все Військо Запорозьке» доручали вести переговори з польським урядом. Численні матеріали про походи козаків на турецькі володіння було виявлено в матеріалах сеймів Речі Посполитої та провінційних сеймиків, у листах польських королів і гетьманів, турецьких султанів та паш тощо. За своїм значенням виділяються джерела про славний морський похід 1614 року на Сіноп, про заслуги козаків у Хотинській війні 1621 р., реєстр тринадцяти козацьких полків, що взяли участь у цій війні. Викликало зацікавлення наукової громадськості опублікування листа польського короля Стефана Баторія від 9 квітня 1582 р. Цей документ дав у свій час привід для легенди, що, мовляв, Баторій створив козацьку організацію. Знахідка і джерелознавчий аналіз листа дозволили І. Крип'якевичу переглянути ряд найважливіших питань початкової історії Запорозького війська.

Після закінчення університету (1908) Іванові Крип'якевичу довелося працювати гімназичним учителем. Незважаючи на несприятливі умови, він продовжує науково-дослідну роботу, займається в архівах та відділах рукописів бібліотек, дбає про їх поповнення. Виявлені в різних містах і селах Галичини рукописи, дослідник, як правило, передавав до бібліотеки НТШ. Зокрема, 1910 року він віддав до цієї бібліотеки два повні рукописні співаники та п'ять фрагментів, 1913 року подарував збірку актів до історії уніатської церкви на Холмщині в другій половині XIX ст., а також збірку галицьких пом'яників XVIII—XIX ст., які є цінним джерелом для генеалогічних досліджень⁹. Подарунки від І. П. Крип'якевича надходили до збірки рукописів НТШ і пізніше¹⁰.

Глибоке знання архівів стало базою для ґрунтовних історичних досліджень. З року в рік у Записках НТШ з'являлись усе нові й нові праці І. П. Крип'якевича з різних питань історії України. Важливо відзначити, що більшість його розвідок мала джерелознавчий характер. Зокрема, судовим актам було присвячено статтю «Референдарські суди і їх діяльність в українських землях на переломі XVI—XVII ст.» (Записки НТШ, т. 97, 1910, стор. 175—188). У додатку до статті «З історії м. Підгороддя» опубліковано мовою оригіналу (латинською) привілей про перетворення с. Підгороддя Рогатинського повіту в містечко (1566 р.), а також уривок з королівського привілею 1671 року (Записки НТШ, т. 103, 1911, стор. 191—200). Цінні джерела до історії суспільно-політичної історії було виявлено в листуванні митрополита Рутського

⁶ Хроніка НТШ, 1906, № 26, стор. 15.

⁷ Там же, 1912, № 49, стор. 17—18.

⁸ Там же, 1906, № 27, стор. 11—12; 1907, № 30, стор. 11.

⁹ Там же, 1913, № 56, стор. 30.

¹⁰ Там же, 1918—1920, № 63—64, стор. 87.

з нунцієм Санта Кроче, яке зберігалось у Національному музеї (нині — Львівський державний музей українського мистецтва). Частину згаданого листування було також опубліковано (Нові матеріали до історії соборів 1629 р.—Записки НТШ, т. 116, стор. 5—39). Проте в центрі наукових зацікавлень І. П. Крип'якевича і далі залишались джерела до історії Запорозького козацтва. В ювілейному збірнику, який НТШ підготувало для вшанування Івана Франка в день сорокаріччя його літературної діяльності, І. П. Крип'якевич опублікував у латинському оригіналі та в українському перекладі лист шведського посла в Польщі Якоба Руселя до запорозьких козаків від 21 червня 1631 р.¹¹ Лист Руселя вже використовувався рядом істориків, але І. П. Крип'якевичу належить заслуга опублікування повного тексту цього важливого свідчення про високий міжнародний авторитет українських козаків — «благородних і вольних лицарів, мужів хоробрих, володарів Дніпра і Чорного моря». Іван Петрович Крип'якевич висвітлив значення документа, використавши надзвичайно широке коло джерел про міжнародні зв'язки «козацької республіки» та дипломатичну діяльність у Східній Європі в 20—30-х роках XVII ст.

Для успішного продовження досліджень з історії Запорозького війська необхідне було знайомство з архівами Москви. Ще наприкінці 1906 р. на засіданні археографічної комісії НТШ ухвалено звернутися до Петербурзької академії наук з проханням допомогти І. П. Крип'якевичу отримати дозвіл на працю в державних архівах Росії¹². Ця справа затяглася на кілька років, і лише в листопаді — грудні 1910 р. Крип'якевич зміг виїхати до Варшави і Москви. Результати поїздки обговорювались на засіданні археографічної комісії 8 березня 1911 р. У Варшаві було виявлено цікаві акти у відділах рукописів бібліотеки університету та магнатських збірок — Пшездзєцьких, Красінських, ординації Замойських. Значення зроблених тоді копій документів зросло після другої світової війни, коли значна частина варшавських колекцій була знищена фашистськими загарбниками. В Москві І. П. Крип'якевич виявляв матеріали про взаємини українського гетьманського уряду з Росією в середині XVII ст. (у фондах Архівів Міністерств закордонних справ та юстиції), працював у Рум'янцевському музеї (нині — бібліотека СРСР ім. В. І. Леніна).

Головною метою археографічної подорожі до Варшави і Москви була підготовка до видання матеріалів з історії Визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького¹³. Зібрані матеріали мали утворити черговий том «Жерел до історії України-Русі». Однак перша світова війна і загарбання Галичини панською Польщею значно погіршили умови для наукової діяльності. Археографічна комісія НТШ не мала коштів для продовження публікації «Жерел». Тому Іван Петрович вирішив розпочати хоча б невеликими частинами видання документів Визвольної війни, насамперед гетьманських універсалів Богдана Хмельницького. 1927 року він опублікував п'ять автентичних універсалів великого гетьмана, а також один підроблений від імені Хмельницького лист, в якому висміювалась пихата і розбещена шляхта (Записки НТШ, т. 147, 1927, стор. 72—76). Велике значення мав надрукований тоді ж список універсалів Богдана Хмельницького і стаття з вдумливим аналізом гетьманських універсалів з точки зору дипломатички (Там же, стор. 55—71). Наступного року вдалось опублікувати ще

¹¹ Іванові Франкові в сорокалітє його письменницької діяльності. Львів, 1914. (Записки НТШ, т. 117—118, стор. 107—110, 65—68). Публікація І. П. Крип'якевича здійснена за копією, внесеною до канцелярської книги польського канцлера Я. Задзіка (бібліотека Чарторийських, рукопис 365). Крім копій, вказаних у публікації, копія листа була також у Гданській міській бібліотеці (рукопис 1202, арк. 53).

¹² Хроніка НТШ, 1906, № 28, стор. 12.

¹³ Див. Записки НТШ, 1928, т. 149, стор. 173.

13 листів Хмельницького, виявлених свого часу в Москві та Варшаві (Неопубліковані листи Богдана Хмельницького 1630—1657 рр.— Записки НТШ, т. 149, 1928, стор. 173—189). Універсал від 15 березня 1657 року (про вільний проїзд киянам до Старого Бихова, де «порт сотворився») було видано повторно і проаналізовано в одному з видань Всеукраїнської академії наук (Вольний порт у Старім Бихові. Науковий збірник історичної секції ВУАН за 1929 р., № 32, стор. 92).

І. П. Крип'якевич підкреслював, що для успішного розв'язання питання про формування української державності в другій половині XVII — першій половині XVIII ст. необхідні ґрунтовні джерелознавчі дослідження, укладення реєстру державних актів, каталогу визначних історичних діячів, розробка історії установ¹⁴. У цьому відношенні великий науковий матеріал було узагальнено в «Студіях над державою Богдана Хмельницького» (Записки НТШ, тт. 138—140, 144—145, 147, 1925—1931). З цією серією пов'язана і розвідка «До історії українського Державного архіву в XVII ст.» (Записки НТШ, т. 134—135, 1924, стор. 67—78), яка відкриває одну з найважливіших сторінок історії архівістики у нашій країні. Дослідник показав тут, що Український державний архів виник у роки Визвольної війни українського народу в середині XVII ст. на основі козацького архіву, який існував набагато раніше. Це підтверджують, зокрема, відомості Я. Собеського про те, що козаки зберігали свій архів у м. Терехтемирові, мабуть, з 20—30-х рр. XVII ст. За часів Богдана Хмельницького козацький архів, по суті, перетворився в державний і зберігався під наглядом генерального писаря при гетьманській резиденції в Чигирині. На основі ряду джерел І. П. Крип'якевич висвітлює дальшу долю архіву Хмельницького, який залишився в Чигирині до часу об'єднання з архівом лівобережних гетьманів у 1676 р.

Крім актів до історії козаччини, І. П. Крип'якевич вивчав також наративні джерела — мемуари і літописи. Їм присвячені окремі його розвідки: «Мемуари українців XVI—XVII ст.» («Стара Україна», 1924, № 9—10, стор. 126—132), «Голодівки на Україні XVII ст. Кілька літописних записок» («Україна», 1929, кн. 35, стор. 34—37), «Астрономічні явища в українських літописах XI—XVII ст.» (Збірник фізіографічної комісії НТШ, вип. 3, Львів, 1930, стор. 45—58). На широке коло читачів були розраховані статті про історичні джерела в львівських науково-популярних журналах: «Хто автор літопису Самовидця» («Життя і знання», 1934, № 9), «Записки Якова Марковича» («Життя і знання», 1935, № 9), «Каталог бібліотеки львівської Ставропігії з 1619 р.» («Українська книга», 1937, № 7). І. П. Крип'якевич співробітничав і з журналами, що виходили на Радянській Україні. З другого боку, на сторінках «Записок НТШ» він давав інформації про видання наукових установ УРСР, в тому числі і про археографічні дослідження.

В 1921—1923 рр. І. П. Крип'якевич був професором Українського таємного університету в Львові. У своїх лекціях та на заняттях семінару з історії України він звертав велику увагу на питання архівознавства та джерелознавства, заохочував студентів до самостійної праці над джерелами. Зокрема, на архівних матеріалах базувався реферат учасника семінару Івана Черевка «Похід Богдана Хмельницького в Галичину 1655 р.» (залишився в рукописі). Окремі розвідки учнів професора Крип'якевича можна знайти в «Історичному віснику» — літографованому в журналі студентів-істориків університету (№ 1/2—3), «Філософічна громада» (товариство студентів філософічного факультету, де навчались і історики) випустила також літографоване видання курсу лекцій І. П. Крип'якевича «Українська історіографія XVIII—XIX ст.»

¹⁴ Див. І. Крип'якевич. Остафій Астаматій (Остаматенко) український посол в Туреччині 1670-их рр.— «Україна», 1928, кн. 6, стор. 7.

У нарисах, присвячених окремим історикам, професор Крип'якевич наводив матеріали про збирання і публікацію архівних джерел Георгієм Кониським, Адріаном Чепю, істориками XIX ст. Також і в дальших історіографічних розвідках І. П. Крип'якевича належне місце займають питання історії архівознавства та джерелознавства на Україні. Особливо цікава в цьому відношенні стаття «Археографічні праці Миколи Костомарова» (Записки НТШ, т. 126—127, 1918, стор. 105—140). Тут зібрано матеріали про працю Костомарова в архівах, схарактеризовано методи використання архівних джерел у його книгах, показано внесок М. І. Костомарова в розвиток української археографії. На основі автобіографічних матеріалів Крип'якевич говорить про здійснення в 1837 р. двадцятирічним Миколою Костомаровим опису архіву Острогозького козацького полку, а також підготовку до друку найважливіших документів. Вивчення всіх публікацій Костомарова дало змогу показати розмах археографічної діяльності славетного історика, який залучив до своїх видань десять невідомих раніше архівних колекцій з різних міст як на Україні, так і за її межами. Особливо докладно висвітлено заслуги Костомарова як видавця «Актів южной и западной России» (т. 1—9, 11—13). В додатку І. П. Крип'якевич наводить список архівних та рукописних збірок бібліотек, використаних у розвідках та публікаціях Миколи Костомарова. Список дає наочне уявлення про масштаби дослідження Костомаровим архівних джерел протягом усієї його наукової діяльності. Також і в статті «Михайло Максимович — історик», (Записки НТШ, т. 147, 1927, стор. 165—172) І. П. Крип'якевич особливу увагу звернув на розробку Максимовичем питань археографії. Він наводить погляди М. Максимовича на видавничу техніку, відзначає майстерність критики джерел у працях визначного представника української історіографії XIX ст.

Новий етап у науковій діяльності І. П. Крип'якевича відкрився після возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною. Він працює професором Львівського державного університету ім. Івана Франка, з 1951 р. — завідувачим відділом історії України Інституту суспільних наук, а в 1953—1962 рр. — директором цього інституту. В наукових записках, журналах, газетах публікуються численні статті Івана Петровича, присвячені історії боротьби українського народу за соціальне і національне визволення. Відзначимо серед них лише ті, які мають пряме відношення до джерелознавства: «Невикористане джерело до історії старої книги» (Науковий збірник бібліотеки Академії наук УРСР, ч. I, 1946), «Привлечь общественность к сбору документов и материалов о воссоединении украинских земель» («Львовская правда» від 19 серпня 1949 р.). Джерелознавчі питання порушуються також у праці «Зв'язки Західної України з Росією до середини XVII ст.» (К., 1953), в якій розглянуто архівні матеріали про економічні та культурні взаємини західноукраїнських земель з Російською державою. Особливо велике значення має майстерний аналіз усіх наявних документальних звісток про перебування на Україні російського і українського першодрукаря Івана Федорова.

Багаторічні дослідження І. П. Крип'якевича з історії Визвольної війни українського народу підсумовано в капітальній монографії «Богдан Хмельницький». У ній докладно розкривається зміст документів, у яких відбито історичний акт возз'єднання України з Росією. Всебічна характеристика соціально-економічної та політичної історії України періоду Визвольної війни має величезне значення і для дальшого дослідження історичних джерел, що відносяться до цього періоду.

Лише за Радянської влади вдалось здійснити давній план І. П. Крип'якевича — видати документи Богдана Хмельницького. Працюючи в 1946—1948 р. у Києві, професор Крип'якевич при сприянні М. Ткаченка виявив низку невідомих гетьманських універсалів. У результаті дов-

гих років наполегливої роботи І. П. Крип'якевич та І. Л. Бутич підготували публікацію «Документи Богдана Хмельницького» (К., 1961). У ній зібрано всі відомі листи і універсали, видані самим Хмельницьким або від його імені. При підготовці збірника було використано понад 70 архівних фондів, що зберігаються як в нашій країні, так і поза її межами (в Польщі, Угорщині, Швеції, Німеччині, Австрії). В ряді рецензій радянські і закордонні спеціалісти відзначили високий науковий рівень публікації, її величезне значення для нашої історичної науки. Своєрідним доповненням до збірки документів Богдана Хмельницького є здійснена академіком Крип'якевичем публікація двох листів Максима Кривоноса («Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1965, № 2).

Цінним посібником для широкого кола істориків є праця І. П. Крип'якевича «Джерела з історії Галичини періоду феодалізму (до 1772 р.). Огляд публікацій» (К., 1962). У вступній частині автор подає нарис розвитку археографії в Галичині. Вичерпний характер має перелік джерел до історії галицьких земель у складі Давньоруської держави та Галицько-Волинського князівства (X—XIV ст.). Проте найбільший за обсягом розділ присвячено періоду перебування Галичини під владою польських феодалів. Тут зібрано відомості про численні публікації, значна частина яких розпорошена в маловідомих виданнях XIX — початку XX ст. Книжка І. П. Крип'якевича є істотним внеском у розробку вузлових питань вітчизняного джерелознавства.

Для розвитку джерелознавчих досліджень чимале значення мають розвідки академіка Крип'якевича з допоміжних історичних дисциплін¹⁵. З 1961 р. І. П. Крип'якевич керує роботою семінару з питань архівознавства і спеціальних історичних дисциплін при ЦДІА УРСР у м. Львові. Окремі його доповіді на цьому семінарі були опубліковані пізніше на сторінках «Науково-інформаційного бюлетеня Архівного управління УРСР»: Топоніміка старого Львова (1964, № 5), Львівські бібліотечні знаки (1963, № 2). Ці роботи становлять значний інтерес для істориків-архівістів. Як відзначено, зокрема, в розвідці про екслібриси, найстаріші відомі українські суперекслібриси * виявлено на обкладинках актових книг львівських архівів — магістратського і міського.

І. П. Крип'якевич бере активну участь в науково-методичній роботі архівів нашої республіки, входить до складу наукових рад ЦДІА УРСР у м. Львові та Львівського облдержархіву, співробітничав в бюлетені «Архіви України», збірнику «Історичні джерела та їх використання». Він подає постійну неоціненну допомогу дослідникам архівних багатств, дбайливо виховує молодих істориків, привчає їх сумлінно і методично правильно використовувати архівні матеріали. В день 80-річного ювілею архівісти республіки і читачі «Архівів України» від щирого серця бажають Іванові Петровичу Крип'якевичу доброго здоров'я, нових великих наукових досягнень.

Я. Ісаєвич

¹⁵ В. В. Грабовецький. Наукові праці академіка І. П. Крип'якевича з архівознавства і допоміжних історичних дисциплін. «Науково-інформаційний бюлетень АУ УРСР», 1961, № 6, стор. 79—82.

* Суперекслібрис — бібліотечний знак, витиснений на оправі книги.

СТАВЛЕННЯ АВСТРІЇ ДО ПОВСТАННЯ ДЕКАБРИСТІВ

(за матеріалами архівів м. Львова)

У визвольний рух Росії славні сторінки вписали декабристи, подвиг яких високо оцінив В. І. Ленін¹.

Про декабристів у нас існує велика література. Особливо багато над цим питанням працювала акад. М. В. Нечкіна².

Є також багато праць як радянських, так і польських авторів, присвячених висвітленню взаємозв'язків передових сил тогочасної Росії і Польщі³. Дослідження буржуазно-шляхетських польських істориків характерні своєю тенденційністю⁴. Також і окремі радянські історики старшого покоління заперечували позитивне ставлення декабристів до Польщі, закидаючи, наприклад, П. І. Пестелю, нещирість і тактичне маневрування в цьому питанні⁵.

Якщо питання про революційні зв'язки декабристів знайшли порівняно широке висвітлення в історичній літературі, то ставлення до цієї події австрійських органів як у Галичині, так і у Відні не привертало уваги дослідників. Тим часом є австрійські джерела, які характеризують реакцію австрійських органів на цю важливу подію.

Австрійські неопубліковані документи знаходяться у фондах Галицького намісництва у Львові⁶. Це донесення про події в Росії старост і комісарів поліції з Бродів, Заліщик, Золочева, Тернополя, тобто з межуючих з царською імперією місць. Крім того, є листування між Львовом та Віднем, між найбільш впливовими особами Австрії того часу: кн. Меттерніха, графа Седльницького, графа Тааффе та його замісника кн. Лобковіца, листування з консульством у Варшаві і т. п.

Незважаючи на риси суб'єктивізму, архівні матеріали подають хід подій того часу досить повно і вірно. В цьому відношенні особливо точними і конкретними є інформації губерньського радника у Львові Крауса та виконуючого деякий час обов'язки австрійського консула в Варшаві — Лоренца.

* *
*

Події в Росії, зв'язані зі смертю царя Олександра І, виступом декабристів і т. п., викликали величезну тривогу в Австрії, яка не тільки належала до «Священного союзу», але межувала з Росією, будучи співучасницею поділів Польщі.

Враховуючи той факт, що до Австрії проникали інформації про республіканську програму і революційні плани декабристів, увага Габсбургів і їх чиновників до подій в Росії аж надто зрозуміла. На велике занепокоєння Австрії цими подіями вказує листування в. о. консула у Варшаві Лоренца з Віднем і Львовом. Там зустрічаємо такі вислови, як «фатальний час»⁷ або «найбільш некорисні обставини», які виникли в зв'язку зі смертю царя Олександра І і т. п. Декілька днів пізніше в повідомленні поліції у Львові губернатору Тааффе говориться, що «кож-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 14.

² М. В. Нечкіна. Движение декабристов, т. 1—11, М., 1955.

³ Л. А. Медведская. Южное общество декабристов и польское общество, Сборник статей под редакцией Н. М. Дружинина, М., 1954; П. Ольшанский. Декабристы и польское национально-освободительное движение, М., 1954; М. Лисенко. Декабристський рух на Україні, К., 1954; L. Baumgarten. Dekabryści a Polska, W-wa, 1952 та ін.

⁴ Wł. Jabłonowski. Dekabryści i ich stosunek do Polski, «Przegląd historyczny», t. IX, W-wa, 1909.

⁵ Акад. Д. І. Багалій. Декабристи на Україні, К., 1926, стор. 26.

⁶ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 1, 4, 6 «Г», 7.

⁷ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 6 «Г», спр. 31, док. № $\frac{32}{g}$, стор. 81.

не навіть найбільш невинне око мусить побачити, яка важлива подія в закордонних провінціях (тобто в Росії — В. Б.) сталася для австрійської держави»⁸. Занепокоєння Австрії ще виразніше видно з листа до кн. Лобковіца з Відня від 29 січня 1826 р.⁹ Віденські кола настільки зацікавились цими подіями, що повністю звільнили кн. Лобковіца і підлеглі йому органи від усіх інших справ з тим, щоб головну увагу звернути саме на ці події і давати про них найвичерпнішу інформацію.

Також призначалися деякі комісари поліції, наприклад Гансман зі Санча і Ф. Захер з Тернополя, щоб відбути туди, куди їх пошле кн. Лобковіц. З пізнішого донесення видно, що Відень названим комісарам відводив роль шпигунів у Росії.

Дехто з більш «пильних» урядовців, наприклад Розенталь із Заліщиків, пропонував, щоб дирекція поліції у Львові надіслала їм бланки паспортів для шпигунської роботи.

Однак губернський радник Краус віднісся до цього дещо скептично. Він вважав цю акцію недоцільною. Зрештою він зазначав, що при необхідності гроші для цього завжди знайдуться¹⁰.

Австрійські власті посилили контроль за подорожуючими і той же самий Краус дав наказ, щоб без паспорта ніхто не вирушав за кордон. Малися на увазі кордони Угорщини, Трансільванії, Буковини і м. Кракова¹¹.

У політиці пильного вистежування за тим, що відбувається в Росії, важлива роль відводилась Варшаві. Про роль Варшави висловився Краус у листі до графа Седльницького від 23 липня 1826 р. Пропонуючи поліпшити матеріальне становище австрійського в. о. консула у Варшаві Лоренца тим, щоб його ж призначити консулом, Краус давав дуже цікаву характеристику ролі Варшави і самого Царства Польського. Це місце звучить так: «Тільки Варшава є для держав, які включають провінції колишнього Польського королівства¹², важливим пунктом особливо з того часу, відколи вона знову стала столицею держави, яка у відношенні до інших держав трактується як складова частина Росії. Однак вона має власну конституцію і тому можна її вважати окремою і незалежною»¹³.

Таке оригінальне трактування справи розходилося з офіційною лінією політики австрійської імперії. Значення Варшави зрештою видно і з численних візитів впливових на той час офіційних осіб Західної Європи. У лютому 1826 р. там перебував князь Вреде¹⁴, у квітні — принц Оранський та герцог Веллінгтон¹⁵. У липні 1826 р. по дорозі до Москви у Варшаві зупинився князь Гессен Гомбург, а в його делегації були генерал граф Гаугвіц і граф Естергазі — зять Меттерніха та ін.¹⁶

Австрійський уряд не тільки стежив за подіями в Росії здалека, але й вживав певних заходів, посилаючи туди спеціальні місії, які повинні були перевірити на місці, що там власне сталося і чи, бува, ідеї декабристів не проникли до самої Австрії і, в першу чергу, до Гали-

⁸ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 6 «Г» спр. 31, док. № $\frac{32}{g}$, стор. 83.

⁹ Там же, ф. 146, оп. 1, спр. 1181, арк. 5.

¹⁰ Там же, ф. 146, оп. 6 «Г», спр. 31, док. № 55 ех. 1826.

¹¹ Там же, ф. 146, оп. 1, спр. 1212, арк. 59.

¹² Мається на увазі Польща до 1795 р. (В. Б.)

¹³ Там же, ф. 146, оп. 6 «Г», спр. 31, док. № $\frac{356}{g}$ ех. 826. Очевидно, йдеться про

державу, утворену у Відні 1815 р.

¹⁴ Там же, спр. 31, док. № $\frac{78}{g}$ ех. 826.

¹⁵ Там же, ф. 146, оп. 7, спр. 1546, арк. 10.

¹⁶ Там же, арк. 25.

чини. В цьому відношенні найважливішою була місія до Петербурга ерцгерцога Фердинанда д'Есте, в майбутньому генерал-губернатора Галичини.

Деякі дослідники твердять, що ерцгерцогові давав дані про рух декабристів сам цар Микола I. Більш того — цар, говорять вони, переконував ерцгерцога, що існує підпілля і в Галичині, зв'язане з декабристами¹⁷.

Ерцгерцог Фердинанд д'Есте був у Петербурзі в лютому 1826 р.¹⁸, саме тоді, коли ще не закінчилось слідство над декабристами. Конкретних даних про ці розмови ерцгерцога з Миколою I у львівських архівах немає. Відомо лише, що ерцгерцог залишив Петербург 2 березня 1826 р., а вже 10 березня був у Варшаві, де його з належними почестями зустрічав вел. князь Костянтин Павлович. У Варшаві він пробув три дні.

Вслід за ерцгерцогом до Петербурга через Варшаву князем Лобковіцем в ролі кур'єра був посланий радник Краттер¹⁹. У Варшаві віддав він свої депеші у палаці Бельведері, тобто в. кн. Костянтину²⁰. Можна гадати, що Краттер мав провідати, що власне діється в Росії і який могло б це викликати резонанс у Австрії. Однак, про що він довідався, важко перевірити, принаймні на основі розглядуваних нами джерел. Одне ясно, що австрійські і російські власті досить активізували свої зусилля щодо викорінювання революційних заворушень. Так, Австрія видала Росії російського підданого полковника О. Оборського, а власті Царства Польського передали Австрії протоколи допитів членів організації «Косинери», а також видали австрійського підданого, львів'янина Л. Пйонткевича. Все це свідчить про те, що зв'язані спільними злочинами поділів Польщі, а далі, з 1815 р., будучи активними учасниками реакційного «Священного Союзу», обидві ці держави інформували одну одну про «підригну» діяльність польських підпільних організацій, спільно діяли проти небезпеки, що загрожувала обом правлячим династіям.

Найкраще про співробітництво держав, сигнаторів пакту 1815 р., свідчить документ, який австрійський уряд, або точніше його голова кн. Меттерніх, одержав з Берліна в квітні 1827 р. В цьому документі була викладена суть руху декабристів і порівняння його з революційними організаціями у Німеччині та Італії. Одержавши цей документ за назвою «Порівняння між Союзом благоденства в Росії і Союзом добродетності»²¹ (в Німеччині), кн. Меттерніх передав його шефу австрійської поліції графу Седльницькому, а той в свою чергу надіслав його тодішньому заступникові губернатора Галичини князю Лобковіцу. Документ має дату 29 липня і був виготовлений на склографі французькою мовою в Берліні. Немає сумніву, що він був написаний після страти п'яти декабристів²². Разом з цим документом граф Седльницький надіслав до кн. Лобковіца листа німецькою мовою, який є ніби коментарем і одночасно інструкцією до документа. Австрійський міністр звертав увагу Лобковіца на ідейні зв'язки між передовими силами Росії, Німеччини та Італії, закликаючи боротися з революційною роботою в Галичині, яку він називав «сектантством».

Документ мав конфіденціальний характер і шеф поліції радив Лобковіцу його змісту не розголошувати. Невідомий автор документа підкреслював більшу революційність декабристів в порівнянні з німець-

¹⁷ М. Turowicz. Calicja 1772—1848, Warszawa, 1956, str. LX.

¹⁸ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 1, спр. 1174, арк. 17.

¹⁹ Там же, арк. 12.

²⁰ Там же, ф. 146, оп. «G» спр. 31, док. $\frac{125}{g}$ ex. 826.

²¹ Там же, оп. 4, спр. 1997, арк. 2—17.

²² Див. про це замітку автора «Документ про міжнародні відгуки на діяльність декабристів», «Український історичний журнал», 1959, № 6, стор. 116—118.

кими організаціями²³. Він наголошував на тому, що головна мета декабристів полягала у «встановленні в Росії республіканського устрою»²⁴ шляхом раптового удару по найвищій особі в суспільстві»²⁵. Лист Седльницького сповнений страху перед симпатіями народів Австрії і, в першу чергу, Галичини до передових діячів Росії, тому він між іншим пише так: «Надсилаючи цей твір для інформації, бажаю ознайомити Вашу княжу милість з цим важливо і розумно проведеним порівнянням, щоб Ви могли зіставити дотеперішню інформацію про таємне сектанство, і, стежачи за підривними діями, а також з'ясовуючи зв'язки і пов'язання таких підривних дій, мали б змогу відповідно це використати»²⁶.

Таким чином, тут проглядає не тільки пильність Австрії до подій у Росії як до сусіда, але також як до активного члена «Священного Союзу», причому інформатором виступала в даному випадку тодішня Прусія. Події, що сталися 25 грудня 1825 р. у Петербурзі, знайшли найбільше зацікавлення в Берліні і Відні.

У зв'язку з подіями в Росії і Царстві Польському, враховуючи те, що вирішувалася доля вел. князя Костянтина, в австрійських джерелах знаходимо відображення і тих планів, які йому прагнула приписати частина польських магнатів і шляхти. Важливе місце в цьому відношенні знаходимо в донесенні дирекції поліції у Львові до губернатора Галичини Тааффе від 21 грудня 1825 р. Вказавши на небажання вел. кн. Костянтина вступити на царський престол, інформатор приписував полякам далекосяжні плани щодо його особи. Він прямо писав: «Поляки будують надію на тому, що може вдасться дружині вел. князя, княжній Ловіча, яку, як відомо, Костянтин дуже любить, вплинути на те, щоб відділити польські провінції від Росії і приєднати їх до незалежного польського королівства під скіптром Костянтина»²⁷.

Цікаво, що до цієї теми майже на два місяці пізніше повернувся губернський радник Краус. 9 лютого 1826 р. він писав: «Дуже цікаво, що тутешні поміщики висловлюють думку, що вел. князь Костянтин має намір оголосити Польське Королівство цілком незалежним і тому він підготував повстання в Росії, щоб для здійснення свого наміру відволікти увагу свого брата в центрі Росії»²⁸.

Як видно з вищесказаного, тут проглядає навіть деяка видимість зв'язку з подіями в Росії, причому це, на перший погляд, було не тільки правдоподібно, але навіть, можна сказати, ефектно. Проте ні самі дії декабристів, ані дальший хід подій, а також роль у них вел. князя аж ніяк не підтверджували чогось подібного. Такі чутки ширилися, мабуть, тому, що польській шляхті хотілося безапеляційно видавати бажане за вірогідне. Не вірив в них і тонкий спостерігач австрієць Краус, який закінчив своє повідомлення так: «що ці погляди не підтверджені будчим, не потребує навіть згадки»²⁹.

Дуже характерно, що майже в тотого ж повідомленні з Тернополя до Львова від 7 лютого 1826 р., яке Краус свідомо чи несвідомо вважав доцільним пропустити, є згадка про надання конституції для всієї Росії³⁰. Що подібні думки не були лише плодом фантазії польських шляхтичів з Галичини, свідчила інформація з Варшави від 24 грудня 1825 р.³¹ У ній, крім відомого вже нам мотиву, було й дещо

²³ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 1997, арк. 8—9.

²⁴ Там же, арк. 6.

²⁵ Там же, арк. 9. Мова йде про вбивство царя (В. Б.).

²⁶ Там же, арк. 1.

²⁷ Там же, оп. 1, спр. 1180, арк. 7. Очевидно, малися на увазі землі б. Речі Посполитої, приєднані після розділів до Росії.

²⁸ Там же, ф. 146, оп. 7, спр. 1546, арк. 3.

²⁹ Там же.

³⁰ Там же, оп. 7, спр. 1435, арк. 59.

³¹ Там же.

нове, ніби елемент іноземного втручання, або краще інтриги іноземного двору³², який нібито бажав спрямувати вел. князя на подібний крок.

Непевність становища, в якому опинився вел. князь, заохочувала деякого до того, щоб довкола його особи снували різні здогади і спекуляції. В зв'язку з цим варто згадати, що в джерелах дуже часто і вперто повторюються чутки про нібито задуманий ним виїзд за кордон, про купівлю палацу в Парижі і т. п. Так, у повідомленні від 22 лютого 1826 р. з Відня говорилося, що «вел. князь купив палац у Парижі, що він хоче відректися від свого поста і вийти в приватне життя»³³. В іншому документі йдеться лише про підготовку до поїздки за кордон, де він «хоче провести три роки зі своєю дружиною»³⁴ і т. п.

Усі ці чутки не виключають можливості існування подібних планів, особливо плану виїзду вел. князя за кордон. Цей план міг стимулюватися як деким із сім'ї кн. Ловіцької, так і деякими колами в самій Росії і за кордоном, для яких особа Костянтина була небажаною.

Виникає питання, чи були замішані в справі декабристів жителі Галичини і які саме та як до цього поставилися австрійські власті? Досліджуючи це питання в світлі джерел, ми помічаємо суперечність: найбільш впливові австрійські особи, такі як канцлер кн. Меттерніх, шеф поліції граф Седльницький, а також ерцгерцог Фердинанд д'Есте були схильні трактувати справу зв'язків між декабристами і польськими шляхетськими революціонерами як у Царстві Польському, так і в Галичині, цілком серйозно, про що свідчать їх ноти, розпорядження та повідомлення. З другого боку, підлеглі їм чиновники, які контролювали справи на місцях, наприклад кн. Лобковіц, губернський радник Краус та інші, трактували ці зв'язки «з потуранням»³⁵. Зрештою, як побачимо далі, замісник губернатора в Галичині князь Лобковіц, отримавши повноваження з'ясувати це питання³⁶, але будучи настроєним дружньо до польської шляхти³⁷, постарався тільки зам'яти його.

Інша справа, що Австрія не зацікавлена була в тому, щоб цій справі надавати великий розголос, і саме тому в Галичині, або, точніше, в її центрі Львові, не було організовано якогось спеціального трибуналу для притягнення до відповідальності підозрілих осіб.

Уперше звернув увагу галицької адміністрації і конкретно віце-губернатора кн. Лобковіца на зв'язки декабристів з деякими жителями Галичини ерцгерцог Фердинанд д'Есте. Будучи в Петербурзі, він 11 лютого 1826 р. інформував кн. Лобковіца, що ці зв'язки розкрито. Він пише: «Вважаю доцільним, зберігаючи найбільшу службову секретність, повідомити Вас, що проведеним тут слідством розкрито сліди зв'язків цих (тобто російських — В. Б.) з таємними організаціями Галичини. Винуватими, як втаємничені, виглядають такі жителі цієї провінції: Пйот-

³² Під поняттям «двору» можна розуміти не стільки якийсь іноземний двір, а в першу чергу самих Романових (В. Б.).

³³ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 1, спр. 1178, арк. 31; ф. 146, оп. 6 «Г», спр. 31, док. № $\frac{60}{g}$, стор. 172—175.

³⁴ Там же, ф. 146, оп. 1, спр. 1177, арк. 31; ф. 146, оп. 6 «Г», спр. 31. док. № $\frac{78}{g}$

ех. 826, стор. 272—275.

³⁵ Там же, спр. 1223, арк. 22. Говорячи про «лагідне» трактування польської шляхти в Галичині, Краус тут же заявив: «але я зроблю все, щоб допомогти російським властям в їх діях проти російських підданих» (Краус мав тут на увазі, мабуть, громадян Ц. П. — В. Б.).

³⁶ Там же, спр. 1229, арк. 36.

³⁷ Пор. роботу М. Рибчинської «Rządy polityczne ks. A. L. Lobkowitza w Galicji 1828—32», Львівський облдержархів, ф. 26, оп. 4, спр. 306, арк. 23, 72, 73 і ін.

ровський, Стшельбіцький і граф Стадніцький»³⁸. Далі ерцгерцог інформував кн. Лобковіца, що він передає це через спеціального кур'єра до Відня, звідки заступник губернатора може очікувати інструкцій щодо цієї справи. Ерцгерцог Фердинанд д'Есте радив кн. Лобковіцу вжити належних заходів, наприклад, стежити за названими особами і ін.

Наслідком цієї інформації було те, що того ж дня, тобто 22 лютого 1826 р., коли прибув посланець з Петербурга, було видано розпорядження дирекції поліції у Львові взяти під нагляд названих осіб, а їх пошту конфіскувати³⁹. Через кілька днів — 28 лютого чиновник Боле інформував ерцгерцога про П'єтруського і Стадніцького, замішаних у справі декабристів, що вони ще в 1809 р. відмічалися в поліційних картотеках як ненадійні⁴⁰.

Чиновник підтверджував одержання ним копії показань кн. А. Яблоновського, однак напевно вони його не задовольняли, бо він просив ерцгерцога «зробити доступними всі деталі показань князя Яблоновського, графа Солтика і Кшивінського»⁴¹. Того ж дня дирекція поліції видала наказ старості Яслівського округу Левицькому взяти графа Антона Стадніцького під найсуворіший нагляд, однак щоб це не викликало ніяких підозрін⁴². Одночасно інший чиновник поліції Енгельман писав до графа Седльницького у Відень. Називаючи жителів Галичини «П'єтруського, Стшельбіцького і Стадніцького, як таких, що знали про розкриті в Росії таємні організації», він інформував шефа поліції, що «їх пошту вже було взято під контроль, а їм самим заборонено виїздити»⁴³. Тут же чиновник хвалився, що він діяв «дуже обачно, щоб не хвилювати ще більше умів, що було наслідком подій в Росії і Царстві Польському».

Нарікаючи на неясність і плутанину показань князя Яблоновського, чиновник визнавав, що він «звернувся за точними інформаціями до ерцгерцога і для маскування вислав кур'єра через Варшаву, а також до кн. Костянтина, щоб йому передали зізнання арештованих у Польщі про їх товаришів у Галичині»⁴⁴. Енгельман інформував також, що видав наказ старостам у Тернополі і Чорткові арештувати Стшельбіцького, який 25 лютого виїхав з Львова⁴⁵.

І справді через декілька днів колишнього підполковника Стшельбіцького було заарештовано у Львові⁴⁶.

Стшельбіцький, з цілком зрозумілих мотивів, намагався заперечити свої зв'язки з декабристами.

Австрійські власті визнавали значення поширення таємних організацій з Росії на Галичину, однак не бажали зайвого розголосу. Саме тому Краус налагоджував ці справи в дирекції поліції сам, а не через губернаторство, і саме тому губернатор спочатку не знав про місію Краттера до Варшави і Петербурга. Він довідався про неї з іншого джерела⁴⁷.

Небезпека проникнення революційних впливів з Росії в Галичину дуже турбувала шефа австрійської поліції графа Седльницького⁴⁸.

³⁸ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 1, спр. 1212, арк. 34. Можливо, йдеться про особу І. П'єтруського, а не Пйотровського.

³⁹ Там же, арк. 42—44.

⁴⁰ Там же, арк. 56.

⁴¹ Там же, арк. 57.

⁴² Там же, арк. 59.

⁴³ Там же, арк. 65—66.

⁴⁴ Там же, арк. 68.

⁴⁵ Там же.

⁴⁶ Там же, спр. 1213, арк. 16, 74.

⁴⁷ Там же, спр. 1217, арк. 45. Документ уривається. Можна припустити, що він був написаний Краусом або Енгельманом з дирекції поліції у Львові.

⁴⁸ Як і Лобковіц, граф Седльницький був германізований чех (В. Б.).

Враховуючи важливість його листа до кн. Лобковіца від 30 березня 1826 р. у цій справі, варто процитувати таке місце: «На жаль, є певне, що революційні дії, які останнім часом були розкриті в російських і польських провінціях, знайшли також доступ до Галичини. Тому виникає тепер потреба, щоб з найбільшою енергією боротися з уже раніше розкритими слідами цієї діяльності»⁴⁹.

Одночасно Седльницький висловлював задоволення з того, що кн. Лобковіц доручив саме йому провести слідство в справі А. Пйонткевича, який був виданий властями Царства Польського Австрії як причетний до політичного руху у Варшаві⁵⁰.

Через місяць, 26 квітня 1826 р., ніби мимохідь, Краус зазначав, що згадані вище три підозрілі особи не винуваті і що їх справу треба трактувати справедливо і навіть лагідно. Тут же «лагідний» Краус обіцяв зробити все, щоб допомогти російським властям у їх діях проти російських підданих⁵¹. У тому, що він дотримав слова, свідчила історія з полковником О. Оборським, якого було видано до м. Томашева, в Царстві Польському⁵². Проте, незважаючи на «оптимістичний» настрій Крауса, на його «лібералізм» щодо польських шляхтичів, замішаних у справу декабристів, все ж П'єтруський і Стшельбіцький були причетні до неї. Показання кн. А. Яблоновського якраз і свідчать про те, що вони повинні були ширити в Галичині засноване ще раніше у Варшаві т-во «Косинери»⁵³. Краус у листі до Седльницького і не намагався приховувати злочинності цього т-ва, але там же й робив застереження, що «схоже на те, що галичани до нього не належали»⁵⁴.

Такого «оптимізму» свого підвладного не поділяв граф Седльницький. У своєму листі до кн. Лобковіца від 10 травня 1826 р. він вважав, що Стшельбіцький, П'єтруський і Стадніцький все ж були поширювачами т-ва «Косинери» у Галичині⁵⁵. Там же ми дізнаємося про дуже цікаву річ, а саме, що імператор Австрії вирішить, чи створити спеціальну слідчу комісію в Галичині подібно до того, як це було в Петербурзі і Варшаві, чи ні»⁵⁶.

Крім справи трьох названих шляхтичів, виникла також справа графа В. Тишкевича, якого австрійські власті просили видати з Варшави як підозрілого в поширенні в Галичині т-ва «Косинери»⁵⁷.

Незважаючи на метушню і активність австрійських органів, 13 червня 1826 р. Седльницький повідомив кн. Лобковіца, що рішенням австрійського імператора замішані в справу декабристів Стшельбіцький і Стадніцький звільнялися від обвинувачень, однак без згоди того ж Лобковіца їм не дозволялося залишати Галичину. За ними, їх листуванням і зв'язками мав бути встановлений нагляд поліції. Одночасно князь Меттерніх, за дорученням імператора, повинен був повідомити вел. князя Костянтина, що коли б проти Стшельбіцького і Стадніцького знайшлися докази, то вони несли б відповідальність згідно з австрійськими законами⁵⁸.

Крім названих вище, за даними з Тернополя, у список підозрілих австрійської поліції потрапили такі польські поміщики, переважно із Східної Галичини: орендатор Заліхоцький, поміщик Шумлянський, Кае-

⁴⁹ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 1, спр. 1220, арк. 27.

⁵⁰ А. Пйонткевич — один з засновників «Союзу вільних поляків» у Варшаві. Походив з Львова і тому був виданий австрійським властям, подібно як О. Оборський, з тих самих мотивів, російським.

⁵¹ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 1, спр. 1223, арк. 12.

⁵² Там же, спр. 1225, арк. 3.

⁵³ Там же, спр. 1223, арк. 39.

⁵⁴ Там же, арк. 41.

⁵⁵ Там же, арк. 25—26.

⁵⁶ Там же.

⁵⁷ Там же, спр. 1228, арк. 9, 16.

⁵⁸ Там же, арк. 20—21.

тан граф Дзедушицький, поміщик Оборський⁵⁹. Людвік граф Бистшовський, граф Ян Скарбек, граф Франц Скарбек, поміщик Мисловський і граф Руссоцький⁶⁰. Характеризуючи цих людей у своїй доповідній записці, Краус приходив до висновку, що «хоча названі не є прихильно настроєні до Росії, то їх треба мати на оці»⁶¹.

Як бачимо, підозрілі «змовники» були люди переважно високого соціального рангу, в більшості графи, заможна шляхта, хоча серед них траплялися і орендатори. Це також може служити доказом того, що висунуті проти них підозріння не були безпідставні. Декабристи також були кращими представниками російського дворянства, часто навіть князі, отже нічого дивного, що симпатії польської аристократії були звернені до їх російських братів по класу, тим більше, що польська шляхта прагнула відродити незалежність Польщі, а до цього позитивно поставились декабристи і зокрема найвидатніший з них полковник П. Пестель.

Тепер виникає питання, чому все ж таки австрійські власті поставились до цієї справи так ліберально?

Нам здається, що велика заслуга в тому князя Лобковіца, який, як уже говорилося вище, одержав з Відня повноваження за своїм розсудом спрямовувати роботу слідчої комісії⁶². Лобковіц був великим другом польської шляхти і дещо пізніше, в 1830—31 рр., навіть активно допомагав польському повстанню в Царстві Польському⁶³. Тому він зовсім не збирався роздувати цю справу. Можливо, він поступив так тому, щоб ще більше не хвилювати польську шляхту, яка і так з заздрістю поглядала на Царство Польське, що мало свою конституцію і широку автономію згідно з рішенням Віденського конгресу 1815 року. Не можна також недооцінювати вплив польської аристократії на Віденський двір. Вона напевно зробила все, що було в її силах, щоб не допустити неприємної і небезпечної для себе історії у формі слідства та судової розправи.

Фактор часу повинен був також зіграти свою корисну роль для підозрілих: знаючи про невдачу російських дворянських революціонерів-декабристів і про арешти співчуваючих їм поляків як у провінціях колишньої Речі Посполитої, так і в Царстві Польському, галицькі поміщики, яким загрожувало розкриття, мали досить часу, щоб сховати або знищити компрометуючі їх матеріали, або підготувати найбільш надійну тактику захисту.

Все це переконає нас у тому, що не можна погодитися з М. Рибчинською, яка схильна повністю заперечувати будь-які зв'язки галицьких поміщиків навіть з їхніми співвітчизниками з Царства Польського. Дуже несерйозно звучить її твердження про те, що «Лобковіц не заперечує, що поляки під Росією звертали увагу на Галичину, але не відкривали галицьким полякам своїх планів»⁶⁴.

Таким чином, ми бачимо, що архівні матеріали Львова проливають світло на те, як реагували правлячі кола Австрії на важливий і трагічний порив передової Росії. Австрійський уряд не недооцінював цієї історичної події і тому він так пильно стежив за подіями в царській ім-

⁵⁹ Учасник повстання 1830—31 рр., про якого йшла мова вище. Втік з Царства Польського до Галичини, одружився в селі Ленки Жушувського округу з тамошньою поміщицею і там займався сільським господарством.

⁶⁰ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 6 «G», спр. 32, док. № $\frac{144}{g}$, ex. 829.

⁶¹ Там же.

⁶² Там же, оп. 1, спр. 1229, арк. 36.

⁶³ Львівський облдержархів, ф. 26, оп. 4, спр. 306, арк. 72—73. За підтримку польського повстання 1830—31 рр., на вимогу Росії, кн. Лобковіц поплатився постом генерал-губернатора Галичини в 1832 р.

⁶⁴ Там же, арк. 23.

перії як через Варшаву, так і через прикордонних старост і комісарів, а також у вигляді спеціальних місій до Петербурга.

Впадає в око суперечлива позиція центра і провінції, в даному випадку Відня і Львова. Якщо перший ставився до повстання декабристів дуже серйозно, боячись можливих наслідків для зміни status quo у Центральній Європі у зв'язку з польським повстанням, то власті у Львові віднесли більш скептично і з потуранням, в чому безперечно заслуга полонофільськи настроєного кн. Лобковіца.

Варто відмітити й те, що ідеї декабризму не поширились поза групою галицьких поміщиків і титулованих осіб, не знайшли глибокого відгуку серед народних мас.

В. Борис

З МИНУЛОГО РЕВОЛЮЦІЙНОГО НАРОДНИЦТВА НА УКРАЇНІ

Боротьба революційного народництва 70-х — початку 80-х років XIX ст. є яскравою сторінкою визвольного руху в Росії і на Україні. Діяльність революціонерів на Україні органічно вливалась у загально-російський рух різночинно-демократичної інтелігенції, була його складовою частиною. Однак у силу специфіки соціально-економічного розвитку і національного становища України вона, безперечно, мала певні відміни.

За десятиріччя революційне народництво на Україні пройшло складний шлях боротьби, пошуків у теорії і способів підняти селянство на соціальну революцію, шляхів повалення самодержавства. Пройдений ним шлях можна розділити на кілька періодів: перший і другий етапи «ходіння в народ», зародження «політичного напрямку» (1878 р. — середина 1879 р.), виникнення і діяльність «Народної волі» та «Чорного переділу» в роки другого демократичного піднесення (1879—1881 рр.), занепад і розгром революційного народництва після 1 березня 1881 р.¹

Боротьба революціонерів-семидесятників не привела їх до завітної мрії — пробудження народної революції. Проте вона, безсумнівно, впливала на формування передових суспільних думок, сприяла вихованню мас у революційному дусі. Народницька теорія, хоч і не була правильною, але за своїм реальним змістом, як така, що відображала боротьбу селянства проти кріпацтва і його залишків, була для свого часу прогресивною і революційною².

Наприкінці 70-х — на початку 80-х років минулого століття розгорнула бурхливу діяльність «Народна воля», яка була не тільки складовою ланкою визвольного процесу, а й значним самостійним явищем організації та боротьби демократичних сил з царським самодержавством³. Народновольську програму прийняли народницькі гуртки в різних містах України. Народновольці поставили собі за мету передусім завоювати політичні свободи і вже потім здійснити соціальну революцію. Їхня боротьба за повалення самодержавства була гребенем тієї могутньої революційної хвилі 70-х років, яка спричинила політичну

¹ М. П. Рудько. Революційне народництво 70-х рр. XIX ст. на Україні. — «Український історичний журнал», № 7, 1965, стор. 27.

² Б. И. Итенберг. Некоторые вопросы изучения истории общественного движения пореформенной России. — Советская историческая наука от XX к XXII съезду КПСС. История СССР. Сб. статей. М., 1962, стор. 262—263.

³ М. Г. Седов. «Народная воля» перед судом истории. — «Вопросы истории», № 12, 1965, стор. 45.

кризу верхів. «Всупереч утопічній теорії,— писав В. І. Ленін,— яка заперечувала політичну боротьбу, рух привів до одчайдушної сутички з урядом жменьки героїв, до боротьби за політичну свободу. Завдяки цій боротьбі і тільки завдяки їй, стан справ ще раз змінився, уряд ще раз змушений був піти на поступки...»⁴.

Помітне місце в революційній боротьбі народників на Україні у період другого демократичного піднесення посідає діяльність гуртка, організованого Михайлом Родіоновичем Поповим у Києві, однак його історія в літературі висвітлена недостатньо. Для докладного відтворення історії гуртка важливе значення мають жандармські, судово-слідчі та інші документальні матеріали⁵, а також спогади самого Попова, зібрані в книзі «Записки землевольца» (М., 1933). Нижче спинимося лише на окремих моментах з його діяльності.

Гурток почав організовуватися незабаром після прибуття до Києва М. Р. Попова*. Тут важливо встановити час його приїзду, оскільки від цього в певній мірі залежить відповідь на питання, хто ж саме входив до цього гуртка. На нашу думку, він прибув до Києва у вересні 1879 р. Це впливає з таких даних.

У спогадах «З мого революційного минулого» Попов пише: «Після розділу «Землі і волі» [серпень 1879 р.] я виїхав до Києва, де й залишався до мого арешту і суду»⁶. Його батько і мати, Родіон і Віра Попови, на дізнанні заявили, що свого сина Михайла востаннє бачили на початку вересня 1879 р., коли він приїжджав до них на побачення⁷. Таким чином, на початку вересня він залишив Петербург і був уже на півдні. Певним підтвердженням висловленої нами думки є згадка члена гуртка М. М. Подревського: «Здається у вересні місяці, якщо не помиляюсь, приїхав до Києва Михайло Родіонович...»⁸. Жандармський агент Леонтій Забрамський посвідчив, що з Поповим він уперше зустрівся восени 1879 р. у Володимира Жукова, який тоді проживав у будинку чиновника Дашкевича на Нікольській вулиці. У цьому будинку Жуков найняв квартиру в останні дні серпня 1879 р.⁹

На дізнанні М. Р. Попов сказав, що нібито до Києва він з'явився в листопаді місяці. Проте це суперечить вищенаведеним даним, а також фактам, що подаються в його спогадах «З мого минулого»¹⁰. В них, наприклад, він говорить, що вже в середині листопада гурток намітив вжити ряд революційних заходів. А для підготовки їх потрібний був певний час. Прибувши до Києва, розповідає далі Попов, він через Дмитра Бучинського познайомився з рядом революціонерів, зокрема з Павлом Лозяновим. Якби Попов приїхав у Київ у листопаді 1879 р., то з Лозяновим він уже не зміг зустрітись, бо його було арештовано 31 жовтня.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 35.

⁵ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 274, оп. 1, спр. 179, 188; ф. 316, оп. 1, спр. 66, 67, 69, 70, 71; ф. 315, оп. 1, спр. 6; ф. 442, оп. 830, спр. 35-а, 86 та ін.

* М. Р. Попов народився 14 листопада 1851 р. у м. Глафіровка Ростовського-на-Дону повіту Катеринославської губернії в сім'ї дякона. З 10-річного віку він відвідує приватну школу в м. Ростові-на-Дону. З 1862 р. навчається (шість років) у Маріупольському духовному училищі. Потім продовжує навчання в Катеринославській духовній семінарії. Закінчивши чотири загальноосвітні класи семінарії, в 1872 р. вступає до Медико-хірургічної академії (Петербург). На третьому році навчання в академії починає брати діяльну участь у революційному русі. Згодом стає членом «Землі і волі». Після розколу її в серпні 1879 р. на дві організації — «Народну волю і «Чорний переділ» Попов приєднався до останньої. До приїзду в Київ він уже мав значний досвід революційної діяльності, зокрема серед робітників, і достатню теоретичну підготовку.

⁶ М. Р. Попов. Записки землевольца, стор. 150.

⁷ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 274, оп. 1, спр. 179, арк. 24.

⁸ Н. Н. Подревский. Из воспоминаний о М. Р. Попове. — В кн.: М. Р. Попов. Записки землевольца, стор. 35.

⁹ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 274, оп. 1, спр. 179, арк. 22.

¹⁰ М. Р. Попов. Записки землевольца, стор. 220—260.

Гурток сконсолідувався порівняно швидко, бо ще до приїзду Попова в Києві вже було чимало революціонерів, які встановлювали між собою зв'язки, збиралися на конспіративних квартирах, де обмірковували різні питання тогочасного становища на Україні і думали про перспективи своєї боротьби. Так, Дмитро Буцинський з'явився у Києві в травні 1879 р., Сергій Диковський — у липні, Володимир Жуков — у серпні¹¹ і т. д. Дехто з революціонерів навчався в Київському університеті.

Склад гуртка не був сталим, бо жандарми через свого агента вже знали про нього і почали вихоплювати поодиночі його учасників. Крім того, окремі революціонери приєдналися до нього пізніше. Протягом діяльності гуртка (кінець вересня 1879 р. — лютий 1880 р.) склад його був таким: М. Р. Попов, Г. К. Іванов, Д. Т. Буцинський, С. Д. Диковський, І. М. Прісецький, В. І. Жуков, М. М. Подревський, П. Т. Лозянов, М. А. Ромась, М. А. Диковський, К. В. Полікарпов, М. П. Клименко, С. Є. Ілляшенко-Кущенко, М. Є. Хрущов, П. М. Філатов, В. С. Козловський, К. А. Маслов, К. В. Тесленко-Приходько, Н. В. Левченко, В. П. Позен, Б. І. Костецький, К. М. Філіппов, В. В. Левенсон, Ф. С. Реферт, Ш. Н. Шехтер, С. Н. Лотрінгер*. Звичайно, з різних причин (ранній арешт, пізній вступ до гуртка, особиста вдача тощо) не всі члени гуртка взяли активну участь у його діяльності. Найбільш діяльними були: Попов, Іванов, Буцинський, С. Диковський, Прісецький, Жуков, Подревський, Лозянов, Полікарпов та ін. Гурткові подавали допомогу такі революціонери, як Ф. М. Юрковський, М. М. Петров і опозиційно настроєний штабс-капітан у відставці М. М. Стаховський**.

Гурток був цілком життєздатною, бойовою групою, кожна одиниця якої виконувала певні функції. Нелегальні члени його проживали на конспіративних квартирах, мали у своєму розпорядженні спеціальну «канцелярію», в якій виготовлялись фальшиві документи, значна частина їх носила при собі вогнепальну і холодну зброю. Гуртківці дістали навіть три динамітні снаряди. Через окремих членів гурток зав'язав і підтримував ділові стосунки з народовольцями Одеси, Харкова, а також з революціонерами деяких інших міст України; підтримувався певний зв'язок з представниками «Народної волі» і «Чорного переділу» в Петербурзі.

Якою ж програмою керувався гурток у своїй діяльності? Її, в певній мірі, намітив організатор гуртка. М. Р. Попов вважав розкол «Землі і волі» недоречним і шкідливим для революційного руху. Тому, за його словами, він на Воронезькому з'їзді, що відбувся в червні 1879 р., і не виступав рішуче за роз'єднання землевольської організації. Думка про об'єднання революційних сил не покидала його і після того, як він вступив до «Чорного переділу». Отже, потрапивши до Києва, Попов почав реалізовувати свою ідею. Зустрівшись з народовольцем Дмитром Буцинським, він розповідає йому про свій намір об'єднати революціонерів усіх відтінків, які були в Києві, в спільну організацію. Михайло

¹¹ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 274, оп. 1, спр. 179, арк. 18 зв., 19, 22.

* Встановлюється на основі судово-слідчих матеріалів і спогадів М. Р. Попова.

** У діяльності гуртка брав активну участь революціонер, який проживав за фальшивим свідоцтвом Пермської духовної консисторії на ім'я Петра Воронова. Є. М. Ковальська твердить, що під прізвищем Воронова жив Преображенський Олексій Іванович, який після розгрому гуртка М. Р. Попова увійшов до «Південноросійського робітничого союзу», організованого нею разом з М. П. Щедріним навесні 1880 р. (Див. примітку Є. М. Ковальської до статті Л. Бермана «Київський процес 21-го в 1880 году». — «Журн. «Каторга и ссылка», 1931, № 8—9, стор. 90). В. Твардовська і А. Волощенко називають у складі гуртка ще Н. І. Плохоцького, певно, сплутавши прізвище М. М. Подревського чи І. М. Прісецького. (Див.: В. Н. Твардовська. Организационные основы «Народной воли». — «Исторические записки», № 67, 1960, стор. 121; А. К. Волощенко. Суспільно-політичний рух у період другої революційної ситуації на Правобережній Україні. — «Український історичний журнал», № 1, 1966, стор. 82).

Попов вважав, що виступати на бій з тогочасними порядками революціонери мусять єдиним фронтом, що революційна тактика визначається сумою соціальних і політичних умов у країні, а спільна боротьба покаже, які її форми найдоцільніші. Серед київських революціонерів знайшлися адепти такого плану.

У поданому вище списку членів гуртка були прихильники як народовольського, так і чорнопередільського напрямів у революційному русі. Про це говорили на суді самі члени гуртка. Наприклад, Дмитро Буцинський, Сергій і Мусій Диковські, Павло Лозянов сміливо заявили, що вони своїми переконаннями соціалісти-революціонери і вважають себе належними до тієї партії, яка поставила собі за мету тим чи іншим шляхом здобути політичну волю¹². М. Р. Попов сказав, що співчуває партії народників (чорнопередільцям), хоч і не в усіх питаннях; сходиться також з партією народовольців¹³. Гнат Іванов висловив солідарність з соціалістами-народниками, «Землею і волею» (чорнопередільцями)¹⁴.

Загалом практична діяльність гуртка була більш співзвучна з народовольськими принципами. І, певно, з часом гурток поступово еволюціонував би у бік «Народної волі» і став її місцевим осередком. Та й погляди самого керівника гуртка з плином часу дещо змінилися. У спогадах «Михайло Родіонович Попов» відомий народволець М. Ф. Фроленко писав: «Взагалі, вся його київська діяльність проходить у дусі «Народної волі» і в Шлісельбурзькій фортеці він мені говорив, що збирався вже перейти до неї, але арешт перешкодив цьому»¹⁵.

Тепер спинимося на окремих сторонах діяльності гуртка.

Гуртківці надавали важливого значення діяльності серед робітників і за короткий час дещо зробили у цьому напрямі. «Серед київських робітників,— пише М. Р. Попов,— ніколи не переривалися зв'язки революціонерів. Нам же вдалося через київських залізничних робітників встановити зв'язки майже на всіх великих пунктах по лінії залізниці від Києва до Одеси»¹⁶. Можливо, Попов дещо і перебільшує в своїх спогадах, але сам факт діяльності гуртка в робітничому середовищі не викликає сумніву. Зв'язки з київськими залізничними робітниками підтримував П. М. Філатов, М. М. Подревський, а член гуртка Михайло Антонович Ромась сам працював мастильником на Києво-Брестській залізниці. До революційної діяльності Михайло Ромась залучив і Якова Панасовича Данькова, мастильника тієї ж залізниці. Обидва вони мешкали в будинку Дондикова в передмісті Києва Солом'янці. Разом з ними з 3 по 22 вересня 1879 р. проживав Філатов¹⁷.

23 грудня 1879 р. Яків Даньков, який їхав з Києва до Бреста, віз для поширення прокламацію «Народної волі» «От Исполнительного комитета» * з приводу замаху народовольців 19 листопада 1879 р. на життя Олександра II під Москвою на лінії Московсько-Курської залізниці. Але за доносом багажного роздавача Бистреніна на ст. Козятин його арештували жандарми¹⁸. На дізнанні Бистренін посвідчив, що як Даньков, так і Ромась, слідуючи з поїздом, завжди читали книжки, назви яких йому невідомі. Одного разу при зупинці поїзда у Бердичеві Ромась висловлювався проти царя, а коли він став йому заперечувати, твердячи, що неможливо бути без царя, то Ромась глузливо назвав його

¹² Газ. «Киевлянин», № 212, 21 вересня 1880 р., стор. 2.

¹³ Там же, № 229, 14 жовтня 1880 р., стор. 3.

¹⁴ Там же, № 230, 15 жовтня 1880 р., стор. 2; № 231, 16 жовтня 1880 р., стор. 2.

¹⁵ В кн.: М. Р. Попов. Записки землевольца, стор. 7.

¹⁶ Там же, стор. 234.

¹⁷ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 274, оп. 1, спр. 179, арк. 9.

* Оpubлікована в зб. док.: Революционное народничество семидесятых годов XIX века, т. II, 1876—1882 гг., изд-во «Наука», М.-Л., 1965, стор. 221—222.

¹⁸ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 274, оп. 1, спр. 188, арк. 107.

«Сусаніним». Такі ж розмови, закінчив свідок, Ромась починав завжди, як тільки йому доводилось зустрічатися з ним у поїздах¹⁹.

Результат обшуку Данькова і квартири в будинку Дондикова на Солом'янці, де він мешкав разом з Ромасем, говорить сам за себе²⁰. При ньому знайшли такі книги: «Исследования о природе и причинах богатства народов» Адама Сміта, «Социально-педагогические условия умственного развития русского народа» Шапова, а в квартирі — «Древние общины на востоке и западе» Мена, «Социальные движения и политическая экономия» Дамета і, крім того, аркуш паперу, на якому були написані назви трьох книг: «Жуковский, Политические и общественные теории 16-го века; Ложель, Англия в политическом отношении; Прудон, Французская демократия». Наявність спеціальної суспільно-політичної літератури і прокламацій в робітників свідчить про те, що вони були охоплені пропагандою революційних народників і самі брали участь у ній. Як передав агент Забрамський жандармському капітану Судейкіну, арешт Ромася і Данькова викликав у гуртку жаль за ними, як корисними пропагандистами серед робітників²¹.

Про те, що робітничим питанням члени гуртка цікавилися серйозно, свідчить і такий факт. 11 січня 1880 р. на ст. Козятин Києво-Брестської залізниці були затримані жандармами Сергій Диковський і Дмитро Буцинський, які поверталися з Одеси. В чемодані, який віз Буцинський, жандарми знайшли лист «південних робітників» «братам робітникам Горноблагодатських дружин»²². У цьому своєрідному програмному листі дається оцінка внутріполітичного становища в країні, в якому доводиться діяти «борцям за народну волю з віджилим ладом», і обгрунтовується необхідність завоювання в першу чергу політичних свобод. Здобуття політичної волі — не кінцева мета їхньої боротьби, але воно має велике значення для дальшого поступу: «...ми знаємо — після цього попереду справ більше, але все ж можемо сподіватися, що хоч скільки-небудь розсіємо грізну хмару, яка щохвилини загрожує звалитися на наші голови при першому ж нашому порухові».

Заслугує на увагу і замітка, зроблена Миколою Подревським на полях праці Дамета «Социальные движения и политическая экономия». У тому місці, де Дамет викладає негативні наслідки від страйків робітників, Подревський пише: «Дурниця. Ви, п. Дамет, хвалите кооперативний рух. Але чим же робітники можуть створити кооперацію, якщо у них немає грошей? А страйки інколи вдаються і приносять робітникам гроші»²³. У цьому зауваженні ми помічаємо і розуміння його автором економічного становища робітників, і позитивну оцінку ним страйку як засобу боротьби за поліпшення умов їх життя.

Цілком ймовірно, що гурток почав діяти в напрямі окремого згуртування робітників. Як згадує М. Р. Попов, під впливом Г. В. Плеханова, який, приїхавши до Києва, ознайомив його з програмою «Північного союзу російських робітників» і запропонував організувати подібний на півдні, він погодився створити такий союз²⁴. Однак гурток не зміг довершити розпочате, бо незабаром він був розгромлений. Проте немає сумніву, що ним був підготовлений певний ґрунт для пізнішого «Пів-

¹⁹ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 274, оп. 1, спр. 179, арк. 14.

²⁰ Там же, арк. 13 зв.

²¹ Там же, арк. 14 зв.

²² Там же, арк. 16 зв. — 17. Опублікований у зб. док. «Революционное народничество 70-х годов XIX века», т. II. 1876—1882, М.-Л., 1965, стор. 349. Упорядники збірника С. С. Волк і В. Н. Гінев допускають, що цей лист написали одеські робітники на основі «Програми соціалістичного союзу робітників міста N.», яка у них була (там же, стор. 347—348). Місце і час виникнення «Горноблагодатських робітничих дружин» невідомі.

²³ Там же, арк. 20.

²⁴ М. Р. Попов. Записки землевольца, стор. 235—236.

денноросійського робітничого союзу», організованого Є. М. Ковальською і М. П. Щедріним.

В цілому, незважаючи на те, що діяльність революціонерів серед робітників, пройнятих стихійною ненавистю до гнобителів, була дуже суперечливою, все ж вона сприяла переходу їх на шлях більш свідомої участі в революційній боротьбі і розвитку їх політичної свідомості.

Гурток мав певні плани щодо роботи серед селянства. Про це свідчить ряд фактів. У своїх підступних свідченнях Леонтій Забрамський заявив, що на зібраннях членів гуртка ставилося питання про необхідність пропаганди серед народу, причому Київську і Волинську губернії вони вважали найбільш зручними для збудження революції²⁵. 25 липня 1880 р. Сергій Диковський, виступаючи на свій захист на суді, зокрема спинився на тому місці обвинувальної промови військового прокурора Стрельнікова, де він доводив, що аграрного питання в Росії не існує. На цю заяву прокурора підсудний відповів: говорити так — значить нічого не знати, нічого не читати, крім «Военного сборника»²⁶. Частину своєї промови на суді М. Р. Попов також присвятив аграрному питанню, вказавши на необхідність його розв'язання, а також на результати від того, якщо воно буде розв'язуватись на основі принципів соціалізму²⁷. В деяких членів гуртка жандарми знаходили замітки, що стосувалися становища селян. Зокрема в записній книжці Буцинського, відібраній жандармами, виявився цілий ряд записів «про потреби і тяжке становище селян у різних місцевостях Росії»²⁸.

Під час арештів членів гуртка і при обшуках квартир, в яких вони проживали у Києві, жандарми знаходили нелегальні видання, спеціальну суспільно-політичну літературу («тенденційну» в ті часи) і такого ж характеру виписки з різних творів.

За свідченням Забрамського, М. Р. Попову надсилали з Петербурга різні революційні видання, зокрема у великій кількості журнал «Народна воля», який він передавав для поширення членам київського гуртка²⁹. Два примірники № 2 «Народної волі» жандарми забрали у Володимира Жукова під час арешту 18 лютого 1880 р. у м. Ізмаїлі, куди він виїхав з Києва 15 лютого; два примірники цього ж журналу було знайдено також на квартирі в буд. Іванова по Єлизаветській вулиці, в яку поселився Павло Лозянов. У Костянтина Тесленко-Приходька 29 жовтня 1879 р. було відібрано № 6 листка «Землі і волі», а при обшуку його квартири в будинку Лошевича на Малій Жандармській вулиці знайшли твори Чернишевського «Очерки из политической экономии», вид. 1870 р. і «Основания политической экономии», вид. 1869 р.³⁰ При арешті у Сергія Диковського взяли аркуш паперу, на якому були записані назви книг «переважно соціального змісту», а в Дмитра Буцинського записну книжку з виписками із різних творів «здебільшого політико-економічного і соціалістичного змісту»³¹.

На квартирі в будинку Войтенка на Рейтарській вулиці, яку знімав Костянтин Філіппов, жандарми взяли три рукописні зошити, в одному з яких під назвою «Майбутній лад» містився короткий нарис про вчення Томаса Мора, Кампанелли, Гракха Бабефа, Роберта Оуена, Сен-Сімона, Фур'є і Луї Блана, а в інших двох — відомості про землеволодіння і про селянське питання у Франції в першій половині XVIII ст.³²

²⁵ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 274, оп. 1, спр. 179, арк. 2.

²⁶ Там же, ф. 316, оп. 1, спр. 67, 419 зв.

²⁷ Газ. «Киевлянин», № 172, 31 липня 1880 р., стор. 3.

²⁸ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 274, оп. 1, спр. 179, арк. 16 зв.

²⁹ Там же, арк. 24 зв.

³⁰ Там же, оп. 1, спр. 188, арк. 5.

³¹ Там же, оп. 1, спр. 179, арк. 16 зв.—17.

³² Там же, арк. 21.

На квартирі Владислава Козловського крім книги «Руководство для типографшиков» жандарми знайшли також два примірники прокламації «От реалистов к обществу» (реалісти—вихованці реальних шкіл), яка поширювалася зокрема в Київському університеті, в чому, певно, взяв участь хтось із гуртківців³³. Прокламація була написана у зв'язку із забороною вихованцям реальних училищ вступати до університетів. У цій прокламації вони змальовують сумну картину соціально-політичного становища в Росії і заявляють, що молодь не примириться з існуючим порядком і, хоч на неї чатує смерть, буде боротися до кінця, відповідаючи ударом на удар. Закінчується прокламація словами віри в те, що прийде час, коли народ повстане і його грізний суд розгорне перед своїми гнобителями довгий список їх злочинів³⁴.

Усі наведені факти свідчать про те, що члени гуртка діставали, вивчали і поширювали революційну нелегальну періодику, суспільно-політичну літературу з прогресивними тенденціями, прокламації тощо. Гуртківці на зібраннях говорили не тільки про свою практичну діяльність. Окремі члени гуртка розробляли деякі теоретичні питання. Про це згадує М. Р. Попов³⁵, свідчить про це ж відібраний у Дмитра Бущинського уривок з статті «Чого ми прагнемо?», яка починалася так: «На це питання більшість молоді відповість — зміни економічного становища і можливості жити по-людськи; інша частина, яка мислить більш теоретично, скаже — докорінної зміни усього російського життя, тобто ліквідації усіх отих нашарувань, які суперечать поняттям соціалістів-революціонерів»³⁶ та інші документи.

Чимало уваги приділяли члени гуртка влаштуванню своєї нелегальної друкарні, де намічалось випускати прокламації і навіть власний орган «Земля і воля»³⁷. Почались пошуки як друкарського устаткування, так і місця для його встановлення. Обставини для цього складалися сприятливо. У Києві М. Р. Попов познайомився з молодогромадівцем Родіоном Житецьким. Завдяки йому гурток одержав бажане. Родіон Житецький, — згадує Попов, — задумав влаштувати друкарню для випуску книжок українською мовою. Він придбав за кордоном потрібне устаткування. Воно зберігалось в одного поміщика, який співчував українофілам. Проте Житецькому не пощастило довести справу до кінця. В листопаді 1879 р. його вислали з Києва адміністративним порядком. З місця заслання він надіслав дружині листа, в якому радив українофілам передати друкарню в розпорядження київського гуртка. Про це бажання і повідомила Олександра Андріївна (дружина Житецького) Попову³⁹.

Після одержання друкарні знайшлося місце для встановлення її — в маєтку М. М. Стаховського, який жив у с. Козлівка Путивльського повіту Курської губернії. З сім'єю Стаховських спочатку познайомився Г. Іванов, а потім М. Попов. У розмові з Поповим Стаховський сказав, що до російсько-турецької війни 1877—1878 рр. йому багато що було незрозумілим, а після закінчення її полудна спала з очей — він зрозумів нікчемність російського абсолютизму. Офіцер-артилерист погодився на встановлення друкарні в своєму маєтку і пообіцяв сприяти чим зможе гурткові в усіх його революційних починаннях.

Для зручності перевезення літератури, що мала випускатись налагоджуваною друкарнею, вирішили влаштувати свою людину візником на станції, розташованій неподалік від маєтку Стаховського. Роль

³³ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 274, оп. 1, спр. 179, арк. 26 зв.

³⁴ Там же, ф. 263, оп. 1, спр. 18, арк. 125—126.

³⁵ М. Р. Попов. Записки землевольца, стор. 231.

³⁶ ЦДІА УРСР, ф. 274, оп. 1, спр. 179, арк. 17.

³⁷ М. Р. Попов. Записки землевольца, стор. 231.

³⁸ Там же, стор. 233.

³⁹ Там же, стор. 231—232, 234.

візника мав виконувати Севаст'ян Ілляшенко-Куценко. На дізнанні Ілляшенко посвідчив, що Василь Миколайович (підпільна кличка М. Р. Попова) від імені гуртка велів йому їхати на станцію Ворожба і влаштуватись там візником. Крім того, він повинен був довідатись про віддаль до навколишніх міст і селищ — Красне, Батурин та ін.⁴⁰

8 січня 1880 р. Ілляшенко виїхав з Києва для виконання дорученого завдання і того ж дня був арештований на станції Ніжин. При ньому знайшли записку на клаптику паперу, написану Поповим, такого змісту: «Передусім у Ворожбі розпитати про станцію, з Ворожби на Красне, заїхати в Батурин, зупинитися в готелі, зайти до старости і якщо буде потреба, то і до станового. На ярмарку в Богополі»⁴¹. Про богопільський ярмарок згадується тому, що, певне, там мали намір купити коней для вказаної мети. Названі вище населені пункти були розташовані неподалік від маєтку Стаховського. Все це свідчить про те, що гурток уже практично зайнявся влаштуванням друкарні. Однак від наміру встановити її в маєтку Стаховського довелось відмовитися, бо виникло підозріння, що за ним почали пильнувати жандарми.

Ще була спроба знайти приміщення для друкарні в м. Ніжині. Для цього Попов запросив з Харкова чорнопередільця М. М. Петрова. Але поїздка його 9 лютого 1880 р. в Ніжин не була успішною. 12 лютого він знову повертається до Харкова, а 8 березня його арештували за доносом Забрамського.

Певне місце в діяльності гуртка займала підготовка до мітингу-демонстрації, яку планувалось провести в листопаді 1879 р. на Житньому базарі в Києві на випадок вдалого замаху народовольців на Олександра II, підготовка замаху на київського, волинського і подільського генерал-губернатора Черткова, а також організація революційної групи в саперній бригаді, що розміщувалася в київській фортеці.

23 лютого 1880 р. на вулиці в Києві жандарми затримали М. Р. Попова, а через день — Г. К. Іванова. Гурток, по суті, перестав існувати. Ромась, Тесленко-Приходько і Козловський були вислані адміністративним порядком. Решту членів гуртка судили з 14 по 26 липня 1880 р. в київському військово-окружному суді*. 31 липня вирок суду конфірмавав генерал-губернатор Чертков. Присуд був таким: Попова, Іванова повісити; заслати на каторжні роботи в копальні — С. Диковського, Буцинського (на 20 років), М. Диковського, Ілляшенка-Куценка, Левченка, Філатова, Хрушова (на 15 р.), Лозянова (на 13 р. і 4 міс.); заслати на каторжні роботи на заводах — Жукова, Позена (на 7 р.), Шехтер, Левенсон (на 6 р.), Костецького, Реферт (на 4 р.); заслати на поселення в Сибір Клименка і Подревського; Лотрінгера посадити у в'язницю на 4 місяці. Смертна кара, присуджена Попову і Іванову, з «милостивого повеління» імператора була замінена довічним засланням на каторжні роботи.

Таким чином, гурток М. Р. Попова був важливою ланкою в системі революційного підпілля на Україні. Організаційно він не належав ні до «Народної волі», ні до «Чорного переділу», але зв'язки тримав більше з першою організацією. До його складу входили прихильники як народовольського, так і чорнопередільського напрямів у тогочасному революційному русі. Однак практична діяльність гуртка велася, по суті, в дусі народовольських програмних настанов. Гурток розгорнув помітну різнонапрямну революційну діяльність, але вона була передчасно обірвана арештами його членів.

А. Катренко

⁴⁰ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 274, оп. 1, спр. 179, арк. 15 зв.

⁴¹ Там же, зр.к. 14 зв.

* За винятком К. М. Філіппова. Його справу було передано до Харківського губернського жандармського управління. Окремо суд розглянув справу про участь Ф. М. Юрковського в експропріації революціонерами грошей Херсонської скарбниці. Юрковського засудили на 20 років каторжних робіт у копальнях.

ІЛАРІОН СЕМЕНОВИЧ СВЕНЦІЦЬКИЙ

(1876—1956 pp.)

«Стати справжнім патріотом можна тільки в поті лиця, рук і спина». Ці слова відомий український філолог і мистецтвознавець з широкою амплітудою зацікавлень сказав на адресу золотаря Бернардо Ченіні, який вирізав форми і виливав грецькі черенки для видання Гомера. Так розумів Іларіон Семенович Свенціцький поняття патріотизму. Цим висловом він не тільки характеризував інших, а й керувався й сам протягом усього свого життя. Згадуючи початок свого трудового шляху, вчений писав: «Математикові з університетською абсолюторією було запропоновано на весну 1899 р. місце суплента гімназії в Ряшеві... Одначе цікавість до питання про «суть нації» перемогла і математик став у С.-Петербурзі дійсним студентом Археологічного інституту та вільним слухачем історико-філологічного факультету університету. Був то час гіркого бідунства і солодкого навчання від 9-ої год. вранці до 12-ої ночі.

День-у-день університет, Публічна бібліотека, Археологічний інститут. А в неділі і свята збірки Руського музею, особливо його іконний відділ, іноді царський Ермітаж, школа рисування барона Штігліца, збирання книжок для бібліотеки Народного Дому... А також літній побут у Відні і Празі і ...військова служба у Целовці та в Полі в Істрії. А скрізь чудова прекрасна музейна старовина...». Наскільки багатим був для Іларіона Семеновича петербурзький період досить нагадати, що за цей час він прослухав основоположні курси лекцій видатних професорів тодішнього Петербурга. А саме — курс російської філології і палеографії у проф. Соболевського, російської мови у проф. Жданова, російської літератури у проф. Бороздіна, російської історії у проф. Платонова, старохристиянського і староруського іконопису у проф. Покровського, курс історії Близького Сходу у проф. Веселовського, нумізматики у проф. Маркова, історії південних слов'ян у проф. Погодіна, історичної географії Русі у проф. Воронова, дипломатики у проф. Лихачова.

З великим багажем повернувся молодий учений до Львова і тут систематичною наполегливою працею почав здобувати своєрідне місце в культурному житті Галичини. Радянського читача уже знайомив у загальних рисах з друкованою науковою спадщиною І. С. Свенціцького (на жаль, далеко не повний) бібліографічний покажчик його праць (Київ, 1956). Основні ж біографічні дані та короткі анотації до змісту його найважливіших праць подано у статті Л. Л. Гумецької «Проф. І. С. Свенціцький» («Українська мова в школі», 1956, № 3, стор. 40—43), а також у статтях, уміщених у «Питаннях слов'янського мовознавства» (кн. 5, Львів, 1958): «Іларіон Семенович Свенціцький», «І. С. Свенціцький — дослідник української мови», «І. С. Свенціцький як діалектолог», «Іларіон Семенович Свенціцький і мистецтвознавство».

Однак постать Іларіона Свенціцького цікава для нас не тільки завдяки його друкованій спадщині, а й іншими проявами його плідної діяльності. Вченого хвилювали суспільно-культурні проблеми тогочасного галицького життя. Найповніше це виявилось в боротьбі за український університет у Львові, за місце української мови в університеті. Це питання вимагає окремого дослідження на ґрунті архівних матеріалів.

І. Свенціцький вступає в культурне життя Галичини як симпатик «москвофілів», видаючи російською мовою журнал «Живая Мысль» (1903—1905). Але не встиг він ще навіть виразно проявити своїх москвофільських поглядів, як уже став ворогом виразників цього напрямку. Найбільше зненависті з боку москвофілів стягнув на себе Іларіон Семенович тим, що закликав їх (у журналі «Галичанин») приєднатися до намагання української інтелігенції заснувати у Львові український університет. За це найвидатніший москвофільський політик і публіцист

О. Мончаловський у своїй брошурі «Главныя основы русской народности» відмовив І. Свенціцькому у праві зачислити себе до москвофілів. Цей факт ліг в основу статті В. Гнатюка «Єретик серед москвофілів» («Літературно-науковий вісник», 1904, т. XXVIII, стор. 24—37), вже заголовком якої дуже виразно характеризує погляди Іларіона Семеновича на цей час, а сама стаття розкриває суть тодішньої його діяльності.

У 1908 р. Іларіон Семенович намагається одержати дозвіл на т. зв. габілітацію, яка давала право стати доцентом Львівського університету. Це був би ще один крок на шляху до українізації цього університету, тому старання Іларіона Семеновича виявилися безуспішними. Але молодий вчений не зневірюється, а наполегливо готується до майбутньої праці в університеті. Для збагачення своїх слов'янознавчих відомостей він виїздить у південнослов'янські країни. «Побувати в Сербії, Болгарії, в Царгороді, на Афоні — це мрія кожного слов'яновіда і слов'янолюба, що крихітку тільки цікавиться предметом своїх студій і дум. Інакше і не може бути, коли згадати, що Сербія і Болгарія найстарші слов'янські землі щодо своєї письменності, найстарші і пам'ятками іконопису та церковного будівництва і найстарші схрещенням трьох різних культур: грецької-римської-візантійської, слов'янської і турецької», — писав Іларіон Семенович у своїх враженнях з подорожі («Діло» 1912 р., № 25—29). Праця Іларіона Семеновича в цьому напрямі не була даремною, в 1913 р. він відбув габілітацію і з січня 1914 р. як доцент слов'янської філології з українською мовою навчання почав читати у Львівському університеті «Вступ до слов'янознавства» і спецкурс «Шевченко в слов'янських літературах». Але це тривало недовго, воєнні події перервали роботу Іларіона Семеновича в університеті. Дальша його діяльність у Львівському університеті знову тісно пов'язується з проблемою викладання українською мовою. В умовах санаційної Польщі скасовано було всі українські кафедри. Колишні професори і доценти українці починають роботу в т. зв. українському таємному університеті. Іларіон Семенович від 1922 р. аж до закриття цього університету у 1926 р. читає курс з основ слов'янознавства, старослав'янської, російської і білоруської мов, спецкурс про розвиток театру в Чехії. Згодом студенти-українці починають вчитися в польському університеті. У 1934 р. Іларіон Семенович повертається туди і читає лекції з російської палеографії, спецкурси про юридичну мову староруських документів, про розвиток друкарства у слов'ян, а також курс історії російської літератури до Пушкіна включно. Після визволення Західної України і воз'єднання в єдиній радянській державі Іларіон Семенович зайняв у Львівському університеті належне йому місце — йому доручено керівництво кафедрою слов'янської філології.

З працею Іларіона Семеновича як доцента університету дуже тісно пов'язується його багата діяльність щодо популяризації наукових знань серед широких мас населення. Цікаву сторінку цієї діяльності становить його співпраця (1908—1938 рр.) в Товаристві наукових викладів ім. Петра Могили, метою якого була популяризація усіх галузей знань через наукові і науково-популярні виклади, бесіди, а також систематичні курси та періодичні і неперіодичні видання українською мовою (Статут Товариства..., Львів, 1912 р.). Іларіон Семенович як член-засновник був активним лектором Товариства, згодом заступником голови, а опісля головою. Це Товариство згуртувало представників різних галузей знань, завдяки чому тематика лекцій була дуже багата і порушувала найцікавіші наукові питання. Товариство значною мірою сприяло піднесенню культурного рівня галичан, воно виконувало роль українського народного університету. Своєю вагою у розвитку української культури Товариство заслуговує на глибоку увагу дослідників. Крім співпраці в Товаристві ім. Петра Могили, Іларіон Семенович в період 1920—1928 рр. був офіційним лектором «Робітничих громад».

Науково-популяризаторська праця Іларіона Семеновича не обмежується тільки територією Галичини. Події першої світової війни перекинули Іларіона Семеновича до Києва, де він перебував як царський заложник від червня 1915 р. по лютий 1918 р. За цей час він працює заступником директора по науковій частині Київського міського музею та одночасно проводить цикл лекцій на українознавчих курсах у Києві, Лохвиці, Гадячі, Чигирині, Борзні, читає лекції з слов'янознавства в Народному університеті та веде підготовчі університетські курси для робітників. Свої лекції з української мови київського періоду Іларіон Семенович опублікував у збірці «Основи науки про мову українську» (Київ, 1917). Книжечка розійшлася великим як на той час тиражем — 30 тисяч примірників.

Інша сторінка діяльності Іларіона Семеновича — це музейна справа, якій він віддав найбільше сил і знань. Результатом його 48-річної праці на цьому поприщі було створення Національного музею (сьогодні Музей українського мистецтва). Музей для Іларіона Семеновича не просто установа для зберігання пам'яток духовної і матеріальної культури свого народу, але систематично і цілеспрямовано будована творча лабораторія, яка в уяві її творця повинна була стати поважним науковим центром. Особливістю Іларіона Семеновича як організатора музею було те, що найціннішим виявом духовної культури народу він вважав книгу й тому книга серед експонатів музею займала центральне місце. Книга була завжди предметом уваги Іларіона Семеновича як ученого, коли він складав описи рукописів XV—XVIII століть, робив палеографічний аналіз пам'яток, подавав процес виникнення і розвитку книгодрукування, коли писав про художнє оформлення старих книг та рукописів, чи, врешті, коли досліджував давні пам'ятки з уваги на їх мову і зміст.

У 1905 році Іларіон Семенович почав організовувати у Львові музей. Першим заходом на цьому шляху був виїзд у різні міста України і в Росію для купівлі книг, вивчення антикварного ринку і архівних дослідів. Тоді довелося йому побувати в Почаєві, Бердичеві, Житомирі, Києві, Чернігові, Москві, Петербурзі, Вітебську, Смоленську, Мінську, Вільнюсі. Згодом Іларіон Семенович приємно згадував цю подорож, під час якої усі книгозбірні, музеї, архіви, наукові установи, товариства і працівники Академії наук прихильно зустрічали представника галицької України, йшли назустріч його заявам, щиро допомагали йому у виконанні поставлених перед ним завдань. Тоді Іларіону Семеновичу вдалося домовитись з Російською АН про обмін дублетами стародруків, а «Правительствующий синод» видав йому повний комплект церковних друків. Результати цієї поїздки дали основу для здійснення 4 параграфу музейного статуту, згідно з яким передбачалося крім українського матеріалу ще й збирання порівняльного матеріалу духовного життя росіян, білорусів і південних слов'ян. Західнослов'янський матеріал не був предметом уваги музею через близькість суцільних національних збірок у Польщі, Чехії і Словаччині. З часу першої поїздки Іларіона Семеновича, завдяки його ініціативі і організаторському хистові музей мав постійний доплив нового й цінного матеріалу стародруків та ікон з Москви, Петербурга, Риму, Відня і Венеції. Надзвичайно цінною рисою характеру І. С. Свенціцького було особливе вміння налагоджувати дружні і ділові контакти з людьми. Ніби випадкові дари видатних представників російського народу — Сперанського, Шляпкіна, Васнецова, Востокова, Уварової, Щепкіна та ін. лягли в основу досить солідної російської збірки. У двадцять років музей має систематичний обмін книжкового фонду з Радянським Союзом за посередництвом Всесоюзного товариства культурного зв'язку й Бюро по пересилці книг та безпосередньо через видавництва Російської і Української АН. Як видно із щорічних звітів музею (опублікованих у «Ділі» і окремими ви-

даннями), дирекція музею приділяла пильну увагу поповненню книжкового і рукописного фонду музею і здобутки цієї ділянки ставила на перше місце. Завдяки наполегливій і старанно продуманій праці І. С. Свенціцького в цій галузі відділ стародруків і рукописів у недовгому часі став гордістю музею. Цю збірку з уваги на її повноту й зараз треба вважати однією з найцінніших серед книгозбірень України. Ще на початку утворення музею, у 1908 р. І. С. Свенціцький опублікував опис стародруків, які вже тоді були зібрані у музеї, — «Каталог книг церковно-славянської печаті». Згодом цей фонд постійно поповнювався. В результаті тут зібрані церковнослов'янські, староукраїнські та ін. кириличні видання, друковані у Венеції (XVI—XVII ст.), Вільні (XVI—XVIII ст.), Горахті (XVI ст.), Дермані (XVII ст.), Довгополі (Буковина) (XVII ст.), Єв'ю (XVII ст.), Заблудові (XVI ст.), Києві (XVII—XVIII ст.), Кракові (XV ст.), Крем'янці (XVII ст.), Крилосі (XVII ст.), Кутеїні (XVII ст.), Луцьку (XVII ст.), Львові (XVI—XVIII ст.), Могилеві (XVII—XVIII ст.), Москві (XVI—XVIII ст.), Острозі (XVI ст.), Петербурзі (XVII ст.), Почаєві (XVII—XVIII ст.), Празі (XVI ст.), Рохманові (XVII ст.), Скадарі (XVI ст.), Стратині (XVII ст.), Супраслі (XVII—XVIII ст.), Тернаві (XVIII ст.), Угорцях (XVII ст.), Уневі (XVII—XVIII ст.), Цетині (XV ст.), Чернігові (XVII—XVIII ст.), Яссах (XVIII ст.). Збірка музею може похвалитися такими унікальними українських стародруків, як «Пол ѣтика свѣцкая», Почаїв 1770, «О воспитании чад ѣ», Львів, 1609, «Лямент ѣ», Луцьк, 1628, Заблудівський псалтир 1569 р. та ін. Крім кириличних, у музеї є ще поважна збірка латинських стародруків, авторами або видавцями яких були серед інших і українці. Окреме місце в цьому фонді музею становлять інкунабули.

Великою цінністю музею є збірка рукописних матеріалів, яка може служити незамінним джерелом дослідів над різними питаннями суспільного і культурного життя України. Тут зберігаються різного роду документи, рукописні шкільні підручники, пісенники, велика збірка рукописних т. зв. учительних евангелій тощо. Книжковий і рукописний фонди разом з іншими збірками музею творять невід'ємну цілість, адже ж процес формування книги — це одна з ділянок мистецтва кожного народу. Завдяки такому комплексному підходу до збирання матеріалів, до історії духовного життя свого народу, дослідники-історики різних профілів й сьогодні можуть знайти у музеї потрібний для себе матеріал.

Книжковий фонд музею уже в час його складання став багатим джерелом наукових досліджень. Використовували його акад. М. Возняк у своїх студіях над галицькими граматами і над давньою українською віршею, акад. І. Крип'якевич, займаючись козацькою сфрагістикою, І. Панькевич опрацював Пендекти Антіоха 1307 р. та багато інших.

І. С. Свенціцький почав складати систематичний опис рукописів музею, але, на жаль, не довів його до кінця. Зараз ця праця зберігається в домашньому архіві вченого і чекає закінчення і публікації. Видання такого опису послужило б популяризації безцінних збірок музею, звернуло б увагу вчених-філологів і мистецтвознавців, які на цій базі могли б поновити дослідження над змістом і формою (мовою і оформленням) книги, як нерозривного цілого.

Свій план перетворення музею у наукову установу Іларіон Семенович успішно здійснював досить багатою (наскільки дозволяли тодішні умови) видавничою діяльністю, публікуючи «Збірки Національного музею у Львові» (усіх вийшло 34 позиції).

І. С. Свенціцький у своїй багатогранній праці ніколи не обмежувався територією Львова, він виступає як представник західних областей на загальноукраїнському форумі і як представник України на європейській науковій арені. У 1927 р. І. С. Свенціцький бере участь у правописній конференції в Харкові і по дорозі звідси зупиняється в Ки-

єві та читає доповіді про галицький іконопис в історичній секції Української АН. Від 1926 р. виступає на різних міжнародних конгресах, популяризуючи українську науку й мистецтво. У 1927 р. на з'їзді слов'янських етнографів і географів виступає з доповіддю «Народний елемент в українському іконописі XV—XVIII вв.». У цьому ж році бере участь у нараді істориків Східної Європи у Варшаві. Згідно з рішенням наради, як член Союзу істориків Східної Європи, очолює роботу над українським відділом «Словника слов'янської старовини». У 1929 р. Іларіон Семенович їде на перший Міжнародний конгрес книгозбірень і бібліографії у Римі. У 1934 р. І. С. Свенціцький є учасником IV Конгресу візантиністів у Софії, де доручено йому збирання пам'яток кирило-мефодіївської доби з українських джерел. На V Міжнародному конгресі візантиністів у Римі виступає з доповіддю про «Договори болгар і Русі з Візантією VIII—X ст.» У Стокгольмі доповідає про українське мистецтво. Тут зароджується в І. С. Свенціцького ідея створення у Львові скансена.

Ось далеко не повне коло діяльності Іларіона Семеновича поза його друкованими працями. Усі ці факти в основному більше чи менше відомі. Але досі недоторканим залишається архів вченого, який складається з рукописних неопублікованих праць, листування, різного роду документів. Серед неопублікованих праць на особливу увагу заслуговує згаданий вище опис рукописів збірки музею, велика праця про листування українських філологів (О. Калужняцького, О. Огоновського, Я. Головацького та ін.) з видатним австрійським філологом, проф. Віденського університету Ф. Міклошичем (1841—1890 рр.). Значну частину праці становить аналіз славістичних досліджень Ф. Міклошича з особливою увагою до визначення місця української мови в його порівняльній граматиці слов'янських мов і етимологічному словнику. «Нариси з історії сербської літератури» — перший український підручник для університетської молоді. Тут показана самотність сербського письменства, два русла його розвитку: православних сербів візантійської культури і хорватів-католиків, які вже в XIV—XV ст. відходять від латинської мови у письмі і використовують діалекти своєї мови. З менших праць можна назвати «Проблеми історії мови пам'яток староруської доби», «Найстаріші відомості про територію східного і південного слов'янства до XII ст.» і ряд статей про староукраїнську мову.

Постать Іларіона Семеновича Свенціцького повинна увійти в історію української культури не тільки його численними друкованими працями з ділянки мовознавства, літературознавства, мистецтва, музейної справи, слов'янознавства, але і як гідний наслідування зразок невтомого трудівника, ініціативного організатора і патріота.

У. Єдлінська

ВИКОРИСТАННЯ ДОКУМЕНТІВ В АГІТАЦІЙНО-ПРОПАГАНДИСТСЬКИХ ЦІЛЯХ

Використання документальних матеріалів Центрального державного архіву Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР в агітаційно-пропагандистських та культурно-освітніх цілях з кожним роком набуває все ширшого змісту і найрізноманітніших форм.

За останні три роки ЦДАЖР УРСР встановив тісний зв'язок з Харківською студією телебачення, за допомогою якої організовано вже низку передач з архівознавства.

Перша телепередача про документи Центрального державного архіву Жовтневої революції була проведена телестудією 12 листопада 1962 р. безпосередньо з архіву. Вона була присвячена розповіді про архів, його завдання, про повсякденну роботу, показові найцінніших справ, унікальних газет, листівок, плакатів, окремих документів. Телеглядачі ознайомились також з тим, як зберігаються документи (передача з архівосховища), газети, листівки (передача з бібліотеки), як вони використовуються дослідниками (передача з читального залу, з відділу публікацій) і т. ін. Ця передача стала початком зближення архівістів з працівниками Харківської телестудії і сприяла дальшому використанню документальних матеріалів.

Друга передача — 22 грудня 1962 р. — була присвячена Першому Всеукраїнському з'їздові Рад, що відбувся в грудні 1917 року в Харкові. В цій передачі наші співробітники професор С. М. Королівський та старший науковий співробітник Є. П. Шаталіна розповіли про рішення з'їзду, його історичне значення в створенні Радянської України, про видатних діячів партії та Радянського уряду, яких було обрано до першого ЦВК Рад України, про склад Народного Секретаріату України — перший радянський уряд республіки, який був створений після з'їзду. В ході розповіді були показані перший номер газети «Вісник Української Народної Республіки» — центральний орган першого радянського уряду України, а також окремі номери цієї та інших газет («Донецкий пролетарий», «Известия Юга»), де були надруковані повідомлення про засідання з'їзду, його рішення, відгуки трудящих на утворення Української Радянської держави тощо. Одночасно телеглядачі побачили фото товаришів: Артема (Ф. А. Сергєєва), В. П. Затонського, М. О. Скрипника, Є. Б. Бош, Ю. М. Коцюбинського та інших керівників, що ввійшли до складу першого радянського уряду України.

Телестудія одержала низку листів, зокрема від старих більшовиків, з подякою за цікаву і змістовну передачу.

22 квітня 1963 року відбулась передача, присвячена В. І. Леніну.

Передачі зацікавили працівників телестудії, і вони побажали зустрітись з архівістами для організації наступних передач. Ця зустріч відбулась 20 січня 1964 року. Архівісти принесли багато цінних справ, окремих документів, листівок, газет, ілюстрованих видань (альбомів, книг, які стали вже бібліографічною рідкістю, зокрема перші видання

творів В. І. Леніна на Україні в 1919—1920 рр. та ін.). Працівники архіву розповіли про різні моменти своєї роботи, про профіль діяльності ЦДАЖР УРСР, про мережу архівів України, ознайомили з найважливішими фондами архіву тощо. Особливу зацікавленість проявили працівники телестудії до документів про В. І. Леніна, що зберігаються в архіві. Архівісти показали стрічки телеграм В. І. Леніна до радянського уряду України, до окремих видатних діячів, відповіді та інформації з України на звернення В. І. Леніна, що стосувались державних завдань радянського будівництва в республіці, захисту її від ворогів і т. д.

Багато документів було присвячено темі: «Народна любов до великого вождя». Були показані оригінали резолюцій, привітань, що зберігаються в фондах ЦВК і Раднаркому України і зокрема в фондах комісії по увіковічненню пам'яті В. І. Леніна, яка працювала при ВУЦВК.

До 47-ї річниці Жовтневої революції (26 жовтня 1964 року) була підготовлена телепередача про декрети Жовтня. Для цього використали газету «Известия Юга» — орган Харківської Ради робітничих та солдатських депутатів від 3 листопада 1917 року, в якій друкувалися перші радянські декрети. Телеглядачі прослухали розповідь про зміст і значення перших декретів про мир, про землю, які були написані В. І. Леніним.

У 1964—65 рр. було організовано ряд передач. В одній з них — «Робітники Петінки в боротьбі за соціалістичну революцію» було використано документи про участь робітників центрального робітничого району Харкова в Жовтневій революції. Ряд інших передач було присвячено 60-річчю першої російської революції 1905—1907 рр., видатному діячеві партії та радянського уряду тов. Артему (Ф. А. Сергєєву).

Заслугує на увагу і така нова форма передач про документи по радіо та телебаченню, яку умовно можна назвати комплексною. Вона була підготовлена працівниками радіо та ЦДАЖР УРСР: в основу взято одну з телеграм В. І. Леніна в Харків до радянського уряду України в лютому 1919 року. Встановлено було зв'язок з колишньою телеграфісткою Л. Ф. Степановою, яка приймала з Москви цю телеграму. Було записано її розповідь і спогади. У Харківському історичному музеї, де експонується телеграфний апарат, яким приймалась ця та інші телеграми, працівники розповіли, як він потрапив до музею. Крім цього, декілька телеграфістів харківського телеграфу, працівників 1917—1920 рр., розповіли про низку телеграм В. І. Леніна з Москви, одержаних у Харкові. Їхні спогади було записано на магнітофонну плівку. Л. Ф. Степанова розповіла також, як приймала вона з Петрограда перші телеграми про Жовтнєве повстання. Всі ці записи передавалися по харківському радіо 2 квітня 1965 р., а 10 квітня ці матеріали за участю розповідачів було передано по телебаченню.

ЦДАЖР УРСР підтримує тісний зв'язок з Харківським відділенням РАТАУ. Він почався ще під час святкування 40-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції — в 1957 році. Уже тоді було організовано кілька передач РАТАУ про документи архіву з історії Жовтня та про В. І. Леніна для обласних і районних газет. Крім цього, організовувались передачі про Червону гвардію, профспілковий рух у 1917 році, про перебування В. В. Маяковського в Харкові, про Т. Г. Шевченка (в зв'язку з 150-річчям з дня народження поета) та ін.

У зв'язку з підготовкою до відзначення 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції архів розробив та погодив з харківським відділенням РАТАУ тематику перших десяти передач з історії Жовтня. В передачах будуть широко використані документальні матеріали архіву.

Серед цих тем зокрема такі: 1. «Харківські більшовики вітають вождя революції» — привітання Харківського комітету РСДРП(б) В. І. Леніну в зв'язку з його поверненням з еміграції і стаття письмен-

ниці Раїси Азарх у харківській більшовицькій газеті «Пролетарій», присвячена цій події. 2. «Перший агітпоїзд на Україні» — розповідь про агітпоїзд, організований харківськими більшовиками Південної залізниці І. Ф. Котловим, О. Г. Скороходом та іншими в березні 1917 року, який за маршрутом Харків — Севастополь об'їхав з агітаційною метою багато міст і сіл України. 3. «Перша більшовицька газета на Україні в 1917 році» — розповідь про газету «Пролетарій», орган Харківського Комітету РСДРП(б), яка почала виходити 10 березня 1917 року, привітання газеті від «Правди», розповідь про публікації на сторінках газети статей і промов В. І. Леніна, про співробітництво в газеті тт. М. С. Ольмінського, А. В. Луначарського, О. М. Колонтай та інших діячів партії, які надсилали з Петрограда та Москви статті для «Пролетарія». 4. «Більшовики Харкова засуджують капітулянтів Каменева та Зінов'єва і схвалюють позицію В. І. Леніна» — передача про резолюцію листопадової конференції Харківської організації РСДРП(б), в якій засуджується зрадницька лінія Каменева і Зінов'єва в жовтневі дні і схвалюється позиція В. І. Леніна як єдино правильна.

Крім цих, заплановано теми про революційні виступи робітників і селян від лютого до жовтня 1917 року.

Визначне місце в використанні документів для культурно-освітніх завдань займають шкільні музеї. Створення їх набрало широкого та масового характеру. ЦДАЖР УРСР взяв участь в організації в Харкові п'яти шкільних музеїв: Артема (Ф. А. Сергєєва), Г. І. Петровського, В. М. Примакова, Н. К. Крупської, І. І. Бакуліна (керівник підпільного партійного комітету Харківської області під час німецько-фашистської окупації 1941—1943 рр.).

У справі допомоги в створенні шкільних музеїв Центральний Державний архів Жовтневої революції має тісний зв'язок з Харківським обкомом та райкомами комсомолу, з радою ветеранів комсомолу, яка працює при Харківському обкомі ЛКСМУ і веде значну роботу в цьому напрямі. Працівники ЦДАЖР УРСР беруть участь не тільки в доборі матеріалів для музеїв, а й у розробці для них методичок, в обстеженні їх роботи тощо. Ця робота щороку поширюється, і наш архів допомагає створювати музеї не тільки при харківських школах, але й при школах інших міст.

Всього за 1964—1965 рр. було надано допомогу в створенні 11 шкільних музеїв. Ця робота триває й зараз.

З культурно-освітньою метою проводяться екскурсії. Їхня історико-революційна тематика розробляється за матеріалами архіву. Ця робота проводиться в тісному контакті з Харківською екскурсійною базою ВЦРПС і ведеться так: ЦДАЖР УРСР на основі своїх документів складає методрозробку для екскурсій, в якій визначається тема, маршрут та текст розповіді на кожному пункті. Методрозробка обговорюється на методичній раді екскурсійної бази і після схвалення проводиться пробна екскурсія, а далі за заявками організацій систематично проводяться екскурсії.

За документами ЦДАЖР УРСР були складені методичні розробки для екскурсій на такі теми: 1. Пам'ятні місця боротьби за Жовтень (екскурсія по Харкову); 2. По місцях подій громадянської війни (три екскурсії по різних етапах — 1918, 1919, 1920 рр.); 3. Артем (Сергєєв) у Харкові (розповідь про перебування в Харкові Ф. А. Сергєєва (Артема) в 1905 і 1907 рр. і в 1917 і 1920 рр., пов'язана з місцями його революційної діяльності в Харкові); 4. По місцях комсомольської слави (екскурсія, присвячена історії Харківської комсомольської організації). За 10 років існування екскурсійної бази за цими темами вже проведено близько 400 екскурсій з охопленням близько 15 000 екскурсантів. Це в основному робітники заводів і фабрик, студенти, учні старших класів середніх шкіл. У зв'язку з наближенням 50-річчя Жовтневої революції

планується розробка тематичних екскурсій по різних районах Харкова, а також присвячених історії окремих заводів (Транспортного машинобудування, Тракторного заводу, Турбінного і т. д.). У цій роботі також використовуватимуться документальні матеріали.

Однією з поширених форм використання документів та популяризації їх є, як відомо, організація виставок як самим архівом, так і спільно з іншими установами, зокрема, з музеями, палацами культури та ін.

За минулі роки Центральний державний архів Жовтневої революції практикував таке використання документів і зокрема сам організував дві великі виставки. Перша з них була присвячена документам з історії архівної справи на Україні — організована в 1958 році (до 40-річчя Ленінського декрету про архівне будівництво). Виставка була влаштована в клубі ім. В. І. Леніна Харківського облвідділу МВС. Це була фундаментально розроблена виставка документів на десяти стендах, яка розповідала про історію радянського архівного будівництва на Україні за 40 років. В трохи зменшеному обсязі вона зараз експонується в ЦДАЖР УРСР.

Варто розповісти також про організацію нашим архівом у 1963 році разом з палацом культури «Металіст» і в його приміщенні виставки документів, присвячених революційній діяльності Артема (Ф. А. Сергєєва). На 12 її стендах були показані найцінніші документи, зібрані архівом. Як відомо, Артем часто виступав у палаці «Металіст», починаючи з 1917 року, коли він керував боротьбою робітників Харкова за Жовтень і очолював харківську партійну організацію. Виставку було відкрито в день 80-річчя з дня народження Артема, за участю представників Харківського обкому КПУ, Краснозаводського райкому партії та робітників заводу транспортного машинобудування. На виставці було експоновано близько 250 ілюстрацій, газет і документів про революційну діяльність Артема. У Палаці культури «Металіст» виставка експонувалась півроку, після чого її було перенесено в селище Артема, що знаходиться біля заводу Транспортного машинобудування.

Треба зазначити, що організація таких виставок дуже складна, потребує значних затрат, просторого приміщення для експозиції, відповідного устаткування тощо і тому ЦДАЖР УРСР не часто організовує такі виставки, а знаходить інші форми ознайомлення трудящих з документальними матеріалами. В останній час архів почав практикувати випуск ілюстрованих фотогазет за окремими темами. Газетні стенди виставляються в читальному залі архіву, де часто проводяться зустрічі з представниками громадськості, де працюють дослідники.

Перша фотогазета була присвячена 95-річчю з дня народження В. І. Леніна і складалась з двох розділів: «В. І. Ленін та Україна» і «Народна любов до великого вождя». До першого розділу було включено документи (телеграми, листи, запити і т. ін.), надіслані Радянському уряду України і окремим його діячам (Г. І. Петровському, О. Г. Шліхтеру та іншим) з різних питань державного будівництва та виконання важливих державних завдань (збір продовольства, відбудова і робота заводів тощо), статті В. І. Леніна, надруковані в українських газетах, листівки В. І. Леніна, видані на Україні. Все це у вигляді фотокопій з археографічними довідками було розміщено в газеті. Другий розділ включав: резолюції, привітання та інші документи, що відображали любов українського народу до В. І. Леніна. Це також у формі фотокопій вміщено в газеті. Фотогазета була відкрита під час зустрічі робітників архіву з старими більшовиками, а після цього встановлена в архіві.

Друга фотогазета документів ЦДАЖР УРСР була присвячена 45-річчю I-го Всеукраїнського з'їзду робітниць і селянок, що відбувався в листопаді 1920 року в Харкові. В ній було вміщено до 20 фото, присвячених з'їздові. Крім цього, архів зв'язався з колишніми працівниками

жінвідділу ЦК КП(б)У, зокрема з тими, які були делегатами з'їзду, і разом з ними було відзначено цю дату. Відбулась зустріч працівників архіву з жінками — старими членами партії, зокрема з делегатами з'їзду. На зустрічі були заслухані доповідь про роботу з'їзду і спогади делегатів. Серед документів фотогазети варто відзначити фото активних учасників з'їзду, активних діячів жіночого руху тт. К. І. Ніколаєвої, К. М. Самойлової, учасниць жіночого руху на Україні В. Я. Мойрової, Ю. Я. Жукової та інших, фото видатних керівників партії і радянського уряду Г. І. Петровського, Д. З. Мануїльського, М. В. Фрунзе, С. В. Косіора, М. О. Скрипника, Г. Ф. Гринька та інших, які брали участь у засіданнях з'їзду. В фотогазеті, поряд з ілюстраціями і портретами, були також вміщені фотокопії статей Д. З. Мануїльського, виступи Г. Ф. Гринька, М. В. Фрунзе, М. О. Скрипника та інших на з'їзді, а також надруковані в газеті «Вісті» та «Комуніст» повідомлення про роботу з'їзду. Окремим фотодокументом виділено привітання, надіслане з'їздом В. І. Леніну. У відповідних підтекстовках подано коментарі до документів, а також окремо розроблено хроніку засідань з'їзду, що збіглись з відзначенням третьої річниці Жовтневої революції.

Для популяризації архіву та його документів і використання їх в агітаційно-пропагандистських цілях ЦДАЖР УРСР за останній час став практикувати зустрічі з громадськістю. Уже згадувалось про зустрічі з працівниками телестудії, старими більшовиками, з учасниками жіночого руху і т. д. В 1964—1965 рр. ЦДАЖР УРСР провів ще дві цікаві зустрічі. 11 квітня 1964 року відбулась зустріч з письменниками Харкова. Працівники архіву розповіли про профіль і роботу ЦДАЖР УРСР, про фонди видавництва, що зберігаються в архіві, про окремі рукописи відомих письменників, про листування видавництва з письменниками України та інших республік тощо. Після розповідей зустріч набрала характеру співбесіди — запитань письменників і відповідей працівників архіву. Письменники проявили великий інтерес до окремих документів архіву, зокрема їх цікавили більш докладні відомості про фонди документів з історії Великої Жовтневої революції, громадянської і Великої Вітчизняної воєн, а також документи з історії розвитку народного господарства, робітничого класу, соціалістичної перебудови села, про розвиток соціалістичної культури на Україні.

Друга зустріч відбулась 16 березня 1965 року з учителями-істориками середніх шкіл міста Харкова та області. Зустріч відбулась у методкабінеті ЦДАЖР УРСР. Вона була присвячена питанню використання документів архіву у викладанні історії в школі і справі організації шкільних музеїв. Крім загальної інформації про профіль і склад документів архіву, вчителі ознайомилися з матеріалами фонду Наркомосвіти УРСР, з документами про діяльність А. С. Макаренка. Все це дуже зацікавило вчителів, зокрема матеріали часів Великої Вітчизняної війни. В зв'язку з цим довелось зробити додаткову інформацію про колекцію документів партизанської виставки, що зберігається в архіві. Розповіли й про те, як, наприклад, потрапили у цю колекцію документи про Щорса, Боженка та інших героїв громадянської війни.

В зв'язку з наближенням таких важливих дат, як 50-річчя Жовтневої революції, сторіччя з дня народження В. І. Леніна (22 квітня 1970 р.), 50-річчя КПУ (липень 1968 р.), 50-річчя ВЛКСМ (жовтень 1968 р.), 70-річчя першого з'їзду РСДРП (березень 1968 р.), 50-річчя радянського архівного будівництва (червень 1968 р.), питання використання документів з агітаційно-пропагандистською та культурно-освітньою метою набирає особливо важливого значення.

С. Розін

КУЩОВІ СЕМІНАРИ ЯК ЗАСІБ ПІДВИЩЕННЯ ФАХОВОГО РІВНЯ ЗАВІДУЮЧИХ МІСЬКРАЙДЕРЖАРХІВАМИ

З кожним роком зростає роль міськрайдержархівів. Поряд з комплектуванням і зберіганням матеріалів архівні працівники повинні надавати постійну методичну допомогу відомчим архівам, сприяти дослідникам у їх роботі над документами тощо. В зв'язку з цим нині значно зросли вимоги до роботи завідуючих архівами.

Завідуючий держархівом повинен не тільки добре знати архівну справу, але й чітко і вміло застосовувати свої знання і досвід на практиці.

Однак багато завідуючих міськрайдержархівами ще не мають достатньої підготовки, а частина з них взагалі працює менше року. Тому на міжобласній кущовій нараді завідуючих міськрайдержархівами у м. Харкові цілком вірно ставилося питання про необхідність створення місячних і річних курсів для архівних працівників районів.

Організація цього питання — справа майбутнього. Щоб підвищувати ділову кваліфікацію архівних працівників міської і районної ланки вже зараз, Архівний відділ Харківського облвиконкому організовує короткотермінові семінари. Останнім часом проведено шестиденний кущовий семінар із завідуючими мійськрайдержархівами Харківської області. У розкладі занять, як правило, 50% часу йде на практичні заняття, а решта — на лекції. Цим поєднується ефективно сприймання теорії з набуттям необхідних навиків у роботі.

Семінари проходять у держархіві, де приміщення дозволяє розмістити слухачів так, щоб одночасно вести заняття і використовувати для наочності документальні матеріали архіву.

На семінар викликаємо не більше як 10—12 слухачів, в основному це працівники з слабкими знаннями архівної справи і з невеликим стажем роботи. Запрошуються також 3—4 завідуючих з великим досвідом.

За день до семінару працівник відділу разом з завідуючим вирішує в райвиконкомі організаційні питання і готує документальні матеріали для практичних занять. Для цього відбираються матеріали постійного зберігання погано упорядкованих фондів різних профілів: виконкому, його відділів, сільради і т. д. — для того, щоб два слухачі працювали над одним фондом. Лекції будуються так, щоб питання, які розглядаються, були тісно пов'язані з практикою.

В процесі практичних занять слухачі одержують завдання відмічати на окремому аркуші всі недоліки технічного опрацювання документальних матеріалів фонду. При цьому велику увагу приділяємо визначенню правильного найменування фондоутворювача і його переіменування, віднесенню певних груп документів до того чи іншого фонду, систематизації і редагуванню заголовків відповідно до змісту документів одиниці зберігання. Практикується також при необхідності розшивання справи і формування з неї двох або більше справ. Такі ж завдання проводимо і щодо описів та історичних довідок.

В процесі практичних занять керівник особисто детально знайомиться з недоліками опрацювання фонду, надає допомогу, ставить перед слухачами навідні питання, але так, щоб вони самостійно їх вирішували.

Після закінчення практичних занять кожна група (2 чол.) звітує. Обговорюються недоліки, виявлені під час роботи над документами, описами та історичними довідками, для прикладу складається кілька облікових карток фонду.

У план проведення практичних занять входить також перевірка стану архівних матеріалів в установах і організаціях. Для зручності ді-

лимо слухачів на дві групи, які очолюються працівником відділу і завідувачим архіву, де відбувається семінар. Перевіряються найчастіше виконком і його відділи (по 1—2 установи на групу).

При обстеженні звертаємо увагу на стан зберігання і упорядкування документальних матеріалів, наявність і стан описів, історичної довідки, паспорта. Перевіряємо стан поточного діловодства, наявність і якість номенклатури справ. Усі слухачі відзначають результати перевірки, а потім кожний складає акт або довідку, які обговорюються на семінарі. В останній день семінару разом з представником виконкому робимо висновки і накреслюємо плани основних робіт на ближчий час.

Вважаємо, що при цій системі ведення практичних робіт кожний слухач самостійно виконує завдання, краще засвоює теоретичні знання і набуває досвід.

Нижче подаємо розклад занять шестиденного семінару.

В. Торгов

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідуючий Архівним

відділом _____ облвиконкому
(Підпис)

РОЗКЛАД

занять семінару по підвищенню ділової кваліфікації завідуючих міськрайдержархівів області

з «_____» по «_____» 196 р.

№№ п/п	Кількість годин	Тема	Хто читає
1 день			
1	1	Завдання архівних установ і відомчих архівів у світлі урядових постанов та рішень облвиконкому про поліпшення архівної справи.	
2	2	Положення про державний архівний фонд Союзу РСР, районних і міських держархівів. Про склад документальних матеріалів у держархівах Союзу РСР.	
3	2	Складання номенклатур справ і оформлення справ у поточному діловодстві.	
4	2	Практичні заняття по складанню номенклатури справ.	
2 день			
5	3	Комплектування держархівів документальними матеріалами установ, організацій і підприємств, новаторів виробництва, бригад і підприємств комуністичної праці.	
6	3	Фондування документальних матеріалів (визначення належності до фонду, встановлення хронологічних меж документальних матеріалів фондів у відповідності з адміністративно-територіальними змінами і реорганізацією установ та ін., складання історичної довідки).	
7	2	Систематизація документальних матеріалів, оформлення одиниць зберігання і підготовка їх до описування.	
3 день			
8	3	Складання описів на документальні матеріали і удосконалення описів держархівів.	

№№ п/п	Кількість годин	Тема	Хто читає
9	2	Відбір на постійне зберігання і експертиза наукової та практичної цінності документальних матеріалів у державних і відомчих архівах. Складання й уточнення списків установ, матеріали яких підлягають і не підлягають державному зберіганню.	
10	2	Приймання документальних матеріалів і обліково-довідкового апарату в держархіві та порядок передачі їх при зміні завідуючого. Передача документів II-го списку установам і організаціям.	
11	1	Використання документальних матеріалів у наукових цілях. Наведення і оформлення довідок. Видача справ у тимчасове користування.	
		4 день	
12	3	Облік документальних матеріалів у державних і відомчих архівах (картки фондів, топографічний показчик, паспорти, наглядові справи й ін.) та його зміни.	
13	1	Забезпечення зберігання документальних матеріалів (приміщення, його обладнання і дотримання порядку). Укладання і ув'язування документальних матеріалів.	
14	3	Планування, звітування і діловодство держархівів.	
15	1	Обстеження, перевірка наявності і складу документальних матеріалів поточного діловодства в установах і організаціях.	
		5 день	
16	4	Практичні заняття по обстеженню на місці в установах наявності і стану документальних матеріалів та організації діловодства. Оформлення результатів обстеження.	
17	4	Практичні заняття по визначенню фондоутворювача, систематизації, оформленню обкладинки, експертизі наукової й практичної цінності документальних матеріалів. Складання історичної довідки.	
		6 день	
18	3	Практичні заняття з описом на документальні матеріали, ув'язування та оформлення облікових документів, топографування та ін.	
19	2	Підсумкові заняття (перевірка знань) завідуючих держархівами.	

Усього годин — 44

З них: а) теоретичних — 29

б) практичних — 13

в) підсумкових — 2

Склав ст. інспектор

Дата _____

(Підпис) _____

ДІЛОВИЙ КОНТАКТ МІЖ АРХІВІСТАМИ ЛЬВОВА

Львівський облдержархів і Центральний державний історичний архів УРСР у Львові постійно підтримують між собою тісний контакт. Спільно проводяться теоретичні семінари з архівознавства, джерелознавства та з інших спеціальних історичних дисциплін. Крім цього, періодично практикується обмін досвідом з окремих ділянок роботи. Так, наприклад, у 1963 р. був проведений обмін досвідом по виявленню та тематичній розробці документальних матеріалів з історії міст і сіл Львівської області, в 1964 р.— по довідковій роботі, в 1965 р.— по каталогізації документальних матеріалів.

Розповімо дещо ширше про довідкову роботу. Працівники облдержархіву, зайняті наведенням довідок, познайомилися з цією роботою в ЦДІА, працівники якого відвідали облдержархів і також на місці познайомилися з постановкою довідкової роботи. Ця зустріч була корисна для обох сторін.

У ЦДІА в спеціальній кімнаті зосереджено основний довідковий матеріал: описи, картотеки, вилучені окремі справи фондів Кураторії Львівського шкільного округу, гімназій, семінарій, ліцеїв та ін. учбових закладів, в яких є довідкові відомості. З фондів нафтових фірм, Українського педагогічного товариства, «Рідної школи» та ін. необхідні довідкові відомості взято на картки. У кімнаті по наведенню довідок працює один співробітник. Він одержує від зав. столом довідок запити і після їх виконання разом з відповідями повертає. Всього в ЦДІА за рік наводиться понад 2000 довідок, а в 1965 р. їх було наведено 2850. Крім цього, деякі запити виконуються ще й у відділах. В облдержархіві по відділах виконуються всі запити і хоча довідковий матеріал, крім картотеки Каси соціального страхування у Львові, не зосереджений в одному місці, нами проведено цілий ряд заходів, що полегшують довідкову роботу. Ми переупорядкували документальні матеріали шляхового підвідділу дирекції громадських робіт фонду Львівського воєводського управління (5000 од. зб.), в яких довідковий матеріал був майже у всіх справах. Під час переупорядкування ми зі всіх справ вилучили довідковий матеріал, систематизували і описали його по повітах і назвах доріг, причому назви повітів і доріг розмістили в описі за алфавітом. Дотримувались також і хронологічної ознаки систематизації.

При переупорядкуванні документальних матеріалів фондів обкомів профспілок за 1939—1941 рр. і фонду Ремісничої палати у Львові також був вилучений довідковий матеріал. Крім цього, переупорядковано 47 000 особових справ фонду Головного управління по соціальному страхуванню у Львові. З фонду Міського управління (Магістрат) м. Львова вилучено та систематизовано за алфавітом картотеку на робітників і службовців. Складено картотеку за фондами: Ленінського, Залізничного (кол. Сталінського), Шевченківського райвиконкомів міста Львова на осіб, які стояли на черзі по забезпеченню житловою площею.

Все це значно скоротило строки наведення довідок.

При наведенні довідок про революційну діяльність окремих громадян дуже полегшує роботу картотека на членів КПЗУ, КСМЗУ та інших прогресивних партій і організацій, в якій налічується близько 25 000 карток. У виконанні запитів про стаж роботи значно допомагають фахові картотеки робітників і службовців.

Картотеки складаються протягом багатьох років одночасно з упорядкуванням документальних матеріалів, складання їх планується теж як самостійний вид роботи. У відділі науково-довідкової літератури із багатотисячної кількості друкованих матеріалів було вилучено різні довідники, адресні та телефонні книги, інформаційні книги, схематизми, показники місцевостей (так зв. «скоровидзи»), переліки фірм, підпри-

емств та їх власників, списки вчителів, адвокатів, нотаріусів, лікарів тощо. Цей матеріал був сконцентрований в одному місці, що також дало значну економію робочого часу при наведенні довідок по друкованих матеріалах.

В облдержархіві було проведено велику роботу по передачі документальних матеріалів по особовому складу діючим установам. За період з 1962 р. по 1965 р. було передано 26 745 од. зб. Але, незважаючи на це, обсяг довідкової роботи не зменшується. Щороку облдержархів видає близько 7000—8000 довідок, а в 1965 р. їх було видано 7461.

Під час обміну досвідом було відмічено як позитивне те, що в ЦДІА надруковано бланки для довідок про роботу на Львівській залізниці. В облдержархіві теж виготовлені бланки для відповідей по картотеці Каси соціального страхування.

Після ознайомлення з довідковою роботою на місцях було проведено спільну методичну нараду працівників обох архівів про результати обміну досвідом. Там порушувалось питання про необхідність зосередити в одному з архівів тих фондів гімназій, семінарій, ліцеїв, які є в ЦДІА, і в облдержархіві. Зверталася також увага на необхідність правильного написання прізвищ та імен у перекладах з іноземних мов на українську, йшлося про фотокопіювання дипломів, свідоцтв, залікових книжок та інших документів (оригіналів про освіту). Співробітники облдержархіву запропонували своїм колегам з ЦДІА вести реєстрацію запитів в алфавітній книзі.

Була прийнята рекомендація про обмін списками фондів, а також про те, щоб ЦДІА надіслав до районних собезів м. Львова інформаційний лист з указанням своїх основних фондів, за якими можна наводити довідки. Свого часу облдержархів розіслав по всіх собезах м. Львова і області такі листи, що дало позитивні наслідки.

Запити, які надходять до облдержархіву про встановлення стажу роботи, наприклад, на Львівській залізниці, в лісництві або ж у будь-якому середньому навчальному закладі, після їх перевірки по картотеці Каси соціального страхування і по відповідних друкованих матеріалах, у випадках негативних або неповних відповідей, завжди передаються в ЦДІА для поповнення даними з фондів вищестоячих організацій: Окружної дирекції державних залізниць у Львові, Дирекції державних лісів у Львові, Кураторії Львівського шкільного округу. Про пересилання запиту в ЦДІА завжди повідомляється заявник, а якщо запит не пересилається, то у відповіді заявникові рекомендується звернутися до вищевказаного архіву.

Практика пересилання запитів не вичерпується лише ЦДІА. Часто трапляються випадки, коли запити пересилаються до інших держархівів республіки. Тоді в листах-відповідях заявникові повідомляємо, куди надіслано його заяву, або ж радимо до якого архіву слід йому звернутися.

Наприкінці необхідно сказати, що довідковій роботі як в ЦДІА, так і в облдержархіві приділяється велика увага. Неодноразово вона обговорювалася на виробничих і методичних нарадах, періодично перевірялася, приймалися відповідні рішення і заходи щодо її поліпшення.

Але, незважаючи на певні успіхи і добрі відгуки громадськості про довідкову роботу обох архівів у «Книгах відгуків і пропозицій», в листах трудящих і місцевій пресі, в ній ще є й недоліки, а саме: затримання строків виконання запитів, високий процент негативних відповідей (ЦДІА), відсутність у відповідях адреси заявника (облдержархів), зустрічаються випадки перекручення прізвищ та імен тощо.

Завдання обох колективів — поліпшити довідкову роботу. Обмін досвідом і взаємний контроль за роботою обох архівів сприяє цьому.

А. Мільшина

РОБОТА ЕКСПЕРТНО-ПЕРЕВІРНОЇ КОМІСІЇ АРХІВНОГО ВІДДІЛУ КРИМСЬКОГО ОБЛВИКОНКОМУ

Правильне вирішення основного питання — комплектування державних архівів документальними матеріалами в залежності від значення установи — докорінно змінило напрям у роботі архівістів нашої області.

Питання комплектування і експертизи цінності ми вирішуємо разом з працівниками установ.

На початку утворення документації — в процесі формування документів у справі і в кінці діловодного року працівники Архівного відділу Кримського облвиконкому та державних архівів області разом з працівниками установ займаються відбором документальних матеріалів на державне зберігання.

Практика роботи показала, що правильному відбору на державне зберігання сприяють також інструктивні наради, які проводяться з завідуючими державних і відомчих архівів, наради з представниками установ.

У правильному розв'язанні питань комплектування і експертизи цінності вагому допомогі подають методичні листи. Такі листи було надіслано завідуючим держархівами про порядок складання і затвердження на засіданнях експертно-перевірної комісії двох списків установ, порядок користування переліком документальних матеріалів з термінами зберігання до 5 років.

Велику роботу по зберіганню документальних матеріалів проводить ЕПК архівного відділу.

Так протягом 1962—1965 рр. на засіданнях ЕПК розглянуто 1933 описи на 160 337 одиниць зберігання. Затверджено за цей час 1641 опис на 137 187 од. зб.

У 1965 р. розглянуто описи на 50 337 од. зб., затверджено описи на 47 889 од. зб. Було також розглянуто і затверджено акти на виділені до знищення документальні матеріали. До складу ЕПК ми включили найбільш кваліфікованих співробітників відділу і обласного архіву з великим досвідом практичної роботи. Комісію очолює директор Кримського обласного державного архіву.

До розв'язання такого важливого питання, як розгляд і затвердження описів, члени комісії підходять обережно. За 3—4 дні до засідання комісії описи передають на попередній аналіз членам ЕПК. При цьому береться до уваги спеціалізація експерта по певних відомствах. Наприклад, описи на справи статистичних управлінь, фінансових органів тощо передаються на аналіз експертам, які краще за інших орієнтуються у специфіці документації таких установ. Цим досягається більш повне зберігання матеріалів, правильне складання описів, поліпшується якість обробки документальних матеріалів. Нерідко після попереднього вивчення описи з докладними письмовими зауваженнями експерта повертаються до завідуючих міськрайархівами для розгляду їх на засіданнях ЕПК. Це позбавляє секретаря і весь склад ЕПК від даремної витрати часу на розгляд неякісно складених описів.

В окремих випадках за описами, в яких відсутні необхідні документи, експерти виїжджали з перевіркою на місця. Трапляються випадки, коли члени ЕПК знаходили в колгоспах цінні документи серед матеріалів, відібраних до знищення. Це змусило збільшити кількість виїздів для перевірки якості обробки та складання описів у II півріччі 1964 і в 1965 році. Як правило, на ЕПК розглядають описи на ті документальні матеріали міських і районних установ, на які є висновки завідуючих міськрайдержархівами.

Деякі розглянуті описи перед затвердженням повертаються в міськрайдержархіви для усунення недоліків, відзначених у висновках експертів.

Встановлений порядок, при якому затверджені і не затверджені описи на документальні матеріали міських і районних установ направляються відповідно у міські і районні архіви, допомагає завідуючим вести контроль за складом і станом документальних матеріалів, своєчасно звертає увагу на помилки і вчасне їх усунення.

На засіданнях ЕПК затверджено списки установ, складені завміськрайдержархівами всієї області, документальні матеріали яких будуть і не будуть приймати на державне зберігання.

До порядку денного засідань ЕПК систематично включаються різні питання методичного характеру. Зокрема в 1965 р. обговорено питання про фондування документальних матеріалів у зв'язку з поділом і вслід за тим об'єднанням виконкомів Рад депутатів трудящих, їхніх відділів і управлінь (1962—1964 рр., 1965 р.), порядок зберігання звітної документації підвідомчих організацій у складі фондів вищих організацій та інші.

На одному із засідань ЕПК прийняли рішення приймати на державне зберігання всі справи від одного міського і одного районного народних судів для глибшого вивчення судочинства народних судів. В решті міських і районних народних судів проводити ретельну експертизу цінності, не залишаючи жодного процента таких справ, яким за відомчим переліком передбачено тимчасовий термін зберігання.

На засіданні ЕПК розглянуто питання про порядок зберігання дублетних документів у виконкомках місцевих Рад депутатів трудящих, їх відділів та управлінь.

Щоб уникнути помилкової практики комплектування держархівів Кримської області дублетними документами, прийнято рішення, згідно з яким постанови і розпорядження партійних та урядових органів, рішення Кримського облвиконкому передаються на зберігання до обласного державного архіву.

Постанови і розпорядження партійних і урядових органів, рішення і розпорядження Кримського облвиконкому в описи документальних матеріалів міських та районних виконкомів не включаються, а залишаються в міськрайвиконкомках для використання в практичній роботі.

Рішення і розпорядження Кримського облвиконкому, інструкції й накази міністерств, раднаргоспу та інших вищих організацій, які стосуються діяльності обласних відділів й управлінь Кримського облвиконкому, включаються до опису документальних матеріалів цих організацій з передачею їх на зберігання до обласного державного архіву.

Інструкції і накази міністерств, раднаргоспу та інших вищих організацій не включаються до описів документальних матеріалів міських і районних відділів й управлінь міськрайвиконкомів.

Коли минає потреба в практичному використанні цієї категорії документів, відділи й управління міськрайвиконкомів списують їх по акту до знищення.

На засіданнях ЕПК розглядають і затверджують номенклатури справ обласних установ, у першу чергу відділів і управлінь Кримського облвиконкому.

Уважно вивчають номенклатури справ і тих установ обласного масштабу, в діяльності яких відкладається незначна кількість документів, що підлягають державному зберіганню, наприклад: в Кримському обласному управлінні постачання і збуту, Контрольно-ревізійному правлінні і т. ін. На засідання комісії запрошують представників тих установ, чиї номенклатури розглядають.

Детальний аналіз номенклатур справ приводить архівістів разом з працівниками установ до більш правильного розв'язання важливого

питання комплектування і експертизи цінності документальних матеріалів.

Типові номенклатури справ, які складають співробітники архівного відділу і обласного архіву, розглядаються й затверджуються на засіданнях ЕПК.

Обговорюються проекти переліків документальних матеріалів, що підлягають державному зберіганню, складені Головним архівним управлінням при Раді Міністрів СРСР і Архівним управлінням при Раді Міністрів УРСР.

Велику за обсягом і відповідальну за значенням роботу проводить експертна комісія. Від того як працює увесь склад комісії, залежить якість відбору документальних матеріалів на державне зберігання. Ось чому члени ЕПК повинні займатися повсякденним глибоким вивченням документації установ і насамперед тих, чиї документальні матеріали необхідно передати на державне зберігання.

Дальша спеціалізація членів ЕПК на документації установ забезпечує якісне розв'язання питань комплектування й експертизи цінності документальних матеріалів, краще зберігає документальну базу для вивчення історії Криму.

А. Серікова

ОРГАНІЗАЦІЯ РОБОТИ СЕМІНАРУ З АРХІВОЗНАВСТВА ТА ІНШИХ СПЕЦІАЛЬНИХ ІСТОРИЧНИХ ДИСЦИПЛІН

У Чернігівському облдержархіві вже третій рік працює створений за рекомендацією Архівного управління УРСР теоретичний семінар з питань архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін.

Трирічна робота семінару дає можливість зробити її аналіз.

Роботу плануємо так: кожний науковий працівник розробляє якусь тему. Деякі теми плануються на два-три роки і тоді товариші на засіданнях семінару інформують про хід своєї роботи. Всього на розроблення тем і участь у семінарах відводиться близько 200 робочих днів з річного бюджету всіх наукових працівників. (Із 3666 робочих днів). Протягом року проводимо 4—6 засідань.

З метою поліпшення роботи в 1964 році ми ознайомилися з досвідом роботи теоретичного семінару ЦДІА УРСР у м. Львові, куди була командирована начальник відділу архіву О. П. Тессен. З того часу львів'яни регулярно надсилають нам запрошення із змістом засідань і ми знаємо, які теми вони розробляють і обговорюють на своїх семінарах.

Якщо в 1963 р. в роботі семінару брали участь тільки працівники облдержархіву і архівного відділу, то вже в 1964 р. на його засіданнях заслуховувалися та обговорювалися доповіді викладача Чернігівського педінституту, працівників інституту підвищення кваліфікації вчителів, музеїв, військово-наукового товариства.

В обговореннях доповідей брали участь працівники партархіву обкому КП України, вчителі шкіл і бібліотек міста.

З метою обміну досвідом протоколи семінарів і тексти повідомлень ми надсилаємо у філіали облдержархіву в мм. Ніжині і Прилуках.

Основну увагу у виборі тем ми приділяємо архівознавству, але розробляються теми і з джерелознавства та краєзнавства.

Протягом трьох останніх років на семінарі обговорювалися питання про категорії установ та відбір їх документальних матеріалів на державне зберігання. Зібраний матеріал використовували при підготовці номенклатур та переліків справ по системах установ, а також для до-

повіді про наукові принципи і критерії відбору документальних матеріалів установ, організацій і підприємств на постійне зберігання.

Великий інтерес і жваве обговорення викликали на семінарі доповіді про деякі питання комплектування Чернігівського облдержархіву, експертизу цінності документальних матеріалів судових фондів і можливості їх використання, удосконалення описів облдержархіву та ін.

З джерелознавства розроблялися дві теми: «Черниговские губернские ведомости» як джерело до вивчення історії краю» і «Земский сборник» як джерело з історії краю».

До робіт з краєзнавчої тематики та з історії міст і сіл області слід віднести такі доповіді та повідомлення: КНС в боротьбі за проведення політики Комуністичної партії (1920—1925 рр.) (за матеріалами Чернігівської губернії), використання краєзнавчого матеріалу з історії Чернігівщини у викладанні елементарного курсу історії СРСР і УРСР у 8-му класі (методичний посібник на допомогу вчителям восьмирічних і середніх шкіл), життя і творчість М. М. Коцюбинського і М. М. Коцюбинський за документами Чернігівського облдержархіву, наші земляки — Герої Радянського Союзу, листи і фотографії воєнних років у фондах і колекціях архіву, завдання та напрями у вивченні теми «Чернігівщина в роки Великої Вітчизняної війни», ілюстрування історії міст і сіл нашої області.

Робота семінару активізує наукових співробітників архіву до вивчення та розробки важливих питань архівознавства, краєзнавства та джерелознавства. І хоча не відразу все виходить добре, але вже стає правилом для нас вивчати та узагальнювати досвід з того чи іншого питання. Підтвердженням цього є те, що на сторінках «Архівів України» та в матеріалах Другої республіканської наукової конференції з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін було надруковано 5 доповідей та повідомлень, які обговорювалися на семінарах.

Які ж наші плани на майбутнє і, зокрема, в цьому році?

Планується продовжувати розробляти та обговорювати на засіданнях семінару питання з архівознавства, зокрема: нарис з історії архівної справи на Чернігівщині, доповіді і повідомлення про можливість використання документальних матеріалів судових фондів, комплектування облдержархіву документами з приватних джерел, створення єдиної системи науково-довідкового апарату архіву, деякі питання забезпечення зберігання документальних матеріалів та відбір на постійне зберігання дублетної планово-звітної документації, що створюється в процесі діяльності вищестоящих установ та підвідомчих їм організацій.

Будуть заслухані такі доповіді: документальні матеріали Чернігівського облдержархіву з історії міст і сіл; Чернігівщина (історико-економічний нарис), історичний нарис с. Семенівки; Чернігівщина та польсько-українські зв'язки 60-х років XIX ст.

Робота теоретичних семінарів — дуже важлива справа. Тому сподіваємося, що всі архіви республіки, де працюють такі семінари, обміняватимуться своїм досвідом на сторінках «Архівів України», як це робить ЦДІА УРСР у Львові.

О. Романова

ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКО-ТРАНСІЛЬВАНСЬКИХ ВЗАЄМИН (1648—1656 рр.)

Визвольна війна 1648—1654 рр. під керівництвом Богдана Хмельницького, як ні одна подія в історії українського народу, завжди привертала увагу дослідників. Про неї видано сотні досліджень і публікацій документів. Тільки останнім часом історіографія Визвольної війни 1648—1654 рр. збагатилася публікаціями «Воссоединение Украины с Россией» (М., 1953), «Документи Богдана Хмельницького» (К., 1961), «Документы об освободительной войне 1648—1654 гг.» (К., 1965), а також монографічними дослідженнями І. П. Крип'якевича¹, О. І. Козаченка², О. К. Касименка³, Ф. П. Шевченка⁴, О. С. Компан⁵, В. О. Голобуцького⁶ та багатьох ін. У цих публікаціях і дослідженнях на тлі визвольних змагань українського народу найповніше розкриваються українсько-російські взаємини. Про зносини з іншими країнами в них говориться побіжно та й то лише до 1654 р. Тільки в працях І. П. Крип'якевича, найкращого знавця цієї доби, висвітлюються всі напрями діяльності гетьманського уряду, в тому числі й дипломатичні зносини по 1657 р. включно. Окремі сторінки монографії «Богдан Хмельницький» присвячені характеристиці українсько-трансільванських взаємин.

Однак цю проблему ще не можна вважати вичерпаною. Вона чекає свого дослідника. І ось для нього, сподіваємось, будуть корисними і нижченаведені листи Богдана Хмельницького до трансільванських сандовників — полководця Іоана Кемені та нотаря і довіреного посла Франциска Бетлена. Мікрофільм цих листів був одержаний Архівним управлінням при Раді Міністрів Української РСР з Соціалістичної Республіки Румунії уже після виходу збірки «Документи Богдана Хмельницького», в якій вміщено 30 листів гетьмана до трансільванських князів⁷.

Звичайно, пропоновані увазі читачів листи не вносять корінних змін у висвітлення українсько-трансільванських взаємин, але до деякої міри розширюють уявлення про них, конкретизують і уточнюють окремі факти. Вони можуть бути корисні і для в'ясування окремих питань з організації дипломатичної служби на Україні в цей час. Зокрема в історич-

¹ І. П. Крип'якевич. Богдан Хмельницький, К., 1954.

² А. И. Козаченко. Борьба украинского народа за воссоединение Украины с Россией, М., 1954.

³ О. К. Касименко. Російсько-українські взаємовідносини 1648 — початку 1653 р., К., 1955.

⁴ Ф. П. Шевченко. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст., К., 1959.

⁵ О. С. Компан. Участь міського населення у Визвольній війні 1648—1654 рр., К., 1954.

⁶ В. Голобуцький. Дипломатическая история Освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг., К., 1962.

⁷ Документи Богдана Хмельницького, №№ 35, 41, 42, 45, 46, 47, 48, 62, 63, 74, 75, 76, 95, 116, 134, 194, 198, 236, 326, 354, 359, 362, 364, 365, 366, 373, 385, 388, 392, 393, 406, 427. Територія колишнього Трансільванського князівства входить у склад Соціалістичної Республіки Румунії.

ній літературі відзначалось, що Богдан Хмельницький, виряджаючи послів у ту чи іншу країну, надсилав разом з ними листи не тільки керівникові держави, але й впливовим особам з його оточення⁸. Підтвердженням цієї тези і є листи Хмельницького до Іоана Кемені і Франциска Бетлена, які займали видне становище в князівській адміністрації і не лише впливали, але й брали безпосередню участь в українсько-трансільванських переговорах.

Для того, щоб чіткіше уявити собі значення цих документів для висвітлення українсько-трансільванських взаємин, хоча б коротко нагадаємо як вони розвивалися.

І. П. Крип'якевич відзначає, що українсько-трансільванські взаємини у дипломатичній діяльності Богдана Хмельницького займали неабияке місце. І це не випадково. Адже Трансильванія, як і Молдавія та Валахія, була близьким сусідом України і знаходилась у васальній залежності від Туреччини, водночас перебувала в тісних зв'язках з Польщею. Ось чому для Хмельницького було важливо перетворити Трансильванію, як і Молдавію та Валахію, якщо не в союзників, то хоча б у нейтральні країни і таким чином забезпечити себе з південного заходу. А якщо взяти до уваги, що молдавський воєвода Василь Лупул був у родинних зв'язках з литовським господарем Янушем Радзивілом⁹, то встановлення добрих відносин з Молдавією мало значення і для забезпечення себе з боку Литви¹⁰.

Цими обставинами і пояснюється той факт, що Хмельницький шукав шляхів для нейтралізації згаданих князівств. Проте ініціатива в установленні дипломатичних зносин, як про це свідчать джерела, належала Юрію Ракоці.

У перші дні визвольної боротьби українського народу (10 травня 1648 р.) помер польський король Володислав IV. Претендентами на його місце були брати Ян-Казимир і Кароль. У процесі боротьби між ними виринула й третя кандидатура — сина трансільванського князя Юрія І Сигізмунда. Правда, спочатку Юрій І вагався чию кандидатуру виставляти — свою чи синову, але врешті-решт зупинився на кандидатурі свого сина Сигізмунда.

Прихильники Яна-Казимира і Сигізмунда почали шукати допомоги у козаків. Головний захисник кандидатури Яна-Казимира канцлер Юрій Оссолінський виступав за порозуміння з Богданом Хмельницьким. Ракоці розраховував, з одного боку, на дисидентів у Польщі, а з другого, на козаків. Висунувши кандидатуру сина на польський престол, Юрій І вживає заходи до встановлення безпосередніх зв'язків з Хмельницьким. Послам у Польщу Франциску Бетлену та Андрію Клобушицькому в липні 1648 р. доручалось встановити зносини з українським паном кальвіністом Юрієм Немиричем, що був на службі в литовського гетьмана Януша Радзивілла. Новому трансільванському послу в Польщі Павлу Гечу, що прибув туди після повернення Бетлена і Клобушицького, наказувалось через Юрія Немирича увійти в зносини з православним магнатом Адамом Кісілем і Богданом Хмельницьким. Геч повіз з собою і лист до Хмельницького, в якому Ракоці повідомляв гетьмана про свій намір надіслати посольство до нього. Можливо, що Юрій Немирич, будучи у Хмельницького після Пилявецької битви (вересень 1648 рр.), передав йому цього листа.

Перешкодою для встановлення безпосередніх зносин була відсутність спільного кордону, а з Молдавією у Трансильванії були напружені відносини ще з 1645 р. Тому Юрій І 28 серпня 1648 р. надсилав посла Миколу Шебеші до волоського воєводи Матвія Бессараба. Шебешу бу-

⁸ І. П. Крип'якевич. Богдан Хмельницький, стор. 402.

⁹ Януш Радзивілл був одружений з старшою дочкою Василя Лупула.

¹⁰ І. П. Крип'якевич. Богдан Хмельницький, стор. 391—393.

ло доручено вияснити ставлення до козаків волоського воеводи і якщо воно буде прихильним, то просити Матвія Бессараба надіслати послів до Хмельницького, які б привітали гетьмана від імені трансільванського князя і повідомили, що він має намір надіслати послів, але швидкому здійсненню цього наміру перешкоджає відсутність безпечних шляхів.

Саме в цей час, можливо не без участі Януша Радзивілла, налагодилися відносини з Молдавією. До Трансільванії прибув молдавський канцлер Степан Георгіца з дорогими подарунками і від імені Василя Лупула попросив надіслати в Ясси Іоана Кемені для ведення переговорів. Після деяких вагань Іоан Кемені поїхав у Молдавію. Переговори тривали недовго і закінчилися укладенням умови. Так відкрився шлях для безпосередніх зносин між Трансільванією й Україною.

Іоан Кемені, будучи в Яссах 12—14 жовтня, вирядив двох шляхтичів Григорія Мошу і Юрія Раца до Хмельницького. Разом з ними поїхав і молдавський боярин (його прізвище невідоме). Вони повезли до гетьмана листи від Юрія I та Іоана Кемені.

За інструкцією послали мали спочатку віддати Хмельницькому лист від Кемені, а потім, коли вони пересвідчатися в його прихильності, вручити лист і від Юрія Ракоці та повести мову про мету приїзду, суть якої полягала в тому, щоб прихилити гетьмана до планів трансільванського князя¹¹.

Наприкінці жовтня 1648 р. послы прибули в козацький табір під Львовом у той час, коли Хмельницький збирався в дорогу під Замостя¹². Усвідомлюючи політичну вагу цієї справи, Хмельницький забирає трансільванських і молдавського послів з собою під Замостя і звідси 7(17) листопада 1648 р. пише листа до трансільванського князя. У своєму листі Хмельницький висловлює бажання бачити польським королем Ракоці, хоча на цей час королем було обрано Яна-Казимира¹³. Гетьман також просить найшвидше вислати своє військо проти Польщі, водночас обіцяючи приєднатись до нього¹⁴. Разом з трансільванськими і молдавським послами Хмельницький вирядив своє посольство на чолі з Іваном Виговським, яке супроводжував значний козацький загін¹⁵.

До Трансільванії посольство прибуло на початку грудня, коли тут уже змінилася політична ситуація в зв'язку з смертю 11 жовтня Юрія I Ракоці та закінченням елекційної боротьби на користь Яна-Казимира. За цих обставин, щоб добитися обрання Сигізмунда польським королем, потрібно було скасувати обрання Яна-Казимира і не допустити його коронації, що була призначена на 17 січня 1649 р. Здійснити це можна було тільки шляхом відкритого військового походу, який, безперечно, викликав би трансільвансько-польську війну. Для ведення такої війни Юрій II, який став князем після смерті свого батька, не був готовий, тому він вирішив якомога довше затримати в себе козацьке посольство¹⁶. Ця затримка у Хмельницького викликала навіть незадоволення. 1(11) січня 1649 р. він пише листи Юрію II і Сигізмунду Ракоціям¹⁷ та Франциску Бетлену (док. 2), в яких підкреслює важливість взаємoinформації і просить швидше відпустити послів.

¹¹ Мирон Кордуба. Боротьба за польський престіл по смерті Володислава IV (Жерела до історії України-Руси (далі — Жерела), Львів, 1911, т. XII, стор. 5—25).

¹² Там же, стор. 56—57.

¹³ І. П. Крип'якевич. Богдан Хмельницький, стор. 393.

¹⁴ Документи Богдана Хмельницького, № 35.

¹⁵ Про численність цього загону в літературі немає єдиної думки. С. Томашівський твердить, що послів супроводжував до Мукачева тисячний загін (Див. Жерела, т. VI, стор. 100), а М. Кордуба говорить, що до кордону посольство супроводжував козацький загін, який нараховував 300 чоловік (Жерела, т. XII, стор. 60).

¹⁶ Мирон Кордуба. Між Замостям та Зборовом (Записки Наукового товариства ім. Шевченка (далі — Записки НТШ), Львів, 1927, т. 133, стор. 40—41).

¹⁷ Див. Документи Богдана Хмельницького, №№ 41, 42.

Нарешті, на початку січня 1649 р. Юрій II відпустив Івана Виговського і разом з ним вирядив своїх послів. На кінець січня вони були у Переяславі. Відповідь Ракоція, передана послами, не була чіткою і не вимагала швидких дій. З неї виходило так, що весь тягар посадження Сигізмунда на польський престол мав лягти на плечі козаків.

Хмельницький послів приймав гостинно, але до їх пропозицій поставився обережно. Разом з трансільванськими послами, що від'їжджали з Переяслава, вирядив своє посольство¹⁸. В інструкції, даній цим послам, гетьман пояснював, чому він повернувся з-під Замостя і підкреслював, що готується разом з татарами виступити проти Польщі і просить повідомити, коли Ракоці може бути готовий до цього.

Отже Хмельницький бажав поставити переговори на конкретний ґрунт, спонукати трансільванського князя до рішучих воєнних дій. Це було йому конче потрібно, бо переговори з польськими послами у Переяславі хоча й закінчилися перемир'ям до 14 травня 1649 р., але обидві сторони готувалися до війни.

За цих умов союз з Трансільванією був дуже бажаний, тому в першій половині 1649 р. відбувався досить частий обмін послами між Феєрваром та Переяславом і Чигирином.

Друге посольство Хмельницького до Трансільванії прибуло в першій половині березня і тут знаходилося до 7 квітня 1649 р. На Україну воно повернулося у супроводі трансільванського посланця Юрія Гілані.

І на цей раз йшлося про активне втручання Трансільванії в українсько-польську війну і приєднання прихильників Ракоці у Польщі до спільних дій проти Яна-Казимира¹⁹. (4) 14 травня Гілані виїхав з Чигирин. Хмельницький передав з ним листа до Юрія II, в якому порушує питання про участь Трансільванії у війні²⁰. За свідченням Мирона Кордуби, детальніше свої плани Хмельницький викладає у листі до Іоана Кемені²¹. У вересні 1649 р. Павло Тетеря виїхав до Трансільванії, де перебував з початку жовтня 1649 р. до березня 1650 р.²². З послами, що відбули до Трансільванії в квітні, гетьман надіслав листи Юрію Ракоці²³ і Франциску Бетлену (№ 3), в яких веде мову про війну з Польщею і запевняє, що допоможе Сигізмунду Ракоці стати польським королем.

Для того, щоб відвернути татарське військо від походу на Росію, а також примусити Василя Лупула порвати зносини з Польщею, Хмельницький в кінці серпня — вересні 1650 р. здійснив похід на Молдавію. Результатом цього походу була умова, за якою молдавський господар відмовлявся від союзу з Польщею, виплачував ханові і Хмельницькому контрибуції і зобов'язувався віддати дочку Домну-Розанду за сина Хмельницького Тимоша. Цією угодою Хмельницький досяг безпеки кордону з боку Молдавії²⁴. У цей час Хмельницький надіслав посольства до всіх, кого зачіпала умова, в тому числі й до Трансільванії²⁵. 16(26) вересня 1650 р. в листі з-над Пруту Хмельницький повідомляв Юрія II, що хоча з Молдавією доходило і до сутичок, але вже встановлено мир

¹⁸ Хто очолював це посольство, ми не знаємо. Відомо тільки, що в його складі був шляхтич Лозинський.

¹⁹ Мирон Кордуба. Між Замостям та Зборовом (Записки НТШ, т. 133, стор. 41—46).

²⁰ Документи Богдана Хмельницького, № 62.

²¹ Мирон Кордуба. Між Замостям та Зборовом (Записки НТШ, т. 133, стор. 52). Повний текст цього листа нам поки що невідомий. Його оригінал напевне зберігається в Угорському державному архіві. Він, як і листи до Юрія II та Сигізмунда Ракоці, написаний (4) 14 травня 1649 р. в Чигирині.

²² Документи об освободительной войне, № 123.

²³ Документи Богдана Хмельницького, № 95.

²⁴ М. Н. Петровський. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648—1654). К., 1940, стор. 142—143.

²⁵ М. Грушевський. Історія України-Руси. Тому дев'ятого перша половина, ДВУ, 1928, стор. 98.

і тепер Молдавія виступатиме спільно з Хмельницьким і допомагатиме Ракоцію. У відповідь на це посольство Ракоці 30 жовтня 1650 р. надіслав свого посла Ладислава Уйлакі, якому доручалось запевнити гетьмана в доброму ставленні до нього і висловити радість з того, що так закінчився молдавський інцидент ²⁶.

В українсько-трансільванських взаєминах наступила криза у 1652 р. Юрій II, побоючись швидкого зростання могутності Молдавії, став на сторону Валахії, а в березні 1653 р. повідомив Хмельницького, що вступає у війну з Молдавією. Так трансільванські війська зустрілися з українськими військами на полі бою. Але Юрій II Ракоці на цьому не зупинився. Він уклав угоду з Польщею. Зірвавши дружні відносини з Україною, затримав у себе і гетьманського посла — Михайла Суличича. В 1653 р. Трансільванія разом з Молдавією і Валахією утворили єдиний ворожий Україні блок ²⁷.

Однак після незначної участі в битві під Жванцем (вересень 1653 р.) в 1654 і 1655 рр. Ракоці тримається нейтралітету. Зносини з козаками у цей час він здійснював під прикриттям захисту інтересів Польщі. В другій половині 1655 р. Юрій II Ракоці переходить від нейтралітету до приязних взаємин з козацьким урядом.

В серпні 1655 р. ми вже бачимо у Хмельницького під Кам'янцем-Подільським трансільванського посла Степана Люца, який привіз з собою листа від Ракоція II ²⁸ та Іоана Кемені (№ 4). Зміст розмов у листах не викладається. Про це Люц мав розповісти князеві усно.

Особливо активний обмін посольствами і листами відбувся в 1656 р. ²⁹. Основний зміст цих переговорів зводився до укладання договору. Нас у даному випадку цікавить одно з перших посольств, яке було надіслане 10(20) квітня 1656 р. на чолі з майбутнім гетьманом Іваном Брюховецьким ³⁰. До Трансільванії посли приїхали наприкінці травня — на початку червня. Вони привезли принципову згоду на укладення українсько-трансільванського союзу і вимогу надіслати повноважне посольство до гетьмана. Ракоці на це погодився і разом з Іваном Брюховецьким виїхав на Україну Франца Шебеші. До Чигирина вони приїхали в липні 1656 р.

Після переговорів гетьман з старшиною підписав «диплом» про дружбу. Цей документ повезли до Трансільванії генеральний осавул Іван Ковалевський та канцелярист Іван Груша. Юрій II погодився на всі умови і 7 вересня 1656 р. особисто присягнув. Дали присяжні грамоти і трансільванські сановники. Підписані грамоти до Чигирина привіз Ладислав Уйлакі. Після додаткових переговорів про формальний бік зобов'язань, 18 жовтня 1656 р. гетьман і старшина уклали союз з трансільванським князем ³¹.

Ось так у загальних рисах розвивались українсько-трансільванські взаємини в часи, до яких відносяться листи Богдана Хмельницького, що публікуються. Їх оригінали писані латинською мовою (як і всі інші листи до Трансільванії) і зберігаються в Державному архіві області Клуж та Історичному архіві філіалу Академії наук Соціалістичної Республіки Румунії в Клужі.

І. Бутич

²⁶ М. Грушевський. Історія України-Руси. Тому дев'ятого перша половина, ДВУ, 1928, стор. 128.

²⁷ І. П. Крип'якевич. Богдан Хмельницький, стор. 394.

²⁸ Документи Богдана Хмельницького, № 326. Оригінал цього листа не має дати. В публікації він датований: «не пізніше серпня 24 (вересня 3)». Лист до Іоана Кемені дозволяє точно датувати цей лист: (18) 28 серпня 1655 р.

²⁹ Див. Документи Богдана Хмельницького, №№ 354, 359, 362, 364, 365, 366, 373, 385, 388, 392, 393, 398, 406, 416, 422.

³⁰ У цей час Іван Брюховецький не мав будь-якого військового рангу.

³¹ І. П. Крип'якевич. Богдан Хмельницький, стор. 403—405.

1648 р. листопада (7) 17.— Лист до головного командора трансільванського князя Іоана Кемені з повідомленням про надіслання посольства на чолі з Іваном Виговським.

Illustrissime ac magnifice domine Kaminiy, salutem plurimam dico.

Ex legatis magnificentiarum vestrarum optime intellexi, cum quibus etiam meos Ioannem Wyhowski et sodalem nostrum notarium ad magnificentias vestras ad dicendum oretenus res necessarias mittimus, qui omnia

Illustrissime ac Magnifico Domine
Kaminiy Saluta Plurima Fico.

Ex legatis Magnificentiarum vestrarum optime intellexi, cum quo
etiam meos Ioannem Wyhowski et Sodalem nostrum, notarium
ad Magnificentias vestras ad dicendum oretenus res necessarias
mittimus qui omnia exprimebunt. Quoniam nos omnes
desideramus Principem Magnificentia tua Regem habere
eique obsequia nostra reddere, et Magnificentiam vestram in
bona amicitia semper tenere Vale. Zamosciae die 17
Novemb.

Sum servus observantissimus
atque ad omnia obsequia paratissimus

Bohdan Chmielnicki
Hetman Wojska Zapo-
roskiego

exprimebunt. Quoniam nos omnes desideramus principem magnificentiae tuae regem habere eique obsequia nostra reddere et magnificentiam vestram in bona amicitia semper tenere. Vale.

Datum Zamosciae, die 17 [novembris] * a. 1648.

Sum servus observantissimus atque ad omnia obsequia paratissimus, Bohdan Chmielnicki, hetman Wojska Zaporoskiego, rękę, swą.

Адреса: Perillustri ac magnifico domino Ioanni Kemini de Gero Monostro, comiti comitatus Albensis ac celsissimi principis Transilvaniae consiliario intimo eiusdemque arcis et terrae Fogeras aulitiae militiaeque supremo capitaneo, universorum exercituum campestrium generali, domino domino fratri benevolo.

Державний архів області Клуж. Архів родини Кемені. XIV/1173. Оригінал.

* Місяць встановлений за листом Богдана Хмельницького до Юрія Ракоці (Див. «Документи Богдана Хмельницького», № 35).

Переклад

Найсвітліший і величний пане Кемені, щиро тебе вітаю.

Ми дуже добре зрозуміли послів твоєї величності і з ними висилаємо до твоєї величності своїх [послів] Івана Виговського, писаря і нашого товариша для усного переказу начальних справ, вони все скажуть. Тому що ми всі бажаємо мати князя вашої величності королем і йому робити наші послуги, а з вашою величністю завжди перебувати в ширій приязні. Будь здоров.

Дано в Замості, дня 17 [листопада] 1648 року.

Залишаюсь [вашим] слугою повним пошани і готовим до всяких послуг, Богдан Хмельницький, гетьман Війська Запорозького, власною рукою.

Адреса: Найсвітлішому і величному пану Іоану Кемені із Геро Моностро графу Албанського комітату і таємному радникові найвищого князя Трансильванії, також найвищому начальникові цього замку і землі Фогарас та надвірної військової частини, генералові всіх польових військ, пану панові ласкавому брату.

№ 2

1649 р. січня 1(11). Чигирин.— Лист до радника трансильванського князя Франциска Бетлена з приводу обміну відомостями.

Illustrissime ac magnifice domine Betlem Ferens mi ad modum magnifice domine.

Expertus nobis omni in passu magnificentiae suae amor id exigit, ut in dies nostrae necessitatis sit humili obsequio gratiam magnificentiae suae curare, modo cum quid commodi esset aut per nuntium nostrum aut data aliqua occasione certos faciet, quo experto omnimodo in recompensando curam adhibemus.

Datum Czehryn die 1 januarii anno 1649.

Magnificentiae suae ad omnia obsequia paratissimus servus, Bohdan Chmielnicki, hetman Wojska Zaporoskiego.

Адреса: Illustrissimo ac magnifico domino Betlen Ferens, marschalco supremo regni Transilvaniae amico nobis observandissimo.

Історичний архів філіалу Академії наук Соціалістичної Республіки Румунії в Клужі. Архів родини Бетлен. Оригінал.

Переклад

Найсвітліший величний пане Ференце Бетлен, мій вельможний пане.

Випробувана нами на кожному кроці доброзичливість вашої величності вимагає, щоб ми вважали своїм обов'язком повсякчас віддячувати вашій величності найнижчою послугою [і ваша величність], коли б тільки було щось корисне, щоб повідомляла нам або через нашого посла, або з іншою нагодою, а ми, після одержання відомостей, докладемо всіх зусиль, щоб віддячитись.

Дано в Чигирині, 1 січня 1649 р.

Вашої величності до всіх послуг вельми готовий слуга, Богдан Хмельницький, гетьман Війська Запорозького.

Адреса: Найсвітлішому і величному панові Ференцу Бетлену, найвищому маршалові королівства Трансильванії, вельмишановному нашому приятелю.

№ 3

1650 р. квітня 14(24). Суботів.— Лист до радника трансильванського князя Франциска Бетлена з висловленням дружнього ставлення і подякою за прихильність.

Perillustris ac magnifice domine ac amice observandissime.

Quod in amica erga nos totumque exercitum Zaporoviensem perillustris ac magnifica vestra dominatio promotione adest, ut celsissimus princeps constanter perseveret benevolentia, tum etiam in solito suo patrocinio, ut nos non alienatas obnixissimas perillustri ac magnificae vestrae dominationi praestamus gratias. Putamus huic curae perillusterrimam ac magnificam vestram dominationem incumbere, consulendo christiano bono tum etiam propter amicitiam nostram, quam ego summopere columus et ob-

servamus intentionem, qualem erga celsissimum principem haberemus, magnificus dominus legatus testabitur. In ulteriori autem pro rerum exigentia ad celsissimum principem promotione velit perillustris ac magnifica vestra dominatio nostras partes fovere. Nos vero et ex debito amicitiae nostrae felicia quaeque perillustri ac magnificae vestrae dominationi praecamus et memores curae, cui sedulo pro nobis perillustris ac magnifica vestra dominatio incumbit, obsequia nostra paratissima commendantes felices ac optatos rerum successus perillustri ac magnificae vestrae dominationi peroptamus.

Datum, in oppido nostro Subotow, [14 aprilis] * 1650.

Perillustris ac magnificae dominationis vestrae amicus ad omnia obsequia paratus, Bohdan Chmielnicki, hetman Wojska Zaporoskiego.

Адреса: Perillustri ac magnifico domino Francisco Bethlen serenissimi principis Transilvaniae consiliario, marsalcho et comiti comitatus Albensis domino et amico observandissimo.

Помітка: 1650, 20 mai.

Історичний архів філіалу Академії наук Соціалістичної Республіки Румунії в Клужі. Архів родини Бетлен. Оригінал.

Переклад

Найсвітліший величний пане і вельмишановний приятелю.

Ми висловлюємо вашій найсвітлішій і величній високоості незмінну і щирю подяку за те, що ваша найсвітліша і велична високоості своєю приязною допомогою нам і всьому Війську Запорозькому сприяє, бо найясніший князь постійно перебуває у доброзичливості, а також у звичайному своєму піклуванні. Гадаємо, що ваша найсвітліша і вельможна високоості докладає зусилля в цій справі, діючи на користь християнству, а також задля нашої приязні, яку ми дуже шануємо, і маємо до найвищого князя прихильність — наскільки вона велика, — засвідчить вельможний пан посол. При подальшій підтримці, оскільки цього вимагатимуть справи, ваша найсвітліша і вельможна високоості зволить протегувати нашу особу перед найвищим князем. Ми, натомість, з нашою належною приязню бажаємо вашій найсвітлішій і вельможній високоості всякого успіху, і, пам'ятаючи піклування, яким ваша найсвітліша і вельможна високоості дбайливо нас оточує, щиро бажаємо вашій найсвітлішій і вельможній високоості, засвідчуючи при цьому нашу готовність до послуг, щасливого і бажаного звершення справ.

Дано в нашому місті Суботові [14 квітня] 1650.

Найсвітлішій і вельможній вашій високоості приятель, гатовий до всіх послуг, Богдан Хмельницький, гетьман Війська Запорозького.

Адреса: Найсвітлішому і вельможному пану Франциску Бетлену, радникові найяснішого князя Трансильванії, маршалу і графу Албанського комітату, пану і вельмишановному приятелю.

Помітка: 1650, 20 травня.

№ 4

1655 р. серпня (18)28. Табір під Кам'янцем-Подільським. — Лист до головного командора трансильванського князя Іоана Кемені про посольство Степана Люца.

Illustrissime ac magnifice domine Kiemini **, domine et frater mi observandissime.

Ex litteris illustrissimae celsitudinis vestrae per generosum dominum Stephanum Lucz, nuntium serenissimi principis Transilvaniae, ad nos allatis quantopere delectati simus, dum intelleximus de felici prosperoque magnificentiae suae successu. Tanto magis ex intimis precamur praecordiis, ut illustrissimam magnificentiam suam deus ter optimus maximus diuturnos in annos in bona valetudine conservare velit. Not vero hoc unicum exposcimus, ut illustrissima magnificentia sua in solito suo retinere velit affectu, nec non de sua data occasione certiores reddere bona salute non desinat. Non minus et ex hoc delectamur, quod potentissima manus sere-

* Дата встановлена за листом Богдана Хмельницького до Юрія Ракоці (Див. «Документи Богдана Хмельницького», № 95).

** У тексті: Kiemimi.

nissimi principis domini nostri industriaeque illustrissimae magnificentiae suae hos rebelles servos Konstantini Vaivodae*, amici etiam nostri, compescuit. Praestent superi super omnes hostes serenissimi principis pacem victoriam exoptamus. Commissa quaecunque tum a serenissimo principe, tum ab illustrissima magnificentia sua habuit magnificus dominus Stephanus Lucz oretenus nobis exposuit, ad quae cuiusmodi receperit relationem, idem ipse illustrissimae magnificentiae suae sufficientius referet. Interea nosmet ipsos nec non obsequia nostra favori et benevolentiae illustrissimae magnificentiae suae quam diligentissime commendamus.

In castris sub Cameneo Podoliensi, die 28 augusti 1655.

Illustrissimae celsitudinis vestrae faventissimus frater et servire paratus, Bohdan Chmielnicki, hetman Wojska jego carskiej mości Zaporskiego.

Адреса: Illustrissimo ac magnifico domino domino Ioanni Kemen de Gyero Monostor, serenissimi Transilvaniae principis consiliario exercituumque eiusdem ac equestris militiae aulicae supremo generali, nec non arcis et praesidii Fogarasiensi supremo itidem capitaneo etc. etc. domino et fratri nobis observandissimo.

Державний архів області Клуж. Архів родини Кемені. XVIII/1455. Оригінал.

Переклад

Найсвітліший і величний пане Кемені, мій вельмишановний пане і брате.

Ми дуже зраділи, коли довідалися з листа вашої найсвітлішої високості, принесеного нам послом найяснішого князя Трансільванії уродженням Степаном Люці, про щасливий і бажаний успіх вашої величності. Тим більше молимося з глибини серця, щоб бог тричі найліпший і наймогутніший зволив зберігати вашу найсвітлішу величність у доброму здоров'ї на довгі роки. Ми тимчасом тільки бажаємо, щоб ваша найсвітліша величність зволив залишатися в своїх звичайних почуттях, а також не забував при нагоді сповіщати про своє здоров'я. Радіємо також з того, що найясніший князь, наш пан, приборкав своєю рукою і завдяки зусиллям вашої найсвітлішої величності цих бунтівливих слуг Костянтина Вайводи, теж нашого приятеля. Вельми бажаємо, щоб боги дали таку перемогу над усіма ворогами найяснішого князя. Величний пан Степан Люц передав усно всі доручення, які мав частково від найяснішого князя, частково від найсвітлішої величності і яку він одержав на це відповідь, він сам докладно доповідь вашій найсвітлішій величності. Тимчасом якнайпильніше доручаємо нас самих, а також наші послуги ласці і доброзичливості вашої найсвітлішої величності.

У таборі під Кам'янцем-Подільським, дня 28 серпня 1655.

Вашої найсвітлішої високості найзичливіший брат готовий служити, Богдан Хмельницький, гетьман Війська його царської милості Запорозького.

Адреса: Найсвітлішому і величному пану панові Іоану Кемені з Гиєро Моностор, раднику найяснішого князя Трансільванії і найвищому генералу його військ та військової частини надвірної кінноти старості Фогараського замку і фортеці і т. д. і т. д., нашому вельмишановному пану і брату.

№ 5

1656 р. квітня 10(20). Чигирин.— Лист до головного командора трансільванського князя Іоана Кемені з проханням сприяти послу Івану Брюховецькому в його переговорах з князем Юрієм Ракоці.

Illustrissime domine Kimini Janusz, amice nobis observandissime.

Ex ipso naturae humanae comparatum solito utilibus favere rebus et nostra inolevit consuetudine mutuam boni affectus cum omnibus confinii nostri cohabitatoribus colere amicitiam ac proinde publici studentes boni incolumitati animo bene deliberato legatum nostrum Ioannem Bruchowiecki tam firmandae inter nos amicitiae, quam expediendorum aliorum illi a nobis commissorum negotiorum causa ad serenissimum delegavimus principem. Cui in velociori optataque, nec minus utrique parti commoda oblegatione faventem se illustrissima sua velit praebere magnificentia pro solita sua erga nos propensione sollicitae petimus rebusque ei a nobis com-

* У тексті: Vaiuodae.

missis sua suffragari interpositione in spem futurae a nobis omnimodae recompensations. Quae vero mutuam utriusque domini nostri concernant integritatem, oretenus idem noster suae illustrissimae aperiet magnificentiae nostramque explicabit benevolentiam et promptitudinem, quam et ad praesens intimae commendamus suae illustrissimae magnificentiae gratiae et charitati.

Dabantur Chyhyryni, die 10 aprilis anno 1656.

Illustrissimae tuae magnificentiae amicus bonorum optatissimus Bohdan Chmielnicki, dux Cohortium Zaporoviensium.

Адреса: Illustrissimo domino Ioanni Kemen de Gyero Monostor serenissimi Transylvaniae principis consiliario exercituumque eiusdem ac equestris aulicae supremo generali, nec non arcis et praesidii Fogarasien-sis supremo itidem capitaneo etc. domino et amico nobis colendissimo.

Державний архів області Клуж. Архів родини Кемені. III/42. Оригінал.

Переклад

Найсвітліший пане Ісане Кемені, наш вельмишановний друже.

І самою природою людської натури встановлено, щоб сприяти корисним справам, і в наш звичай увійшло підтримувати взаємну зичливу приязнь з усіма сусідами наших кордонів; піклуючись про повну громадську безпеку, добре розміркувавши, ми вирядили до найяснішого князя нашого посла Івана Брюховецького як для зміцнення дружби між нами, так і для налагодження інших справ, які ми йому доручили. Дуже просимо, щоб ваша найсвітліша величність зволила виявити зичливість цьому посольству спішному і бажаному, а також корисному для обох сторін, з огляду на свою звичайну для нас прихильність, і своїм втручанням надати допомогу в справах, які ми йому доручили, в надії, що в майбутньому [за це] повністю винагородимо. Що на-томість стосується взаємної безпеки обох наших панів, то цей же наш [посол] усно розкаже вашій найсвітлішій величності і засвідчить нашу прихильність і готовність до послуг, яку рекомендуємо ширій зичливості і любові вашої найсвітлішої величності.

Дано в Чигирині, дня 10 квітня 1656 року.

Вашої найсвітлішої величності найдоброзичливіший приятель Богдан Хмельницький, гетьман Військ Запорозьких.

Адреса: Найсвітлішому пану Іоану Кемені із Гиєро Моностор, раднику найяснішого князя Трансильванії і найвищому генералу його військ та військової частини надвірної кінноти, а також найвищому начальникові Фогараського замку і фортеці і т. д., пану і нашому вельмишановному приятелю.

МИРОН ШТОЛЮК — ВАТАЖОК ОПРИШКІВСЬКОГО РУХУ

Серед ватажків численних опришківських загонів, що діяли на Прикарпатті у першій третині XIX ст., одним з найпопулярніших був Мирон Штолюк. Слава про нього гриміла на всю Гуцульщину. Перекази про його діяльність, що була спрямована проти визискувачів, передавались з покоління в покоління. Народ складав про нього пісні.

Цікава постать мужнього народного месника у свій час привернула до себе увагу Івана Франка. З уст гуцула Андрія Освіцінського він записав про Штолюка цікавий спогад, який разом з текстом народної пісні про ватажка, почутої в буковинському селі Конятині, та деякими іншими матеріалами опублікував у 1898 р. в п'ятому томі «Етнографічного збірника»¹. Ця перша публікація про видатного опришка зацікавила й інших дослідників народної творчості. У 1908 р. В. Шухевич публікує ще один спогад, записаний з уст гуцула Танаса Єлейчука², а у 1910 р. виходять з друку «Народні оповідання про опришків» В. Гнатюка, серед яких знаходимо ще два перекази та дві народні пісні про Штолюка³.

¹ І. Франко. Опришок Мирон Штола. Етнографічний збірник, т. V. Львів, 1898, стор. 33—40.

² В. Шухевич. Гуцульщина, ч. V. Львів, 1908, стор. 193—194.

³ В. Гнатюк. Народні оповідання про опришків. Етнографічний збірник, т. XXVI. Львів, 1910, стор. 222—238.

Ці документи народної пам'яті та пам'ятки усної народної творчості, велику наукову вартість яких за багатство фактичного матеріалу та його значну історичну вірогідність не раз відзначали дослідники (І. Франко, Ф. Колесса, В. Данилов)⁴, досить чітко змальовують Мирона Штолюка, передають окремі моменти його боротьби проти поневолювачів та обставини загибелі, правдиво відображають епоху кріпацтва.

Мирон Штолюк (він же Штола, Миронюк) був сином покритки з буковинського села Розтоків. Тікає з рекрутів до опришків і незабаром стає їхнім ватажком. Штолюк брав до загону лише сильних і витривалих. Тут були Джуряк з Бервінкови, Брушко зі Стебнева, Куділь з Жаб'його, Козик з Тюдова, Іванонько, Антін Панкевич (Ревізорчук) з Краснолово та ін. Загін діяв кілька (за одним з переказів — шість) років в околиці Косова («Косівських горах»), звідки робив також походи на Буковину, Закарпаття. В народній пам'яті збереглися відомості про напад загону Штолюка на поміщика в с. Вілявчому (Буковина), розправу над лютим ворогом опришків, сільським багатієм Андрієм Кундаком (Каштаном) 15 серпня 1829 р. в с. Стебневі (смерть останнього від рук опришків засвідчена сільською метрикою), про намір вчинити розправу над іншими глитаями.

Близько 1829 р. Мирона Штолюка разом з кількома його товаришами спіймали у Розтоках гірські стрільці мандатора Грдлічки з Бервінкови під керівництвом Юрія Павличука (Юріштана) і помістили у горезвісні підвали в Устеріках, які гуцули прозвали «Герлічковою неволею». Тут їх катували кілька місяців. «Славу» кривавого ката здобув Юріштан. Особливо по-звірячому катували М. Штолюка, але він мужньо зносив тортури і не зрадив товаришів, а побратимами навмисне наживав своїх ворогів, щоб помститися їм за доноси та зраду.

У 1829 р. М. Штолюка разом з товаришами повісили в с. Білоберізі (за іншими джерелами — біля буковинського містечка Вижниці) в присутності звідусіль насильно зігнаних гуцулів і приїжджого панства зі Львова, Станіслава і Коломиї. М. Штолюк перед смертю звернувся до присутніх. Він затаврував ганьбою катів — мандатора Грдлічку та його підручного Юріштана і, піднявши на глум вельможне панство, гордо рушив на шибеницю. Спогади очевидців, перекази і пісні пронизані великою любов'ю до народного героя Мирона Штолюка та його товаришів, які кинули виклик системі гноблення і визиску.

Вищезгадані фольклорні матеріали тривалий час були єдиним свідченням діяльності М. Штолюка і знайшли відповідне відображення в історичній літературі⁵. Лише недавно виявлено документи, які не тільки підтверджують історичну вірогідність спогадів, переказів і пісень, але й уточнюють і доповнюють їх. Кілька років тому на Гуцульщині була знайдена «Хроніка», написана на палітурці церковної книги священником Петром Ступницьким з с. Брустур⁶. Серед записів про видатні події кінця XVIII — першої половини XIX ст. в ній натрапляємо на кілька нотаток про опришків, в т. ч. дві про Штолюка. Під 1817 роком М. Штолюк був уже серед «славних» опришків, таких як Бойчук, Марусяк, Мосорук, Куделюк, Якимяк і Матківський. В 1830 р., зазначено в «Хроніці», «Штолюк і Циган Мишко, славнії опришки, карані шибеницев на Віжниці». Цей документ, таким чином, значно розширює хроно-

⁴ Див.: І. Франко, цит. пр., стор. 33, його ж, Опришок Семен Хотюк, журн. «Зоря», Львів, 1893, ч. II; Літературно-науковий вісник, 1910, кн. XII, стор. 631—634; «Живая старина», 1912, в. II—IV, стор. 513—514.

⁵ Див. Ф. П. Шевченко. Лук'ян Кобилиця. З історії антифеодальної боротьби селянства Буковини в першій половині XIX ст. Вид. АН УРСР, К., 1958, стор. 82.

⁶ Хроніка майже повністю опублікована В. В. Грабовецьким у журналі «Жовтень», 1964, № 2, стор. 157—159.

логічні рамки діяльності Штолюка (з 6 до 13 років), уточнює дату загибелі (1830, а не 1829 р.) і місце страти (Вижниця).

Серед матеріалів Галицького апеляційного суду, що зберігаються у фондах Львівського Центрального державного історичного архіву, нам вдалося натрапити на п'ять документів, що стосуються останнього періоду діяльності М. Штолюка. Публікуючи в перекладі з німецької мови найбільш цікаві з цих документів, мусимо зазначити, однак, що всі вони складені в душі, традиційному для австрійської бюрократії, покликаної стояти на сторожі інтересів панівних класів. Народних месників-опришків вони називають кримінальними злочинцями, розбійниками. Причину їх виступів вони пояснюють не тяжким кріпосним гнітом, а низьким рівнем освіти місцевого населення і нібито вродженим нахилом його до всього поганого, слабкістю релігійних переконань, наявністю гір та лісів, близькістю кордонів з Волощиною, Молдавією та Бессарабією і т. п.

Документи, що публікуються, мають немалу наукову вартість. Вони не тільки підтверджують історичність особи Мирона Штолюка (що дуже важливо), але й називають імена та прізвища його шести побратимів, а також свідчать про велике значення загону в опришківському русі.

Ф. Стеблій

№ 1.

Записка Коломийського окружного управління Станіславському кримінальному судові від 7 грудня 1830 р.

Через те, що наближається термін, коли вищим інстанціям потрібно подати пропозиції чи й надалі в Коломийській окрузі зберегти застосування польових судів* проти злочину розбою і розбійницького вбивства, продовженого декретом високої надвірної канцелярії від 1 квітня ц. р. № 6889 за згодою цісарсько-королівського верховного управління юстиції, вважаємо за необхідне повідомити шановний цісарсько-королівський кримінальний суд про нашу думку з цього приводу.

Хоч від часу оголошення розпорядження про польові суди в Коломийській окрузі, як видно з доданого звіту, стався лише один випадок розбою, все ж ми за те, що продовження застосування польових судів проти цих злочинів потрібне так само, як і минулого року.

Вчинені в кінці минулого 1829 року в нашій окрузі і на Буковині розбої і вбивства ще свіжі у пам'яті. Скликаний паном гофратом і Буковинським окружним старостою Мальтшеком останній польовий суд проти схоплених у нашій окрузі злочинців, як уже було повідомлено шановний цісарсько-королівський кримінальний суд 12 липня ц. р. за номером 9136, відбувся лише 2 червня у Вижниці на Буковині і засудив сім злочинців: Василя Джуряка (Циганчука), Мирона Штолюка (Катаранюка), Курила Риндзака (Забавського), Федора Попюка, Танаса Фреюка, Дмитра Долганюка (Чика) і Михайла Артимука (Мойсюка), які є переважно родом з Коломийської округи, до смертної кари.

Не можна вважати, ніби після повішення цих семи злочинців у гірських околицях цієї округи вже знищені всі розбійники і що з цієї причини в 1830 році сталося так мало випадків розбою. Лише побоювання в кінці-кінців неминучого польового суду і пильність поставлених у го-

* Польові суди проти опришків діяли на Прикарпатті від початку XIX ст. до 1833 р. Згідно з декретом надвірної канцелярії від 27 серпня 1807 р. окружні управління та кримінальні суди після закінчення кожного року мали вияснювати, чи залишаються в силі причини, які викликали застосування польових судів, і якщо так, то, порозумівшись з апеляційним судом та губернським управлінням, з метою залякування населення оголошувати дію польових судів на невизначений час. Починаючи з 1820 р. дозвіл на збереження польових судів надавала надвірна канцелярія у Відні.

рах цієї округи двох казенних мандаторів Грдлічки і Радецького з їхніми стрільцями ще утримують хижу наволоч у рамках страху, який зникнув би відразу, як тільки було б скасовано польові суди і в наступні роки не проголошувалось публічно продовження їх застосування.

З цих міркувань, здається, необхідно запропонувати високому крайовому управлінню продовжити в цій окрузі дію польових судів проти злочину розбою і розбійницького вбивства. Ласкаво просимо шановний цісарсько-королівський кримінальний суд повідомити, чи він поділяє нашу думку або які обставини могли б цьому суперечити.

Коломия, 7 грудня 1830.

Підпис

ЦДІА УРСР у Львові, ф. 150, оп. 1, од. зб. 418, арк. 24.

№ 2

Записка Буковинського кримінального суду Буковинському окружному управлінню від 14 січня 1831 р.

На лист шановного цісарсько-королівського окружного управління від 12 ц. м. № 2515 з приводу дальшого існування польових судів проти злочину розбою люб'язно відповідаємо, що кримінальний суд змушений висловитись за продовження їх існування і приєднатися до думки шановного цісарсько-королівського політичного органу влади.

Після 1829 року, коли лише в Буковинській окрузі з найбільшою відвагою було здійснено 36 розбоїв, у минулому році цей злочин теж часто повторювався і лише завдяки надзвичайній запопадливості бервінковського казенного мандатора Грдлічки вдалося на деякий час відновити спокій у Кутівських і Вижницьких горах та ув'язнити значний розбійницький загін Мирона Штолюка, з якого 9 осіб внаслідок вироку польового суду повішено, а 22 ще перебувають тут у тюрмі.

Наскільки численними стали розбої і вбивства в Сучавській дільниці, шановному цісарсько-королівському окружному управлінню відомо з документів. Відомо й те, що незважаючи на всі застосовувані заходи, при наявності поблизу молдавського й волоського кордонів, злочинців неможливо заарештувати. Гірські селяни цього краю, як і сусідніх країв Бессарабії, Молдавії і Волощини, знаходяться на найнижчому рівні освіти, мають нахил до вського поганого, величезні ліси і гори надають їм притулок і захист, тому тут не залишається нічого іншого, як порадити зберегти в силі дію польових судів, бо не тюрма, а лише смертна кара може стримати їх від розбоїв. Іншим способом добитись безпеки краю не можна.

Чернівці, 14 січня 1831.

Фр. Брем

ЦДІА УРСР у Львові, ф. 150, оп. 1, од. зб. 418, арк. 38.

№ 3

Донесення Буковинського кримінального суду Галицькому апеляційному судові у Львові від 14 січня 1831 р.

Згідно надвірного декрету від 18 травня 1827 року № 2882 слухняно доповідаю високому цісарсько-королівському апеляційному судові, що наш суд, як одноголосно вирішено, змушений погодитись на продовження дії польових судів проти злочину розбою і, провівши у цій справі переговори з Буковинським окружним управлінням (див. додатки 1 і 2), вносить таку пропозицію.

Високий цісарсько-королівський апеляційний суд з доданого переліку (додаток 3) зволить переконатися, що у 1830 році кількість розбо-

їв, порівняно з 1829 роком, зменшилась незначно і лише після зловлення спільника Мирона Штолюка Василя Джуряка у Вижницьких і Кутівських горах стало трохи спокійніше, бо розбійницький загін Мирона Штолюка, дуже значний через свої різні розгалуження, був пострахом цієї околиці.

Не всі мандатори схожі на бервінковського казенного мандатора Грдлічку, щоб, ризикуючи своїм життям, піклуватись про загальну безпеку. Завдяки цьому мандаторові в околиці Вижниці і Кутів тепер спокійно, в той час як в Сучавській дільниці і далі виникають розбійницькі загани.

Все ж головною причиною того, що тут трапляється так багато розбоїв є величезні ліси, багато кордонів поблизу, через які іноземні піддани роблять набіги на край*.

Через те, що прикордонні мешканці знаходяться на найнижчому рівні освіти, не мають майже жодного поняття про релігію, а ув'язнення не є для них жодним засобом залякування, то, щоб подати мирним мешканцям краю допомогу, не залишається нічого іншого, як висловитись за продовження дії польових судів проти злочину розбою, бо це єдиний засіб, щоб перешкодити далеко більшим злочинам.

Чернівці, 14 січня 1831.

Підпис

ЦДІА УРСР у Львові, ф. 150, оп. 1, од. зб. 413, арк. 32.

* В 1834—1835 рр. буковинський староста неодноразово доповідав губернатору, що більшість цих набігів здійснювалась великими загонами, які складались переважно з селян-втікачів та військових дезертирів з Буковини і переховувались у Молдавії.

БІЛЬШОВИЦЬКА ПРЕСА ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО ТА РУМУНСЬКОГО ФРОНТІВ У 1917 р.

Важливим джерелом вивчення історії революційного руху в армії є більшовицька преса. Але вона не знайшла ще достатнього висвітлення в історичній літературі¹.

У 1917 р. на території України видавалось 15 масових² та 12 солдатських більшовицьких газет³. Серед останніх частково проаналізовано «Солдатскую мысль»⁴, «Солдатскую жизнь»⁵ та «Красное Знамя»⁶.

Бібліографічна довідка про газети «Красное Знамя», «Правда гренадерская», «Солдатская жизнь» и «Солдатская мысль» дана М. Дмитрієнко в журналі «Архіви України», № 5 за 1965 р.⁷ Про решту газет немає жодного дослідження. Основною трудностю у вивченні солдатської більшовицької преси за 1917 р. є насамперед те, що багато номерів газет, а подекуди й всі випуски до нас не дійшли або досі ще не виявлені. Серед них — «Коммуна» — орган комітету РСДРП(б) 294-го Березинського полку 41-го армійського корпусу⁸, «Гвардеец» — орган комітету 1-го гвардійського корпусу. Редагував її відомий більшовик Г. І. Чудновський⁹. Не знайдено жодного номера газети «Перекопек», що видавалась більшовиками 253-го Перекопського полку

¹ Див. Ю. Гамрецький. Більшовицька преса України в історичній літературі. «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», К., 1961, № 6(50); М. Ф. Дмитрієнко. Більшовицька преса як джерело з історії Великого Жовтня на Україні, «Український історичний журнал», 1965, № 3.

² Див. «Архіви України», 1965, № 5, стор. 83—89.

³ «Солдатская мысль» (Одеса), «Солдатская жизнь» (Катеринослав), «Красное Знамя» (Могилів-Подільський), «Известия Военно-революционного комитета VII армии» (Проскурів), «Известия ВРК Юго-Западного фронта» (Бердичів), «Известия 2-го Армейского съезда 8 армии» (Могилів-Подільський), «Известия ВРК XI армии» (Старокостянтинів), «Правда гренадерская» (Тернопіль), «Гвардеец» (Тарноруда), «Перекопек» (Оринін-Жердя), «Известия исполнительного комитета VIII армии» (Могилів-Подільський), «Коммуна» (Сатанів, тираж 50 прим.). Крім того, близькою до більшовиків була газета «Бюлетень Особой армии» з № 8 (5 грудня 1917 р.), яка видавалась більшовиками та лівими есерами у м. Ровно та «Окопныя думы» (5-й Сибірський корпус).

⁴ М. Ю. Раковський. В боротьбі за владу Рад (з історії більшовицької преси в Одесі в 1917 році), «Праці ОДУ», т. 147, стор. 229—230.

⁵ В. С. Федорченко. Преса більшовиків України в 1917 році, у зб. «Більшовики України в боротьбі за перемогу Жовтневої революції», К., 1957, стор. 149.

⁶ М. С. Френкін. Революционное движение на Румынском фронте, М., 1965, стор. 150, 151, 204, 207, 249, 255, 269 та ін.

⁷ «Більшовицька періодична преса України (березень 1917 — лютий 1918 рр.). В довідці не зазначено, що 13 номерів газети «Солдатская мысль», а саме №№ 133, 175, 180—184, 188—191, 193, 225 зберігаються в ЦДАЖР СРСР (Москва). На стор. 87 допущена неточність. «Красное Знамя» — орган Районного комітету 8-ї армії Румунського, а не Південно-Західного фронту. З незрозумілих причин у довідці відсутні дані про більшовицьку газету «Набат» — орган Вінницької Ради робітничих і солдатських депутатів, яка почала видаватись 26 січня 1918 р. №№ 1—7, 11—12, 14 зберігаються у Центральній науковій бібліотеці АН УРСР у Києві (далі — ЦНБ УРСР).

⁸ Центральний партійний архів ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1, од. зб. 367, арк. 1. В анкеті вказано, що в полку 167 членів партії і що комітет видає газету «Коммуна» тиражем в 50 прим. Оскільки комітет РСДРП(б) підтримував тісні зв'язки з Проскурівською організацією більшовиків, то можна гадати, що газета «Коммуна» перебувала під ідейним впливом цієї організації.

⁹ Центральний державний військово-історичний архів (ЦДВІА), ф. 440 (Л), оп. 1, спр. 2465, арк. 90; ф. 2067/с, оп. 1, спр. 21, арк. 317.

12-го армійського корпусу¹⁰, газети «Окопныя думы» — органу ВРК 5-го Сибірського корпусу (XI армія)¹¹.

Досі ні в архівах, ні в газетних фондах бібліотек країни не виявлено повного комплекту газети «Красное Знамя»¹². В одному із звітів обласного комітету РСДРП(б) Південно-Західного краю Євгенія Бош повідомляла в Центральний Комітет, що на початку жовтня утворився Районний комітет більшовиків та інтернаціоналістів 8-ї армії, який приступив до видання газети «Красное Знамя». До звіту було додано № 1 «газетки... після хорошої чистки»¹³. Однак цього примірника досі не знайдено.

У Вінницькому облдержархіві зберігається вирізка з газети № 14 (20 грудня 1917). Тут публікується матеріал про мітинг солдатів 32-ї піхотної дивізії в Новоселиці, який пройшов під більшовицькими лозунгами¹⁴. Газета поширювалась не лише серед військових, а й серед трудящих Придністров'я, вона помітно вплинула на результати голосування в Установчі збори та хід перемир'я на фронті 8-ї армії¹⁵.

До числа дожовтневих більшовицьких газет відноситься також «Солдатская мысль». Газета витримала 235 випусків загальним тиражем понад мільйон примірників. Зрозуміла, у зв'язку з цим, цінність даного джерела. Аналіз наявних комплектів газети «Солдатская мысль» дає підставу стверджувати, що даний орган під впливом загальноросійських подій еволюціонував від есеро-меншовицького курсу до більшовицького після розгрому корніловщини. Це простежується вже у 133-му номері, присвяченому Лютневій революції. У статті І. Дніпровського говориться: «Боротьба за мир усіх трудящих проти імперіалістичної буржуазії ще раз показує, які глибокі соціальні перетворення несе з собою російська революція... Революція продовжується, вона всгупає в найтрудніший бойовий період»¹⁶.

У № 175 вміщено кореспонденцію О. К. Воронського «Травля», в якій автор влучно викриває наклепників на більшовицьку партію. В цьому ж номері опубліковано резолюцію солдатів 49-го запасного полку (м. Одеса) з закликом рішучої боротьби за мир. «Нам, нашим дітям і дітям вбитих,— говорилося в резолюції,— миру не дасть ніхто, його треба взяти. Ми повинні своєчасно згуртуватись! Ми повинні припинити звірячу бойню!»¹⁷.

Сторінки «Солдатской мысли» пронизані щирим піклуванням про долю трудового селянства. В ній часто вміщували статті з питань аграрної політики більшовиків, зокрема «Більшовики і земельне питання» В. Г. Юдовського¹⁸. 2-го листопада газета публікує ленінський «Декрет про землю» і статтю «Яка влада потрібна робітникам і селянам і що для цього треба зробити?»¹⁹. На багатьох випусках жирним шрифтом напис: «Прочитавши «Солдатскую мысль», відсилайте №№ на села».

У дні жовтневого повстання газета без будь-якого вагання стала на захист влади Рад. 24 жовтня в ній публікується резолюція солдатів 49-го запасного полку від 22 жовтня 1917 р. з вимогою негайної передачі всієї влади Радам, негайного перемир'я на фронті, негайної конфіскації поміщицьких земель, невідкладного встановлення робітничого контролю і т. д.²⁰ 26 жовтня вироблено «Наказ» делегаціям, що відправлялися на фронт для агітації в підтримку петроградського повстання²¹. 27 жовтня в газеті надруковано відозву Тимчасового Революційного комітету Одеси із закликом самовіддано захищати петроградське збройне повстання²². В редакційній статті «Микола II — Корнілов — Керенський» різко критикуються уряди, які вели Росію до економічної і національної катастрофи, висловлюється щира радість з приводу перемоги ідей більшовизму, друкується промова В. І. Леніна на 2-му Всеросійському з'їзді Рад.

4 листопада газета вийшла з гаслом «Революція повинна перемогти!» Тут опубліковано матеріали про 2-й з'їзд Рад і статтю «Хай живе мир!»²³. Важливі матеріали вміщені у 191-му номері «Солдатской мысли». Крім редакційної статті «Мир — миру!» і заклику бойкотувати буржуазну та бульварну пресу Одеси (як-от: «Новости» «Мысль», «Почта», «Листок» та ін.), вміщені дані про нову організацію РСДРП(б) запасного полку. На організаційні збори прибув 21 чоловік. Вітаючи «нашу РСДРП(б), як єдину партію, що захищає не на словах, а на ділі інтереси робітників та бідніших

¹⁰ «Красный архив», 1937, № 6(85), стор. 48.

¹¹ ЦДВІА, ф. 2380, оп. 1, спр. 3, арк. 566.

¹² № 13-й зберігається в ЦДІА (Москва), а кілька інших номерів — в особистому архіві доцента Московського архівного інституту М. С. Френкіна.

¹³ Переписка секретаріата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями, М., 1957, т. 1, стор. 350.

¹⁴ Вінницький облдержархів, ф. 1582, оп. 2, спр. 9, арк. 2.

¹⁵ Переписка секретаріата ЦК РСДРП(б)... т. II, стор. 437; М. С. Френкін. Назв. праця, стор. 255, 264, 269.

¹⁶ «Солдатская мысль», № 133, 27 серпня 1917.

¹⁷ Там же, № 175, 18 жовтня 1917.

¹⁸ Там же, № 180, 24 жовтня 1917; № 181, 25 жовтня 1917.

¹⁹ Там же, № 188, 2 вересня 1917.

²⁰ Там же, № 180, 24 жовтня 1917.

²¹ Там же, № 182, 26 жовтня 1917.

²² Там же, № 183, 27 жовтня 1917.

²³ Там же, № 190, 4 листопада 1917.

селян», партійні збори послали листа вождю революції В. І. Леніну. Резолюція закінчувалася закликами «Хай живе III Інтернаціонал!», «Хай живе всесвітня революція!», «Хай живе військова організація більшовиків!»²⁴.

«Солдатская мысль» систематично публікувала агітаційні матеріали в період передвиборної кампанії до Всеросійських установчих зборів, закликаючи своїх читачів голосувати за більшовицькі списки № 9 та № 6 (Румфронт).

Агітпоїзд ім. В. І. Леніна. 1919 р.
(Фото Центрального державного архіву кінофотофонодокументів УРСР).

Чималу роль «Солдатская мысль» відіграла і в справі інтернаціонального виховання. Газета наполегливо роз'яснювала солдатам українізованих частин суть ленінської національної політики, викривала антинародний характер позиції українських буржуазних націоналістів. Наприклад, солдат Седін у статті «Гук до українців» писав: «Всі вони, оці наші голови та батьки, наші рідні українські п'явки нацьковують нас,

²⁴ «Солдатская мысль», № 191, 5 листопада 1917.

українських солдатів, на більшовиків... А хто такі більшовики? Та це ж працюючий люд, якого і в нас на Україні багато»²⁵.

Під впливом ідей «Солдатской мысли» в ряді українізованих частин (1-й та 2-й гайдамацькі курені та ін.) відбулися збори солдатів-українців, які одностайно засуджували Центральну раду і Генсекретаріат, клянучись підтримувати Радянську владу в особі Народних Комісарів²⁶. У статті «Хто винуватець громадянської війни?» В. Юдовський відзначає: «Українська рада працює на контрреволюцію, вона швидко котиться в ту безодню, де неможливо буде відрізнити козачого генерала Каледіна від українського вождя Петлюри»²⁷.

Таким чином, більшовики Румунського фронту при сприянні Одеського комітету РСДРП(б) та Обласного комітету РСДРП(б) Південно-Західного краю уже напередодні Жовтневої революції налагодили регулярний випуск двох багатотиражних газет.

На відміну від Румунського, в межах Південно-Західного фронту в період від Лютневої до Жовтневої революції не було жодного більшовицького органу армійського масштабу. Тут панувала чорна і жовта преса з їх рупорами «Киевская мысль» і «Голос фронта»²⁸. Зусилля І. Л. Дзев'ятовського щодо випуску більшовицької газети «Правда гренадерская» (червень 1917 р.) були паралізовані реакційним командуванням та відсутністю належної матеріальної бази. Величезні труднощі доводилося переборювати Г. Чудновському в ході випуску газети «Гвардеец» (вересень—жовтень).

Лише після Жовтневого повстання більшовицькі організації і Воєнно-революційні комітети налагодили видання газет, які б відповідали настроям і помислам солдатських мас. Так, з утворенням Тимчасового ВРК 7-ї армії (20 листопада 1917 р.) армійські більшовики спільно з Проскурівським комітетом РСДРП(б) почали видавати «Известия Военно-революционного комитета VII армии»²⁹. Її редактором був член Проскурівського комітету РСДРП(б) С. Віллер, активними співробітниками — більшовики М. Резніков, Міна Дерманер та лівий есер І. Натан. Перший номер «Известий ВРК VII армии» вийшов 23 листопада 1917 р. В ньому опубліковано матеріали 2-го Всеросійського з'їзду Рад, декрети про мир і землю. Тут потім вміщувалися накази ВРК 7-ї армії, резолюції солдатських мітингів, матеріали Надзвичайного фронтового з'їзду та 2-го армійського з'їзду 7-ї армії³⁰.

На особливу увагу заслуговують кореспонденції, що відображають тактику армійських більшовиків у національному питанні, викривають контрреволюційну суть політики Центральної ради та її «батьків»-комісарів. 17 грудня надруковано статтю «До громадянської війни», в якій гостро засуджувалася буржуазно-націоналістична рада. Автор статті — Роза Сломницька, одна із «осередку» трьох сестер-більшовиків³¹.

Другою більшовицькою газетою армійського масштабу слід вважати «Известия ВРК XI армии». Перший номер її вийшов 21 листопада в Старокосянтинові. На жаль, до нас дійшло дуже мало випусків цієї газети³². Однак окремі з них свідчать про більшовицьку спрямованість органу як в період виборів до Установчих зборів, так і в справі боротьби проти Центральної ради. Газета опублікувала резолюцію 47-го броневого автомобільного відділення від 31 жовтня про беззастережну підтримку влади Рад робітничих і солдатських депутатів і рішуче опротестовувала угодовську резолюцію 11-го броневого автомобільного дивізіону³³. Редагували газету Г. Чудновський і президія ВРК армії.

Завдяки зусиллям більшовиків П. Д. Трубачова та О. К. Ільюшина, в межах 11-ї армії підготовлено випуск корпусної газети «Окопные думы»³⁴. На засіданні ВРК 5-го Сибірського корпусу 12 листопада розглядалося питання про лінію газети. На-

²⁵ «Солдатская мысль», № 225, 17 грудня 1917.

²⁶ Там же.

²⁷ Там же.

²⁸ Ще на 2-й фронтовій конференції РСДРП (23—27 вересня) делегат 7-ї армії Перес відзначав, що «Голос фронта» не користується в окопах популярністю і що солдати вимагають цієї газети не присилати. «Голос фронта», № 22, 27 вересня 1917.

²⁹ Повного комплексу цієї газети в бібліотеках і архівах країни немає. № 9 зберігається в публічній бібліотечі ім. Салтикова-Щедріна (Ленінград), №№ 12, 13, 15, 18, 33, 34-в ЦДВІА, ф. 131, оп. 1, спр. 2412, 2413, 2415, 2417. Кілька номерів (9, 15, 16) є також у Державному історичному заповіднику (м. Кам'янець-Подільський) та обласному архіві Хмельницької області. Всього вийшло в світ 42 номери «Известий Военно-революционного комитета VII армии», «В боях за Жовтень». (За спогадами колишніх членів Проскурівського комітету РСДРП(б) М. Резнікова та С. Крутошинського), Хмельницький, 1958, стор. 112.

³⁰ «Известия Военно-революционного комитета VII армии», № 9, 5 грудня 1917; № 12, 9 грудня 1917; № 15, 14 грудня 1917.

³¹ Там же, № 18, 17 грудня 1917; ЦДВІА, ф. 131, оп. 1, спр. 2415.

³² «Большевистские организации Украины (ноябрь 1917—апрель 1918)», К., 1962, арк. 528—529.

³³ «Известия ВРК XI армии», № 1, 21 листопада 1917.

³⁴ ЦДВІА, ф. 2380, оп. 1, спр. 3, арк. 566.

ступного дня заслухано доповідь редакторів, політичне кредо яких розходилося через належність до різних партій. У зв'язку з цим ВРК постановив: розв'язати конфлікт на основі курсу, який веде ВРК. У 1-му гвардійському корпусі, як уже вказувалося, у вересні—жовтні видавалася газета «Гвардеец». Однак з вибуттям Г. Чудновського характер цього органу дещо змінився.

На території України дислокувалася також 8 армія Румунського фронту. Тут у дні роботи 2-го армійського з'їзду 8-ї армії (21—30 листопада 1917 р.) більшовицька фракція з'їзду випустила 9 номерів «Известий 2-го Армейского съезда VIII армии»³⁵, а слідом за цим видавалися «Известия Исполнительного комитета VIII армии»³⁶. Ці газети виходили масовим тиражем і користувалися широкою популярністю.

Велике значення у справі ідейного виховання солдатських мас мав орган ВРК Південно-Західного фронту — «Известия ВРК Юго-Западного фронта». Орган видавався у Бердичеві до його захоплення петлюрівськими військами³⁷.

Надзвичайний фронтовий з'їзд Південно-Західного фронту (16—24 листопада 1917 р.) вирішив перейменувати «Голос фронту» на «Известия ВРК Юго-Западного фронта». Оскільки в Ревкомі переважали більшовики, а редактором став більшовик П. І. Мілюков, політичний напрям нової газети діаметрально відрізнявся від попередньої. У шести номерах цього органу опубліковано чимало матеріалів, у яких гостро засуджувалася зрадницька політика української буржуазії. Зокрема, в статті «Знову корніловщина» більшовик Сімонов закликав солдатів-українців єднатися з братами-великоросами для спільної боротьби проти буржуазії і поміщиків³⁸. В одному із випусків вміщено редакційну статтю, де викривається контрреволюційна політика Центральної ради і висловлюється рішучий протест проти призначення комісаром фронту «батька» Певного³⁹.

Крім того друкувалися статті Р. Сломницької з критикою платформи меншовиків та есерів⁴⁰. Газета націлювала солдатські маси старанно готуватися до 3-го фронтового з'їзду, на якому «не повинно бути жодного меншовика, жодного правого есера», оскільки вони перетворюють з'їзди в «говорильню»⁴¹.

На закінчення хотілося б застерегти дослідників від недооцінки газет, що їх редагували коаліційні колегії. До них, наприклад, відносяться «Известия выборных Особой армии»⁴². Завдяки копії роботи більшовиків цей «коаліційний» армійський орган еволюціонізував на платформу Радянської влади і з 5 грудня в ньому співробітничали лише більшовики та ліві есери. Газета була перейменована в «Бюллетень Особой Армии»⁴³. Матеріали більшовицьких партійних конференцій та армійських з'їздів іноді попадали і на сторінки есерово-меншовицької преси⁴⁴. Проте це траплялось лише там, де в редакціях займали помітне місце представники лівого крила дрібно-буржуазних партій.

Таким чином, солдатська більшовицька преса фронту відіграла важливу роль у захисті корінних інтересів трудящих мас. Сила її — у зв'язках з масами. Більшовицька періодична преса Південно-Західного та Румунського фронтів залишила глибокий слід у свідомості сотень тисяч солдатів та сільських пролетарів. На її сторінках як у дзеркалі розкриваються особливості революційної боротьби на місцях, зокрема — в прифронтовій смузі України.

Слід сподіватися, що порушене істориками Ю. Гамрецьким і М. Дмитрієнком питання про ґрунтовне вивчення більшовицької преси на Україні приверне увагу дослідників і заохочуватиме їх до нових пошуків. Разом з тим хотілося б висловити побажання, щоб центральні архіви і бібліотеки зосередили у себе повні комплекти

³⁵ Газети зберігаються у ЦДАЖР СРСР (Москва), бібліотеці ім. Салтикова-Щедріна (Ленінград), №№ 5—7, 9 — у ЦНБ УРСР.

³⁶ Газета виходила з періодичністю 3 рази на тиждень — у грудні і 2 рази на тиждень у січні — лютому 1918 р. ЦДАЖР СРСР (Москва); бібліотека ім. Салтикова-Щедріна (Ленінград); ЦНБ УРСР.

³⁷ Повний комплект шести номерів газети «Известия ВРК Юго-Западного фронта» зберігається в бібліотеці ім. Салтикова-Щедріна (Ленінград). Перший номер «Известий ВРК» вийшов 28 листопада 1917 р. В ньому опубліковано склад ВРК фронту та інші матеріали фронтового Надзвичайного з'їзду.

³⁸ «Известия ВРК Юго-Западного фронта», № 2, 29 листопада 1917.

³⁹ Там же, № 5, 2 грудня 1917.

⁴⁰ Там же, № 6, 3 грудня 1917.

⁴¹ Там же, № 2, 29 листопада 1917.

⁴² 24 листопада 1917 р. в цій газеті повідомлялося, що «з незалежних від редакції обставин» надалі виходитиме «Бюллетень Бюро исполнительного комитета Особой Армии». № 1-й останньої вийшов 24 листопада 1917 р.

⁴³ № 8 «Бюллетеня Особой армии» вийшов 5 грудня 1917 р. Всі випуски бюллетенів зберігаються в газетному фонді Державної публічної бібліотеки ім. В. І. Леніна (Москва).

⁴⁴ Так, у газеті «Известия армейского комитета XI армии», № 102 за 27 вересня 1917 р. опубліковано резолюцію більшовицької конференції XI армії, що відбулась 20—22 вересня 1917 р. в Старокостянтинові.

всіх наявних більшовицьких газет і фотокопій за 1917—1918 рр., а окремі особи, які мають деяку кількість цих газет, здали їх у фонди державних архівів та бібліотек як унікальні і рідкісні пам'ятки про Велику Жовтневу соціалістичну революцію.

А. Ткачук

КЛАСОВА БОРотьБА НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В ПЕРІОД ДРУГОЇ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ СИТУАЦІЇ (1879—1881 рр.)

Постановка проблеми революційної ситуації 1879—1881 рр. належить В. І. Леніну, який у своїй роботі «Гонителі земства і аннібали лібералізму» вперше охарактеризував становище, яке склалося в цей період, як визрівання революційної кризи¹.

До цього часу ще слабо вивчена джерельна база з історії класової боротьби другої революційної ситуації на Україні. Значний вклад у розробку і дослідження селянського руху на Правобережній Україні другої половини 70-х років XIX ст. вніс виданий у 1934 році Українським архівним управлінням збірник документів про рух колишніх державних селян Чигиринського повіту Київської губернії². З документів цього збірника дізнаємось про масові виступи селян Чигиринського повіту в 1875—1879 рр., про участь і намагання революціонерів-народників Я. Стефановича, Л. Дейча, І. Бохановського та ін. очолити селянський рух.

Велике значення для розробки проблеми формування та боротьби робітничого класу має збірник документів про робітничий рух у 70-х рр. XIX ст.³ і тритомна публікація про робітничий рух у XIX ст. в Росії, виданий в 1950—1952 рр.⁴ Тут опубліковані окремі документи про боротьбу робітничого класу Правобережної України, діяльність народників, вміщене донесення подільського губернатора Гудим-Левковича до міністра внутрішніх справ про самоправне залишення роботи до закінчення строку найму сільськогосподарськими робітниками трьох цукрових заводів: Загнітківського, Чечельницького, Чарноминського⁵. До збірника ввійшли також документи і матеріали про народницький «Південноросійський робітничий союз», очолюваний М. Щедріним і Є. Ковальською⁶. Кілька документів з історії народницького руху на Україні вміщено у двотомному збірникові документів і матеріалів за редакцією Б. С. Ітенберга і С. С. Волка⁷.

Отже опубліковані матеріали про селянський, робітничий, народницький рух в основному носять загальноросійський характер. Документів, які характеризували б класову боротьбу періоду другої революційної ситуації на Правобережній Україні, у них дуже мало (виняток — збірник про селянський рух на Чигиринщині). Тому для вивчення історії класової боротьби на Правобережній Україні в кінці 70-х — на початку 80-х років XIX ст. необхідно звернутися до архівів.

Ми ставимо своїм завданням дати загальну характеристику архівним джерелам про класову боротьбу періоду другої революційної ситуації на Правобережній Україні, складовими частинами якої були гострі виступи селян, страйки і заворушення нового класу — робітників, самовіддана боротьба революціонерів-народників, опозиційні виступи студентів, ліберальний рух.

Важливі за змістом матеріали сконцентровані в Центральному державному архіві Жовтневської революції, вищих органів державної влади і органів державного управління СРСР у Москві. Тут у фонді III-го відділення (2, 3, 4 експедиції) та департаменту поліції (2 і 3 діловодства) є велика кількість жандармських донесень про значні виступи селян, страйки робітників, революційну діяльність народницьких гуртків на Правобережній Україні.

У Центральному державному історичному архіві СРСР в Ленінграді в фондах Головного комітету по влаштуванню селянського побуту, канцелярії міністра внутрішніх справ, департаменті загальних справ міністерства внутрішніх справ, департаменті виконавчої поліції, земського відділу міністерства внутрішніх справ та багатьох інших фондах міститься велика кількість цінного цікавого матеріалу з історії класової боро-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 5, стор. 40.

² Матеріали до історії селянських революційних рухів на Чигиринщині (1875—1879 рр.), Харків, 1934.

³ Е. А. Корольчук. Рабочее движение 70-х годов, Сборник архивных документов, М., 1934.

⁴ Рабочее движение в России в XIX веке. Сборник документов и материалов под редакцией А. М. Панкратовой, т. I, II, III, М., 1950—1952.

⁵ Рабочее движение в России в XIX веке. Сборник документов и материалов под редакцией А. М. Панкратовой, т. II, ч. II, стор. 372—381.

⁶ Там же, стор. 427—442.

⁷ Революционное народничество семидесятых годов XIX века, т. I, II, М.-Л., 1965.

туби на Правобережній Україні. Тут знаходяться донесення генерал-губернаторів, губернаторів, начальників губернських жандармських управлінь, розпорядження центральних органів влади про заходи по придушенню виступів народних мас, руху народників і т. п. Ці документи цінні тим, що вони являються узагальнюючими по губерніях, генерал-губернаторствах. Щоправда, губернатори та генерал-губернатори доносили в центральні органи влади про найважливіші події (заворушення, страйки, діяльність народників), а тому фонди цих архівів далеко не повністю відображають класову боротьбу цікавлячого нас періоду на Правобережній Україні. У цьому велику допомогу подають обласні архіви.

У Центральному державному історичному архіві УРСР в Києві в багатьох фондах і насамперед у фондах київського військового, подільського, волинського генерал-губернаторів зберігається чимало документальних матеріалів, які свідчать про піднесення класової боротьби на Правобережній Україні. Багато документів знаходиться також у фондах судово-прокурорських органів, губернських правлінь і т. п. Цінний матеріал про народницький рух є у фондах Київського губернського жандармського управління, тимчасового управління у справах охорони суспільного порядку і спокою в повітах Київської губернії: Черкаському, Канівському, Чигиринському і Звенигородському. Документи цих фондів дають яскраву картину самовідданої боротьби народників 70-х років, діяльність їх серед селянства, робітників, створення ними гуртків, організацій, їх взаємини з «громадівцями», боротьбу з місцевою владою, самодержавством. Багато справ містять у собі протоколи дізнань про вилучення нелегальної революційної літератури, про діяльність народницьких гуртків у Києві, Житомирі, Кам'янці-Подільську.

Досить важливий матеріал є в обласних державних архівах у фондах губернаторів: Київського (ф. 2), Волинського (ф. 70), Подільського (ф. 228). У них сконцентровані розпорядження губернських органів влади, спрямовані на придушення селянських заворушень і виступів робітників, листування губернаторів з урядовими установами, донесення місцевих органів влади (станових приставів, повітових справників, мирових посередників, чиновників особливих доручень, прокурорів окружних судів), матеріали різних комісій у зв'язку з заявами та скаргами робітників і селян тощо.

Користуючись архівними джерелами, потрібно враховувати те, що вони складались представниками царської адміністрації і оповиті, за словами В. І. Леніна, «димом поліцейської брехні». Чимало цінних документів, що свідчать про поширення на Правобережній Україні таких форм боротьби селян, як потрави поміщицьких угідь і порубки лісів, є в фондах київського військового, волинського, подільського генерал-губернатора⁸, у фондах судових органів, зокрема прокурора Київського окружного суду⁹, Кам'янець-Подільської палати карного і цивільного суду¹⁰, Волинської з'єднаної палати карного і цивільного суду¹¹, Стригородського волосного правління Волинської губернії¹².

Із документів цих фондів дізнаємося про самоправні потрави поміщицьких випасів, сінокосів, посівів селянами с. Лашки Старокостянтинівського повіту (1876 р.)¹³, с. Кам'янки¹⁴ і с. Стригород¹⁵ Волинської губернії в 1877 р. В 1878 р. скарги на потрави селянською худобою поміщицьких угідь надходили від землевласників сіл Владавки, Старики, Шершні і ін.¹⁶ В 1879 р. робили потрави поміщицьких угідь селяни с. Годомичі Луцького повіту Волинської губернії¹⁷, в 1881 р. — селяни сіл Лаврівки і Петничан Вінницького повіту Подільської губернії¹⁸.

Самоправні порубки поміщицьких лісів чинили селяни сіл Острова Луцького повіту (1877)¹⁹, Тайкури, М'ятина Острозького повіту (1880—1881)²⁰, Бабина Ровенського повіту Волинської губернії (1881)²¹, сіл Подойми²² і Стратіївки²³ Ольгопільського повіту Подільської губернії.

У фонді прокурора київського окружного суду, київського губернатора, Кам'янець-Подільської палати карного і цивільного суду та Волинської з'єднаної палати

⁸ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442.

⁹ Київський облдержархів, ф. 183/14.

¹⁰ Хмельницький облдержархів, ф. 135.

¹¹ Житомирський облдержархів, ф. 19.

¹² Там же, ф. 497.

¹³ Там же, ф. 19, оп. 3, спр. 1637, арк. 1 — зв.

¹⁴ Там же, ф. 497, оп. 1, спр. 266, арк. 28.

¹⁵ Там же, арк. 57.

¹⁶ Там же, спр. 287.

¹⁷ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 320, спр. 26, арк. 1.

¹⁸ Там же, оп. 321, спр. 336.

¹⁹ Там же, оп. 316, спр. 47.

²⁰ Там же, оп. 321, спр. 34.

²¹ Там же, оп. 321, спр. 301, арк. 2—6.

²² Там же, оп. 318, спр. 179, арк. 1.

²³ Там же, оп. 321, спр. 336, арк. 1—4.

карного і цивільного суду є також багато документів про самоправні порубки селянами поміщицьких лісів, потрапи угідь²⁴.

Яскраво характеризують та доповнюють вже відомі факти гострої боротьби селян Правобережної України проти розмежування земель документи фонду Волинської з'єднаної палати карного і цивільного суду²⁵ та фонду Житомирського окружного суду²⁶.

Із цих джерел дізнаємося про самоправні дії, спрямовані проти розмежування земель селян с. Снігурівки Кременецького повіту Волинської губернії (1878 р.)²⁷. Селяни села Шоломки, слобід Шоломківської і Базарівки тієї ж губернії по спільній між собою домовленості в 1878 р. знищили межові знаки, захопили землі свого поміщика і почали їх обробляти²⁸. Аналогічні події відбулись у 1879 р. в с. Можари Овруцького повіту Волинської губернії²⁹ та інших селах.

Хоч документи фонду київського військового, волинського і подільського генерал-губернатора, які характеризують становище і боротьбу трудящих мас Правобережної України в пореформений період найбільше використані радянськими істориками, ігнорувати їх не слід³⁰. Так, наприклад, у згаданому фонді знаходимо документи про рішучий опір селян розпорядженням місцевого з'їзду мирових посередників при відведенні земельних наділів у с. Войтівці Брацлавського повіту Подільської губернії весною 1877 р.³¹ У повідомленні від 25 травня 1877 р. генерал-губернатор сповіщав волинського губернатора про скаргу поміщика Раєвського на селян с. Сарновичі Овруцького повіту Волинської губернії, які знищили межові знаки і захопили частину поміщицької землі³². А з донесення мирового посередника на ім'я генерал-губернатора дізнаємось про виступ проти розмежування земель у 1881 р. селян с. Мішкунці Подільської губернії³³.

Про деякі нові факти боротьби за землю селян-чиншовиків³⁴ Правобережної України розповідають матеріали фондів київського губернатора та київського губерньського у селянських справах присутствія³⁵.

Деякі цікаві деталі доповнюють відомі факти виступів робітничого класу Правобережної України. Зокрема, з повідомлення підрядчика Корнінського цукрового заводу Київської губернії в Стермигородське волосне правління дізнаємось про ще невідомі факти самовільних залишень робіт до закінчення строку найму сільськогосподарськими робітниками³⁶.

У матеріалах архіву знайшла відображення організація групою Я. Стефановича в Чигиринському повіті селянського таємного товариства «Тайная дружина» з метою організації повстання селян³⁷. Тут також зберігається чимало документів, які характеризують діяльність гуртка В. Осинського в Києві, Житомирі, Кам'янець-Подільську: замах на помічника прокурора Котляревського³⁸, вбивство ад'ютанта Київського губерньського жандармського управління Гейкінга³⁹, арешт активних членів цього гуртка в Києві⁴⁰, виявлення нелегальної друкарні⁴¹.

Діяльність гуртка І. Басова в Києві і сусідніх містах, який займався в основному добуванням матеріальних засобів на революційні справи, характеризують копії

²⁴ Київський облдержархів, ф. 183, оп. 1, спр. 19, 20, 181; ф. 2, оп. 16, спр. 179; ф. 2, оп. 17, спр. 281; Хмельницький облдержархів, ф. 135, оп. 4, спр. 2312; оп. 11, спр. 443; оп. 8, спр. 56, 994, оп. 11, спр. 259; Житомирський облдержархів, ф. 19, оп. 6, спр. 266; ф. 19, оп. 9, спр. 162.

²⁵ Житомирський облдержархів, ф. 19, оп. 9, спр. 385; ф. 19, оп. 6, спр. 259; ф. 19, оп. 4, спр. 1429.

²⁶ Там же, ф. 24, оп. 2, спр. 164.

²⁷ Там же, ф. 19, оп. 6, спр. 383.

²⁸ Там же, спр. 497.

²⁹ Там же, ф. 19, оп. 4, спр. 851.

³⁰ Див. Н. Н. Лещенко. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 г., К., 1959; Д. П. Пойда. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866—1900 гг.), Днепропетровск, 1960; О. А. Парасунько. Положение и борьба рабочего класса Украины (60—90-е годы XIX века), К., 1963; Ф. Е. Лось. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба, К., 1955 та ін.

³¹ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 316, спр. 107, арк. 1—2.

³² Там же, оп. 317, спр. 50.

³³ Там же, оп. 321, спр. 363, арк. 6.

³⁴ Чиншовики — категорія позбавлених землі, особисто вільних селян, які за користування державними або поміщицькими землями платили регулярний податок — чинш.

³⁵ Київський облдержархів, ф. 2, оп. 195; спр. 221, арк. 5—8; ф. 4, оп. 1, спр. 6.

³⁶ Житомирський облдержархів, ф. 497, оп. 1, спр. 321, арк. 16—22.

³⁷ ЦДІА УРСР у Києві, ф. 274, оп. 1, спр. 157, 160, 176, 164.

³⁸ Там же, спр. 161, 165-а.

³⁹ Там же, спр. 165, 166.

⁴⁰ Там же, спр. 182.

⁴¹ Там же, спр. 165-а, 182; ф. 442, оп. 829, спр. 466.

вироку Київського військово-окружного суду та справа по обвинуваченню осіб, які робили спробу відібрати гроші на пошті під Житомиром⁴².

Документи фонду Подільського, Київського ГЖУ та фонду генерал-губернатора висвітлюють діяльність кам'янець-подільського народницького гуртка, очолюваного М. Крижанівським⁴³.

Про об'єднаний гурток народовольців і чорнопередільців М. Р. Попова і Д. Т. Буцинського розповідається в справах по «обвинуваченню Троїцького у виготовленні снарядів», у «зіннанні по обвинуваченню Троїцького» та ін.⁴⁴

У фонді Київського ГЖУ зберігаються також матеріали про «Південноросійський робітничий союз», очолюваний М. Щедрим і Є. Ковальською⁴⁵.

Пропаганда народників Правобережної України серед молоді і робітників також знайшла своє відображення в матеріалах цього фонду⁴⁶.

Про діяльність народників серед військових можна дізнатись з вироку київського військового окружного суду, винесеного унтер-офіцеру 46-го запасного піхотного батальйону Мелетію Лозинському⁴⁷ та рядовому 97-го піхотного Ліфляндського полку Андрію Андрузькому⁴⁸.

Усі ці документи і матеріали свідчать про те, що діяльність народницьких гуртків і груп напередодні і в період другої революційної ситуації 1879—1881 рр. на Правобережній Україні була досить активною.

Документи фондів Управління київського учбового округу (ф. 707), Київського університету (ф. 708), київського військового, волинського, подільського генерал-губернаторів, київського, подільського, Волинського ГЖУ, міністерства внутрішніх справ (ф. 1282), міністерства юстиції (ф. 1405) детально відображають студентський рух другої половини 70-х років на Правобережній Україні⁴⁹.

Допоміжним джерелом є також газети, які виходили в той час (1876—1881): «Киевские губернские ведомости», «Волинские губернские ведомости», «Подольские губернские ведомости», «Киевлянин». У них друкувався деякий матеріал з селянського питання, коротко повідомлялось про суди над народниками, членами київських, житомирських, волинських гуртків. Але відомостей про революційну класову боротьбу трудящих мас та інтелігенції ці газети вміщували дуже мало. На жаль, не всі примірники названих газет, що виходили на Правобережній Україні в другій половині 70-х років, збереглися у газетному фонді бібліотеки АН УРСР в м. Києві. Повністю комплекти цих газет зберігаються в бібліотеці СРСР ім. В. І. Леніна в Москві.

Вивчення та аналіз джерел перелічених архівів і преси дає змогу повніше і глибше зрозуміти історію класової боротьби на Правобережній Україні, яка помітно посилювалась напередодні і в період другої революційної ситуації.

А. Волощенко

АВТОГРАФИ ІВАНА ФРАНКА У ЛЬВІВСЬКИХ АРХІВАХ ТА БІБЛІОТЕКАХ

Інтенсивний розвиток українського радянського літературознавства, а особливо франкознавства, настійно вимагає наукового видання повної збірки творів Івана Франка, що обіймала б усю його багатогранну спадщину, плід геніальної енциклопедичної діяльності Каменяра протягом 40 років. На сьогодні — це першорядне і невідкладне завдання франкознавців. Тривале зволікання з його розв'язанням може загальмувати розгортання франкознавчих досліджень і взагалі досліджень з багатьох галузей української культури дожовтневого періоду.

Приймаючи до реалізації цього завдання, необхідно провести багато копійної підготовчої роботи — бібліографічної, текстологічної та архівної. Особливо важливим моментом її є якнайширше виявлення та облік автографів Івана Франка, що в майбутньому дасть змогу найточніше відтворити у повному виданні його творів авторський текст, пустити в науковий обіг та включити у видання невідомі ще досі статті письменника, переклади, листи, замітки тощо. Передусім це стосується тих поодино-

⁴² ЦДІА УРСР у Києві, ф. 442, оп. 830, спр. 13-а; ф. 274, оп. 1, спр. 191.

⁴³ Там же, ф. 301, оп. 2, спр. 12; ф. 442, оп. 829, спр. 79-а, спр. 233; ф. 274, оп. 1, спр. 177.

⁴⁴ Там же, ф. 274, оп. 1, спр. 180, 181, 179, 209, 210.

⁴⁵ Там же, ф. 274, оп. 1, спр. 204, 205.

⁴⁶ Там же, ф. 442, оп. 830, спр. 364; ф. 274, оп. 1, спр. 167, 188.

⁴⁷ Там же, ф. 442, оп. 830, спр. 13-а.

⁴⁸ Там же, ф. 274, оп. 1, спр. 189, 195.

⁴⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, оп. 1, спр. 1175, 1179, 1181, 1194, ф. 109, оп. 162, спр. 64; ф. 109, оп. 163, спр. 94, 143, ч. 1; ЦДІАЛ, ф. 1282, оп. 3, спр. 130; ф. 1282, оп. 1, спр. 424, 427; ЦДІА УРСР у Києві, ф. 707, спр. 2; ф. 442, оп. 828, спр. 34, ч. 1, спр. 33, ч. 2, спр. 216; ф. 442, оп. 830, спр. 333.

ких автографів, що знаходяться поза архівом Івана Франка, який зберігається у Відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка Академії наук УРСР в Києві, де зосереджена абсолютна більшість рукописів письменника.

Деяка кількість автографів Івана Франка є у львівських архівах та установах, збережених у різних справах сучасників письменника, в бібліотеках тощо. Ця публікація і ставить своєю метою ознайомити франкознавців з бібліографією виявлених на сьогодні автографів Івана Франка у Львові та подати до їх відома тексти тих рукописів, які досі ще не друкувалися.

О. Дей, М. Мороз

І. НЕОПУБЛІКОВАНІ АВТОГРАФИ І. ФРАНКА

1. УПЕРТА СВИНЯ. Львівський державний музей українського мистецтва (далі — ЛМУМ), № 17994. 40 рядків віршованого перекладу з німецької мови казки для дітей. Автограф рукою І. Франка. В кінці підпис: «І. Ф.». Одночасно з автографом зберігається текст оригіналу невідомого автора під назвою «Das eigensinnige Schwein». з якого зроблено переклад. Датується початком 90-х рр. Переклад призначений був до надрукування в «Дзвінку».

2. [РОЗПИСКА]. ЦДІА УРСР у Львові (далі — ЦДІА УРСР), ф. 165, оп. 5, од. зб. 184, арк. 53. Текст: «Potwierdzam odbiór egzemplarza rękopisu dramatu «Ukradene szczastie» z biura Wydziału kraj. celem poczynienia poprawek wskazanych przez Komisję konkursową. Lwów. d. 16/I 93. Iwan Franko». Автограф рукою І. Франка.

3. [КВИТАНЦІЯ]. ЦДІА УРСР, ф. 165, оп. 5, од. зб. 185, арк. 10. Текст: «Квіт. На 150, виразно сто і п'ятьдесят зр., котрі підписаний одержав від виділу Тов. «Руська Бесіда» у Львові титулом гонорара за 4-актову комедію «Рябина». Львів д. 16 янв. 1894. Др. Іван Франко». Автограф рукою І. Франка.

4. [КВИТАНЦІЯ]. ЦДІА УРСР, ф. 165, оп. 5, од. зб. 185, арк. 37. «Квіт. на 50 зр. яко завдаток за працю «Нарис історії руско-українського театру», виготовленого з поручення того ж Виділу [тов. «Руська бесіда»] Львів 4 мая 1894». Автограф чужою рукою з підписом І. Франка.

5. [КВИТАНЦІЯ]. ЦДІА УРСР, ф. 165, оп. 5, од. зб. 185, арк. 36. «Квіт. на 200 зр., одержаних від виділу тов. «Руська бесіда» як гонорар за комедію «Quem di odere» 150 зр. і перерібку драми Кальдерона «Війт Заламейський» 50 зр. Львів 28 мая 1894». Автограф чужою рукою з підписом І. Франка.

6. [КВИТАНЦІЯ]. ЦДІА УРСР, ф. 165, оп. 5, од. зб. 185, арк. 50. Текст: «Квіт. На сто (100) зл. р. в. а. котрі підписаний одержав від Хв. Виділу тов. Руська Бесіда у Львові яко часть гонорара за драму «Сон князя Святослава». Львів дня 15 ноября 1894. Др. Іван Франко». Автограф рукою І. Франка.

7. [КВИТАНЦІЯ]. ЦДІА УРСР, ф. 165, оп. 5, од. зб. 185, арк. 74. Текст: «Квіт. На сорок (40) гульденів в. а. котрі підписаний одержав від Хв. Виділу тов. «Руська Бесіда» яко гонорар за одноактову драму «Кам'яна душа». Львів д. 11 марта 1895. Др. Іван Франко». Автограф рукою І. Франка.

8. [КВИТАНЦІЯ]. ЦДІА УРСР, ф. 165, оп. 4, од. зб. 206, арк. 52. Текст: «Квіт. На п'ятьдесят зр. (50 зр.), які підписаний одержав від Виділу тов. «Руська Бесіда» у Львові титулом гонорара за одноактову оригінальну комедію «Майстер Чирняк». Львів д. 23 марта 1895. Др. Іван Франко». Автограф рукою І. Франка.

9. [КВИТАНЦІЯ]. ЦДІА УРСР, ф. 165, оп. 5, од. зб. 185, арк. 75. Текст: «Квіт. На сорок (40) гульденів в. а. котрі підписаний одержав від Хв. Виділу товариства «Руська Бесіда» яко решту гонорара за драму «Сон князя Святослава». Львів д. 27 марта 1895. Др. Іван Франко. Автограф рукою І. Франка.

10. [ПРИМІРНИК ЖУРНАЛУ «ЖИТЕ І СЛОВО» З АВТОГРАФОМ І. ФРАНКА НА ОБКЛАДИНЦІ]. Львівська державна наукова бібліотека (далі — ЛНБ), Відд. рідк. кн., № ИП-21533. На прим. журн. «Жите і слово», 1896, т. 5, кн. 1 текст: «Ред. Правди». Прошу о обміну. Коли можна з початку року 1896. І. Ф.». На кн. 3 і 4 тільки: «Ред. Правди».

11. WYSOKA S. K. RADO SZKOLNA KRAJOWA! 25 серпня 1896. ЦДІА УРСР, ф. 663, оп. 1, од. зб. 157, арк. 6. Петиція громадян Цулебушина Пільного, повіт Снятин у справі усунення ненависного їм учителя І. Кубійовича та повернення попереднього вчителя Гр. Конкольнія. Петиція польською мовою, написана рукою І. Франка. В кінці приблизно 100 підписів громадян цього села.

12. ДО ВСП. П. МИХАЙЛА ПАВЛИКА. ЦДІА УРСР, ф. 663, оп. 1, од. зб. 243, арк. 231. Текст: «Запрошуємо Вас на довірочні збори, котрі відбудуться дня 29 грудня 1895 у Львові, в домі при улиці в Пасажи Гавсмана ч. 8. Вступ мають тільки запрошені і за показанем сего запрошення, котре треба з собою принести. Львів, дня 28/XII 1895. С. Новаковський, Др. Іван Франко, В. Будзиновський». Тільки підпис І. Франка. Друкований бланк, заповнений чужою рукою, з підписом І. Франка.

13. [ЗАПРОШЕННЯ ПРИХАТИ НА ЗАСІДАННЯ РАДИКАЛЬНОЇ ПАРТІЇ 27 ГРУДНЯ 1896]. ЦДІА УРСР, ф. 663, оп. 1, од. зб. 179, арк. 279. Запрошення невідомо-

мому адресатові, підписане М. Павликом, І. Франком, Є. Вациком і Є. Косевичем. Тільки підпис І. Франка.

14. ДАНИЛОВИЧ С. Проект зревідованої редакції програми Українсько-руської радикальної партії. ЦДІА УРСР, ф. 663, оп. 1, од. зб. 179, арк. 280—285. І. Франкові належить декілька поправок у цьому «Проекті». На арк. 285 записка С. Даниловича М. Павликові, в якій він просить дати «Проект» на перегляд І. Франкові. Кінець 90-х рр.

15. СТАТУТ «ТОВАРИСТВА СВОБІДНИХ СПІЛОК». [1898]. ЦДІА УРСР, ф. 663, оп. 1, од. зб. 176, арк. 15—19. Інша назва: «Товариство вільних спілок». Підписи І. Франка на арк. 15 і 19. Статут підписали також С. Данилович, С. Новаковський, Павло Думка, М. Павлик, М. Новаковський, І. Макух, Лесь Мартович, Тома Печерський. Ціль товариства — «праця над піднесенням добробуту і просвіти народу» (§ 2).

16. [РЕЄСТР ОПОВІДАНЬ ГР. КОВАЛЕНКА-КОЛОМАЦЬКОГО]. ЦДІА УРСР, ф. 3/309, од. зб. 2274, арк. 60. Рукою І. Франка написано сім назв (заголовків) оповідань Гр. Коваленка-Коломацького на зворотному боці його листа від 22 березня 1901 р. до ред. «Літ.-наук. вісника».

17. [НАДПИС НА КН.: Франко І. Мойсей. Львів, 1905]. Львівський державний літературно-меморіальний музей Івана Франка (далі — ЛМФ). Текст: «Любому товаришу Ів. Раковському».

18. [ПІДПИС на «Переписному листку», адресованому М. Павликові з запрошенням прийти на засідання Філологічної секції Наук. тов. ім. Шевченка 3 квітня 1907 р.]. ЦДІА УРСР, ф. 663, оп. 1, од. зб. 165-а, арк. 205.

19. [ЗАПИСКА-ПОЯСНЕННЯ НА КН.: Біблія Острозька 1581 р.] ЛМУМ, № інв. 14265, топогр. № 280617. Текст: «Дві частини із Біблії Острозької 1581. В Псалтирі бракує 2 картки, в Апостоли бракує 15 карток на кінці. До сих друкованих текстів додано рукописне «сказаніє извѣстно по вся дні загаломъ», переписане з якогось Требника* чи Типіка**. Також в тексті Апостола знаходяться рукописні уваги, котрими повиділювано перікопи*** для читання при різних службах божих. Таким способом препаровано сю Біблію для практичного ужитку церковного. Др. Ів. Франко». Автограф рукою І. Франка. Датується до 1907 р. Записка приклеєна на другій стор. дерев'яної обкладинки книги.

20. [ПОШТОВА. КАРТОЧКА, АДРЕСОВАНА О. РОЗДОЛЬСЬКІЙ. 1911 р.] ЛМФ. Автограф чужою рукою з підписом І. Франка.

21. [ПІДПИС У КНИЗІ ПРОТОКОЛІВ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ]. ЦДІА УРСР, ф. 3/309, оп. 1, од. зб. 40, арк. 1-а. Підпис під протоколом XXXIII засідання Філологічної секції з дня 22 січня 1914 р.

22. [РОЗПИСКА]. ЦДІА УРСР, ф. 663, оп. 1, од. зб. 232, арк. 115. Друкований бланк, заповнений чужою рукою, з підписом І. Франка про те, що письменник 26 вересня 1914 р. позичив у «Нац. музеї» [тепер Львівський держ. музей Українського мистецтва] кн.: Рай мысленный, 1659 р. Див.: І. Свенціцький. Каталог книг церковно-слов'янської печаті. Жовква, 1908, с. 113 [№ 386]. Чужою рукою написано: «Не звернено».

23. DIE PARABEL VON DER HABSUCHT. ЛМУМ, № 15987. Повний переклад І. Франка його «Притчі про захлапність». 10 стор. автографу німецькою мовою, писаного рукою І. Франка. В кінці дата: «Die Übersetzung aus dem ukrainischen wurde geschrieben am 14—15 September 1914».

24. [РОЗПИСКА]. ЛМУМ. Розписка про те, що І. Франко позичив у 1914 р. у «Національному музеї» примірник панегірика «Стих в честь митр. Й. Сембратовича», Львів, 1875, складеного ним на замовлення семінаристів. Цей панегірик у переробленому вигляді І. Франко включив також до збірки «Із літ моєї молодості», Львів, 1914, стор. 20—24. Ні у І. Франка, ні в жодній бібліотеці Львова не було примірника видання 1875 року. Унікальний екземпляр зберігся тільки в бібліотеці «Національного музею» (тепер Львівський держ. музей українського мистецтва), де зберігається й зараз. Про те, що панегірик видання 1875 р. І. Франко позичав саме в музеї, див. примітку до поезії «Хрест» у збірці «Із літ моєї молодості», Львів, 1914. Розписка написана рукою І. С. Свенціцького з підписом І. Франка.

25. [АВТОГРАФ НА ПРИМІРНИКУ ПРАЦІ І. ФРАНКА «СТАРЕ Й НОВЕ В УСТАХ НАРОДА». К., 1914]. Наукова бібліотека Львівського ордена Леніна держ. університету ім. Івана Франка, № 109598 II. Книга подарована бібліотеці І. Франком. Його рукою написано на 25 стор.: «Відбитка з «Етнографічного Збірника наукового товариства в Києві», т. I, 1914 р. І. Ф.».

26. ПАВЛИК М. Список творів Івана Франка за перше 25-літє його літературної діяльності 1874—1898. Львів, 1898. ЦДІА УРСР, ф. 3/309, оп. 1, од. зб. 665. Рукою І. Франка викреслено кілька одиниць, які письменник не вважав своїми, а на полях дописано кілька назв, пропущених М. Павликом. Виправлення зроблені у 1913—1914 рр.

* Церковна книга, до якої записані молитви для відзначення різних обрядів (хрестин, похорон тощо).

** Збірник правил для виконуючих богослужіння.

*** Вказівки.

27. [СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТЕЧІЇ В ГАЛИЧИНІ]. ЛНБ, ф. НТШ, папери Мелитона Бучинського, од. зб. 133(12) VIII. Рукою І. Франка виправлено рукопис невідомого автора про розвиток суспільно-політичної думки в Галичині в 40—50-х рр. XIX ст. Автограф без початку й кінця. В кількісному відношенні поправок небагато.

28. [РОЗВІДКА ПРО УКРАЇНСЬКУ МОВУ]. ЦДІА УРСР, ф. 401, оп. 1, од. зб. 62, арк. 177—193. Редакційні правки І. Франка на рукописі невідомого автора про українську мову другої половини XVIII і початку XIX ст.

29. [ПРИМІТКА]. ЦДІА УРСР, ф. 401, оп. 1, од. зб. 34, арк. 147—150. Текст: 1. «Перекладати точно, з словником у руці, а не вдаватися в догади. 2. Писати латинськими буквами, руські імена транскрибувати чеською правописом (Vladimir, Volyń,

Halic, Kijev). 3. Писати старанно і лишати маргінес на боці». Примітка, на арк. 150 праці невідомого автора про князя Володимира, писаної німецькою мовою готиком. У тексті також кілька поправок рукою І. Франка німецькою мовою.

30. [НАДПИС НА КН.: Гомер. Іліада]. ЛМФ. Текст: «Петрови Шанковскому сей малий доказ приязни посвятив И. Ф.». Автограф без дати, правдоподібно з 70-х рр.

31. [КНИГИ з надписами рукою І. Франка, подаровані бібліотеці «Академічеського кружка», а саме]: Potocki H. Sonety. Leszno, 1836. Надпис: «В бібл. Акад. Кружка дарував Іван Франко»; Müller J. Ehren-Kränze. Stuttgart, 1848. Надпис: «В бібл. общ. Акад. Кружок подарив Іван Франко»; Moje dobre chęci czyli powiastki i bajki dla ludu wiejskiego... Zeszyt 11. Kraków, 1871. Надпис: «Даровав Іван Франко». На кожній кн. також надпис рукою І. Франка: «И. К. И. Ф.» [Із книг Івана Франка] з вказівкою на порядковий номер. ЛНБ, Відд. рідк. кн., фонд НД, №№ 22515, 23152, 23353. Датується 1875—1876.

32. АТЛАС А. Переклади поезій І. Франка «Як би ти знав, як много важить слово» та з циклу «Паренетикон» на німецьку мову з виправленнями рукою І. Франка. ЛМФ. Датується 1914—1915 рр.

33. [ГАЗЕТА «Kurjer Lwowski» 1887—1897]. Наукова бібліотека Львівського ордену Леніна держ. університету ім. Івана Франка, № 67296 IV. Рукою І. Франка позначені статті, які ним написані і надруковані без підпису. Помітки олівцем «J. F.» або «I. Ф.», зроблені під час складання М. Павликом «Спису творів Івана Франка» у 1898 р. Першорядне джерело в справі встановлення назв статей І. Франка, надрукованих на сторінках газети «Kurjer Lwowski» без підпису.

34. [ЖУРНАЛ «Przyjaciel ludu» 1889—1892]. Наукова бібліотека Львівського ордену Леніна держ. університету ім. Івана Франка, № 66964 III. Рукою І. Франка позначені статті, опубліковані без підпису. Помітки зроблені правдоподібно в 1913—1914 рр.

II. ОПУБЛІКОВАНІ АВТОГРАФИ І. ФРАНКА

35. [ЛИСТ ФЕЛІКСУ СЕЛЬСЬКОМУ. 11 квітня 1875]. ЦДІА УРСР, ф. 152, оп. 2, од. зб. 14406, арк. 126—127. Публ.: Студинський К. Іван Франко і товариші в соціалістичнім процесі 1878 р.— «Україна», 1926, кн. 6, стор. 74—114 [88]. Оригіналу листа немає, є тільки переклад на польську мову, зроблений поліцією.

36. [НАДПИС НА КН.: Франко І. Баляди і Роскази. Львів, 1876, подарований В. Давидяку 13 липня 1876 р.]. ЛМФ. Публ.: Давидова М. Нові матеріали з музею Івана Франка.— «Жовтень», 1960, № 5, стор. 133—135 [135].

37. ЛУКІАН І ЙОГО ЕПОХА. 1877. Львівський облдержархів, ф. 26, оп. 19, од. зб. 507. Публ.: Кобів Й. У. Студентський реферат. І. Франка «Лукіан і його епоха».— В кн.: Іван Франко. Статті і матеріали. Зб. 11. Львів, 1964, стор. 216—232. Автограф латинською й грецькою мовами, опублікований у перекладі на українську мову.

38. [ЗІЗНАННЯ ПРИ ДРУГОМУ СЛУХАННІ СПРАВИ В КАРМІМ СУДІ У ЛЬВОВІ 21 ЧЕРВНЯ 1877 Р.] ЦДІА УРСР, ф. 152, оп. 2, од. зб. 14399. Публ.: Студинський К. Цит. праця, стор. 79—80. Оригінал польською мовою, написаний чужою рукою з кількома підписами І. Франка.

39. [РОЗПИСКА ПРО ОДЕРЖАННЯ З СУДУ ЗАБРАНИХ КНИЖОК, У ТОМУ ЧИСЛІ «КАПІТАЛУ» КАРЛА МАРКСА. Львів 7 жовтня 1878]. ЦДІА УРСР, ф. 152, оп. 2, од. зб. 14422, арк. 23. Автограф рукою І. Франка. Публ.: Студинський К. Цит. праця, с. 81; «Література і мистецтво», 1941, № 5, стор. 37 (фото автографа).

У матеріалах судового процесу проти І. Франка й товаришів у 1877 р., які зберігаються у ЦДІА УРСР у Львові, ф. 152, оп. 2, од. зб. 14386—14429 на ряді документів підписи І. Франка.

40. НАГУЄВИЧІ, ДНЯ 20 ЛИПНЯ 1881. ЦДІА УРСР, ф. 146, оп. 4, од. зб. 3697, арк. 22—27. Публ.: Волянук М., Яцкевич Є. Неопублікована стаття Івана Франка.— «Жовтень», 1955, № 12, стор. 69—73; Пашук А. Маловідома стаття І. Франка для газети «Ргаса».— В кн.: Іван Франко. Статті і матеріали. Зб. 7. Львів, 1960, стор. 45—51 [49—51]. Копія чужою рукою статті І. Франка.

41. ВАНДРІВНИЧА ЛІТОПИСЬ. [1884]. ЛНБ, ф. М. С. Возняка, № 712. Публ.: В дорогу! Львів, 1884. 16 с.; Франко І. Твори в 20-ти т. Том 11. К., Держлітвидав УРСР, стор. 408—419.

Автограф має текст від початку до рядків «Се Бубнища слава, забуток отсей» (з підрозділу «Дня 1 серпня Бубнище») і від слів «Гей, хемія, хемія» до першої строфи підрозділу «Жаб'є». Порівняння тексту у 20-титомному виданні творів з автографом показує, що в надрукованому тексті є багато розходжень з автографом, причому ці виправлення часто псують ритміку Франкової поезії, змінюють текст. Ось приклад:

В автографі:

Гей, хемія, хемія! Скоро вона
Навчиться хліб з камня робити
То тут найплідніша буде сторона,
Всі доли потрафить живити.

У друкованому тексті:

Нехай жие хімія! Скоро вона
Навчиться хліб з камня робити,
То тут найхлібніша буде сторона,
Що зможе всі доли кормити.

[Том 11, стор. 416].

42. [28 ЛИСТІВ ДО КЛЕМЕНТИНИ ПОПОВИЧ. 1884—1895]. ЛНБ, ф. М. С. Возняка, № 658. Публ.: Возняк М. С. Листи Івана Франка до Клементії Попович.— В кн.: Іван Франко. Статті і матеріали. Зб. 3. Х., 1952, стор. 54—92 [67—92].

43. КАНТАТА, уложена І. Франком на вечер О. Я. Кониського дня 22 січня 1885 р. під музику Остапа Нижанковського. «Не гармати грають нині». ЛНБ, ф. Барв., № 5845. Публ.: Щурат В. Г. Іван Франко й тайні кружки в академічній гімназії у Львові.— «Українська школа», 1926, № 13—14, стор. 6—12 [12]; Щурат В. Г. Пам'ятка по Ост. Нижанковському.— «Діло», 1928, № 84, 15 квітня, стор. 8—9; В кн.: Франко І. Твори. Том 18. Х., «Рух», [1928], стор. 230—231.

44. [ЛИСТИ ДО І. КОЛЕССИ]. [1885]. Архів Ф. Колесси (зберігається у М. Ф. Колесси у Львові). З трьох листів опубліковано два. Публ.: Невідомі листи [Івана Франка] до Івана Колесси. Подали до друку та написали вступну замітку Д. Ф. Колесса-Залеська та Ф. П. Погребенник.— «Народна творчість та етнографія», 1965, № 3, стор. 72—78.

45. [НАДПИС НА КН.: Франко І. З вершин і низин. Львів, 1887, з присвятою К. Бандрівському]. ЛМФ. Публ.: Давидова М., цит. праця, с. 134.

46. НАЙМИТ. [Народна пісня в записі І. Франка]. ЦДІА УРСР, ф. 37/348, оп. 1, од. зб. 2322, арк. 9. Публ.: Андрій Молодченко. Веселка. Львів, 1887, с. 10—11; У кн.: Возняк М. С. 3 життя і творчості Івана Франка. К., Вид-во Акад. Наук УРСР, 1955, стор. 162—163.

47. ВІДОЗВА [в справі збирання народних пісень]. [1890]. ЛНБ, ф. ОН, № 253. Відозва написана спільно з Мих. Павликом. Публ.: Франко І. Відозва. Селянська хата. (Неопубліковані матеріали). Підготовка до друку і вступне пояснення О. І. Дея.— «Народна творчість та етнографія», 1961, № 2, стор. 119—125 [120—121].

48. [НАДПИС НА КН.: Франко І. В поті чола. Львів, 1890, з присвятою Ратальському]. ЛМФ. Публ.: Давидова М. Цит. праця, стор. 134.

49. СОЦІОЛОГІЯ РУСЬКИХ ПОСЛІВ. [1890]. ЦДІА УРСР, ф. 663, оп. 1, од. зб. 224, арк. 114. Верстка статті про посла Окуневського, призначеної для журн. «Народ», 1890, № 23. Публ.: Дей О. Стаття І. Франка, що не побачила світу.— «Жовтень», 1960, № 5, стор. 131—133.

50. ПО-ЛЮДСЬКИ. ЛМУМ. V—VII частини поеми. Публ.: «Народ», 1890, № 8, 9, 11; В кн.: Франко І. З вершин і низин. Львів, 1893, с. 263—291; В кн.: Франко І. Твори в 20-ти томах. Том 10. К., Держлітвидав УРСР, 1954, стор. 235—261.

51. TAJNE STOWARZYSZENIA MŁODZIEŻY. III. ЦДІА УРСР, ф. 663, оп. 1, од. зб. 259, арк. 2—6. Публ.: «Kurjer Lwowski» 1890, № 208, 209, 211, 213.

52. ШЕВЧЕНКІВСЬКІ НОМЕРИ «ДЗВІНКА», «ЗОРІ», «ПРАВДИ» І «КИЕВСКОЙ СТАРИНЫ». [1891]. ЛМУМ. Публ.: Мороз М. О. Відсіч панам народовцям. Незакінчена стаття Івана Франка [про вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка в Галичині в 1891 р.]— «Літературна Україна», 1964, 18 лютого.

53. КИСІЛЬ (Із Петра Гебеля). ЛМУМ № 17994. Публ.: «Жовтень», 1966, № 1, с. 138—139. Публ. і передмова М. О. Мороза. Початок 90-х рр.

54. ДОРОГІЙ ДРУЖЕ! ШЛЮ ВАМ ПОЧАТОК ОМЛЯДИНИ ПО-ПОЛЬСЬКИ. ЦДІА УРСР, ф. 663, оп. 1, од. зб. 259. Записка І. Франка Мих. Павликові на першій сторінці газети «Kurjer Lwowski», 1894, № 29 від 29 січня, де надрукована стаття Ант. Гайна «Omladina czeska» Публ.: Шуст Я., Петрушко Ю. Іван Франко і прогресивний чеський рух.— «Літературна газета», 1956, 2 серпня [з додатком фото автографа].

55. ПРОМОВА НА ЮВІЛЕЇ 30-ТИЛІТНЬОЇ ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВОЇ І ГРОМАДСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ М. П. ДРАГОМАНОВА. ЦДІА УРСР, ф. 663, оп. 2, од. зб. 105. Публ.: «Народ», 1895, № 1—2, стор. 7—10; В кн.: Драгоманов Михайло Петрович. 1841—1895. Їго юбілей, смерть, автобіографія і спис творів. Зладив і видав М. Павлик. Львів, 1896, стор. 25—36.

56. ПЕРЕКЛАД ПОЕЗІЇ ГОРАЦІЯ (Ног., lib. III, 3), яка була додана до портрету Т. Г. Шевченка, подарованого М. П. Драгоманову від Чернігівської губернії в 30-ті роковини його наукової та громадської діяльності в 1894 р.] ЦДІА УРСР, ф. 663, оп. 2, од. зб. 106, арк. 50. Публ.: «Народ», 1895, № 1—2, с. 13; В кн.: Драгоманов Михайло Петрович. 1841—1895. Львів, 1896, стор. 47. У надрукованому тексті дуже незначні зміни в порівнянні з автографом.

57. [ДОКУМЕНТИ, ЗВ'ЯЗАНІ З ГАБІЛІТАЦІЄЮ У ЛЬВІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ В 1894—1895 РОКАХ]. ЛНБ, ф. М. С. Возняка, № 724. Рукою І. Франка написані такі документи: До світлого Збору професорів університету [заява написана рукою Ольги Франко з підписом І. Франка]; Спис важніших праць наукових д-ра Івана Франка до марта 1895 р.; План викладів історії літератури руської, I—VIII семестр; Спеціальні курси. І. Южноруська етнографія. 2. Джерела і помічні книги для історії староруської літератури; III. Мотиви для вияснення і умотивування сего плану. В цій справі також інші документи, що відносяться до габілітації І. Франка. Публ.: Деркач М. Д. Матеріали Івана Франка до історії української літератури.—«Радянське літературознавство», 1958, № 3, стор. 112—132; Мороз М. О. Документи, зв'язані з габілітацією Івана Франка у Львівському університеті в 1894—1895 роках.— В кн.: Іван Франко. Статті і матеріали. Зб. 9. Львів, 1962, стор. 143—163. Уривки опублікував раніше М. С. Возняк у статтях: Франко як дослідник і історик української літератури.—«Українська література», 1945, № 3, стор. 92—93; Недопущення Івана Франка до доцентури у Львівському університеті.— В кн.: Іван Франко. Статті і матеріали. Зб. 1. Львів, 1948, стор. 50—52

58. [ЗАПИСИ І ПІДПИСИ В КНИЗІ ПРОТОКОЛІВ ЗАСІДАНЬ СЕКЦІЙ НАУКОВОГО ТОВ. ІМ. ШЕВЧЕНКА, а саме:] а) Кілька прізвищ членів Філологічної секції, стор. 5—6; б) Підписи під протоколами Філологічної секції з 17 липня 1896 р. до 15 грудня 1897 р., стор. 26—29; з 14 червня 1899 до 21 листопада 1900 р., стор. 36—43; з 8 жовтня 1903 р. до 10 грудня 1903 р., стр. 76—78; в) Протоколи XI—XIV засідань Філологічної секції, писані рукою І. Франка, стор. 86—89. г) Підписи під протоколами з 11 травня 1905 до 16 січня 1908, стор. 90—101; з 25 квітня 1912 до осені 1913 р., стор. 119—124; д) Протокол засідань Язикової комісії від 9 червня 1904 р., стор. 263; е) Підписи під протоколами засідань Етнографічної комісії від 13 червня 1905 р. до 23 грудня 1907 р., стор. 331—336; з 24 грудня 1911 р. до 6 жовтня 1912 р., стор. 348—352; ЛНБ, ф. НТШ. Публ.: Хроніка Наукового товариства ім. Шевченка, Львів, 1899—1913.

59. ДЕЯКІ ЗВІСТКИ ПРО ЛІРНИКІВ, списані з оповідань лірника Якова Златарського на прозвище Москвина з Житномири пов. Бучацького. ЦДІА УРСР, ф. 401, оп. 1, од. зб. 27, арк. 77—137. І. Франкові належить редакція цієї праці. Публ.: Етнографічний збірник. Том 1. Львів, 1896, стор. 1—76 [на першому місці].

60. М. Г. ПОПРУЖЕНКО. Несколько замечаний о сочинениях Юрия Крижанича... [Рецензія І. Франка]. ЦДІА УРСР, ф. 401, оп. 1, од. зб. 60, арк. 190—191-б. Публ.: «Записки НТШ», 1897, т. 19, кн. 5, стор. 11—14. Бібл.

61. А. И. ЯЦИМИРСКИЙ. Мелкие заметки. [Рецензія І. Франка]. ЦДІА УРСР, ф. 401, оп. 1, од. зб. 53, арк. 8. Уривок рецензії від слів: «ніяк не можемо згодитися на думку д. Яц., будімо...» до: «справді значить Welle а не Saite як у записці про Симеона». Публ.: «Записки НТШ», 1897, т. 19, кн. 5, стор. 5—6. Бібл.

62. ЖАТКОВИЧ Ю. Угорські Русини, а ювілейний рік 1898. ЦДІА УРСР, ф. 3/309, оп. 1, од. зб. 2270, арк. 107—109. Редакція І. Франка. Публ.: В кн.: Привіт д-ру Івану Франку в 25-літній ювілей літературної його діяльності складають українськоруські письменники. Львів, 1898, с. 187—189. Інтересні поправки І. Франка, які говорять про його скромність.

63. [ЛИСТ ДО РЕД. «ГРОМАДСЬКОГО ГОЛОСУ»]. [1900]. ЦДІА УРСР, ф. 663, оп. 1, од. зб. 232, арк. 116—120. Публ.: «Громадський голос», 1900, № 3—4, 1/15 лютого, стор. 22—23. Також у тексті статті М. С. Возняка «Іван Франко в добі радикалізму».—«Україна», 1926, кн. 6, стор. 161—162.

64. ПАМ'ЯТНИКИ ДРЕВНЕ-РУССКОЙ ЦЕРКОВНО-УЧИТЕЛЬНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ... [Рецензія І. Франка]. ЦДІА УРСР, ф. 401, оп. 1, од. зб. 53, арк. 17—19. Публ.: «Записки НТШ», 1900, т. 37, кн. 5, стор. 15—16. Бібл. Писано на папері, який з другого боку має автограф невідомого автора з поправками рукою І. Франка.

65. КОНЦЕРТ ОХМАТИВСЬКОГО СЕЛЯНСЬКОГО ХОРА. ЦДІА УРСР, ф. 401, оп. 1, од. зб. 47, арк. 4. Автограф невідомого автора з поправками рукою І. Франка. Публ.: «Літ.-наук. вісник», 1900, т. 12, кн. 10, стор. 66—67 [Хр. і бібл.] за підп.: «Нар. учитель».

66. ЖЕНЩИНА-ОФИЦЕР У АВСТРИЙСЬКІЙ АРМІЇ. Подав І. Кобилицький. ЦДІА УРСР, ф. 401, оп. 1, од. зб. 61, арк. 209. Автограф невідомого автора з поправками рукою І. Франка. Публ.: «Записки НТШ», 1901, т. 40, кн. 2, стор. 3—7. Misc.

67. ТЕЛЕГРАМА вдові Емілі Золя в Париж у зв'язку зі смертю письменника. [1902]. ЦДІА УРСР, ф. 663, оп. 1, од. зб. 188, арк. 288. Публ.: Несен В. Цікава знахідка.—«Вільна Україна», 1959, 7 липня; Несен В. Телеграма в Париж.—«Зміна», 1959, № 8, стор. 11. Телеграма, написана рукою М. Павлика, підписана І. Франком, В. Гнатюком, Н. Кобринською, О. Кобилянською, М. Павликом, В. Стефаником, М. Яцковим та ін. Див. також у цій справі: Матвійшин В. Телеграма І. Франка з приводу смерті Золя.—«Радянське літературознавство», 1965, № 6, стор. 86.

68. [2 ЛИСТИ ДО СТАНІСЛАВА ЗДЗЯРСЬКОГО]. [1901—1902]. ЛНБ, ф. ОН, № 218. Публ.: Нудьга Г. А. Листи І. Франка до Станіслава Здзярського.—«Жовтень», 1955, № 12, стор. 73—74.

69. DR. BRONISŁAW LOZINSKI. Z teki Maurycego Kraińskiego. [Рецензія І. Франка]. ЦДІА УРСР, ф. 663, оп. 2, од. зб. 105, арк. 14. Уривок рецензії від слів «Отся стаття автора монографії про А. Голуховського» до слів: «пок. Терлецький польський

історик має». Рецензія написана на звороті рукопису невідомого автора з виправленнями рукою І. Франка. Публ.: «Записки НТШ», 1902, т. 50, кн. 6, стор. 40—41. Бібл.

70. LUDWIG VON MISES. Die Entwicklung des gutsherrlich-bauerlichen Verhältnisses in Galizien (1772—1848). [Рецензія І. Франка] ЦДІА УРСР, ф. 663, оп. 2, од. зб. 105, арк. 9—13. Публ.: «Записки НТШ», 1902, т. 50, кн. 6, стор. 37—40. Бібл.

71. [ЛИСТ ДО РЕД. ГАЗЕТИ «ДІЛО»]. [1904]. ЛНБ, ф. М. С. Возняка, № 650. Лист з приводу надрукування в «Ділі» статті «Радикальна партія fediviva» («Діло», 1904, № 253). Публ.: «Діло», 1904, № 258, 16(29) листопада, с. 2. Ідентичний текст також в газ.: «Руслан», 1904, № 259, 17(30) листопада, с. 2. п. н. «Де ж властиво безголове?». Передрук: Франко Т. И. Забытая статья Ивана Франко.— «Советская Украина», 1959, кн. 2, стор. 153—156.

72. [ПРИВІТАННЯ М. ПАВЛИКОВІ від імені Філологічної секції Наукового тов. ім. Шевченка в 30-ліття його громадської діяльності]. [1904]. ЦДІА УРСР, ф. 663, оп. 1, од. зб. 242, арк. 24. Публ.: В кн.: Ювілей 30-літньої діяльності Михайла Павлика (1874—1904). Львів, 1905, стор. 41.

73. МЕЛЕАГЕР. Пісня перша. ЛМУМ, № 13692. Публ.: «Літ.-наук. вісник», 1910, т. 50, кн. 4, стор. 51—55; В кн.: Франко І. Твори в 20-ти т. Том 13. К. Держлітвидав УРСР, 1954, стор. 315—319. 177 рядків; кінець — 7 рядків того рукопису (той самий папір, почерк, нумерація сторінок) зберігається у Відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 3, № 267. Дописка внизу: «Написано в р. 1905».

74. DR. H. GÜNTHER. Legenden-Studien. Köln, 1906. [Рецензія І. Франка]. ЦДІА УРСР, ф. 401, оп. 1, од. зб. 53, арк. 9—11. Публ.: «Записки НТШ», 1907, т. 76, кн. 2, стор. 189—191. Бібл.

75. JOSEPH ALEXANDER FREIHERR VON HELFERT. Geschichte der österreichischen Revolution im Zusammenhange mit der mitteleuropäischen Bewegung der Jahre 1848—1849... Wien, 1907. [Рецензія І. Франка]. ЦДІА УРСР, ф. 401, оп. 1, од. зб. 53, арк. 12—14. Публ.: «Записки НТШ», 1907, т. 76, кн. 2, стор. 216—217. Бібл.

76. [2 ЛИСТИ ДО А. АТЛАСА]. [1914]. ЛМФ. Публ.: Давидова М. Цит. праця, стор. 134.

77. [ЛИСТ ДО Т. КУЛЬЧИЦЬКОГО]. [1914]. ЛМФ. Публ.: Давидова М. Цит. праця, стор. 134.

78. [НАДПИС НА КН.: Франко І. З вершин і низин. Львів, 1893 з присвятою В. Г. Щуратові]. [1915]. Власність С. В. Щурата у Львові. Публ.: Щурат С. В. Іван Франко і Василь Щурат у літературних зв'язках та листуванні.— В кн.: Дослідження творчості Івана Франка. К., Вид-во АН УРСР, 1956, стор. 205—248 [225]. У книзі «З вершин і низин» рукою І. Франка виправлено кілька дат написання поезій.

79. ПЕРШИЙ РІК ВИДАВАННЯ «ГРОМАДСЬКОГО ГОЛОСУ». [1916]. ЦДІА УРСР, ф. 402, оп. 1, од. зб. 33. Публ.: Бунченко В., Сливка Ю. Невідома стаття Івана Франка.— «Жовтень», 1963, № 5, стор. 138—139.

Рецензії

ПУТІВНИК ПО ХМЕЛЬНИЦЬКОМУ ОБЛДЕРЖАРХІВУ

Вивчення героїчного минулого з кожним роком захоплює все ширші кола радянських людей. У містах і селах, на фабриках і заводах, у колгоспах і школах створюються музеї, пишуться літописи... Відчутним поштовхом до поглибленого вивчення рідного краю послужив і початок роботи над 26-томною «Історією міст і сіл Української РСР». Над документальними матеріалами почали працювати широкі кола інтелігенції — вчителі, лікарі, інженери, агрономи, зоотехніки та ін., люди, які, природно, не маючи спеціальної підготовки для роботи над архівними фондами, часто-густо не знають, де слід шукати потрібні відомості. Ось чому з кожним днем усе більшої гостроти набирає питання видання літератури, яка б інформувала про наявність у тих чи інших архівах республіки документальних матеріалів і викладала методику роботи над ними.

У цій площині заслуговує всілякого схвалення поява путівника по документальних матеріалах Хмельницького облдержархіву¹ — одного з найбільших у республіці. Адже в Хмельницькому облдержархіві зберігається понад мільйон справ, що досить повно висвітлюють історію Поділля з кінця XVIII ст. і до наших днів. Вигідно відрізняє Хмельницький облдержархів від інших і те, що тут в однаковій мірі непогано збереглися як радянські, так і дорадянські матеріали.

Анотувати таку кількість документальних джерел у невеликій книжці не так легко. Автори путівника обрали традиційний шлях. Вони подали анотації тільки на головні фонди. Всього до путівника включено 224 характеристики на 1468 фондів, які нараховують 825 980 од. зб. Поза путівником залишилося 3015 фондів на 211 918 од. зб. Це здебільшого нечисленні однорідні фонди, документальні матеріали яких рідше

використовуються дослідниками. Таке розв'язання питання заперечень не викликає. Не можна погодитися тільки з тим, що автори не інформують читача, які ж матеріали не анотуються в путівнику. А це можна було зробити або шляхом додання до путівника списку неанотованих фондів, або характеристики їх у передмові. Якщо перелік фондів міг би зайняти чимало місця, то характеристика їх у передмові вклалася б на двох-трьох сторінках. Хіба багато місця потрібно для того, щоб сказати, що до путівника не включені фонди нотаріусів, державних скарбниць, поштових контор, поштово-телеграфних відділень, податкових інспекторів, лісництв, духовних правлінь, церков, костелів, раввінатів та ін., які містять записи актів про громадський стан, заповіти, нотаріальні акти про купівлю, книги записів актів про надходження векселів, актові книги для запису нерухомого майна, листування податкових інспекторів з волосними правліннями про ревізію волосних кас та про стан озимих посівів, справи про передачу млинів в аренду тощо.

Важко виправдати і відсутність анотації на фотодокументи, яких в архіві немало — близько 8800. Наявність у путівнику хоча б короткої інформації про фотодокументи сприяла б кращому їх використанню.

Характеристики на документальні матеріали архіву систематизовані в двох частинах.

Перша частина включає характеристики на фонди дореволюційного періоду, які згруповані в таких розділах: I. Фонди місцевих органів державного управління; II. Фонди органів суду, прокуратури, поліції і нотаріальних установ; III. Фонди установ станового, земського і міського самоврядування; IV. Фонди господарських, будівельних і статистичних установ і органів постачання; V. Фонди фінансових і податкових установ; VI. Фонди установ освіти і охорони здоров'я; VII. Фонди установ релігійного культу.

В частині другій об'єднані характеристики на фонди радянського періоду. Вони розміщені в тринадцяти розділах: I. Фонди органів державної влади і державного управління; II. Фонди комісій і комітетів незаможних селян; III. Фонди органів робітничо-селянської інспекції; IV. Фонди органів юстиції, суду і прокуратури; V. Фонди

¹ Державний архів Хмельницької області. Путівник. (Упорядники: Є. І. Андрейцева, Т. Т. Вігерич, І. В. Гарнага, М. М. Горонескуль, О. П. Коваленко, А. І. Мамалига, М. Б. Мітельман, В. С. Ралко, Р. М. Ревякіна, Ц. М. Фірштейн. Під редакцією: І. В. Гарнаги, А. І. Мешишина, Ц. М. Фірштейн). Вид-во «Каменярь», Львів, 1964, 303 стор. (Архівне управління при Раді Міністрів УРСР).

військово-адміністративних органів; VI. Фонди органів планування і статистики; VII. Фонди органів управління промисловістю, комунальним господарством і будівництвом, промислових підприємств; VIII. Фонди установ і організацій сільського господарства; IX. Фонди фінансових установ; X. Фонди установ заготівель, постачання і торгівлі; XI. Фонди установ народної освіти, культури і науки і підпорядкованих їм організацій; XII. Фонди установ охорони здоров'я, праці, соціального забезпечення і підпорядкованих їм організацій; XIII. Фонди профспілкових і громадських організацій. Переважна більшість характеристик на документальні матеріали фондів цілком задовільна. Оскільки основне завдання путівника — це інформація про зміст документальних матеріалів, автори цілком слушно зосередили свою увагу на анутованні фондів. Найповніше викладається зміст документальних матеріалів з історії розвитку промисловості, сільського господарства, соціально-економічних відносин, про робітничий, селянський та суспільно-політичний і громадський рух. Та чи не найкраще розкривається зміст документів про селянські виступи, поширення революційних ідей, боротьбу трудящих за перемогу влади Рад. Насичені фактичними даними й анотації про розвиток освіти, охорони здоров'я, науки і культури. Тут наводяться дати, географічні назви, прізвища. Однак немало анотацій, за післявоєнні роки зокрема, надто схематичних. Це можна пояснити двома причинами — або самі матеріали цих фондів бідні, або ж вони проанотовані недбало.

Групові анотації супроводжуються переліками назв фондів, але є й винятки. Зокрема, не подаються списки фондів після анотацій на: виконавчі комітети сільських Рад депутатів трудящих (стор. 116—118), сільські комітети незаможних селян (стор. 124), промислові артілі (стор. 190), сільськогосподарські артілі (стор. 209—210), загальноосвітні школи (стор. 238). Причина цього — напевне обмежений обсяг книги. Нам здається, що подати списки згаданих фондів можна було б за рахунок ущільнення розміщення матеріалу, в тому числі і списків фондів. Навіщо, наприклад, писати: Бахматовецький районний виконавчий комітет Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів.

Ф. Р-42, 3 од. зб., 1925—1928 рр., оп.
Берездівський районний виконавчий комітет Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. Ф. Р-682, 260 од. зб. 1923 — 1924 рр., оп.

Білогородський районний виконавчий комітет Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів.

Ф. Р-1439, 2 од. зб., 1923 р., оп. і т. д. (стор. 109—112), якщо можна ці ж відомості викласти коротше, от хоча б так: Районні виконавчі комітети Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів: Бахматовецький (Ф. Р-42, 3 од. зб., 1925—1928 рр., оп.), Берездівський (Ф. Р-682, 260 од. зб., 1923—1924 рр., оп.), Білогородський (Ф. Р-1439, 2 од. зб., 1923 р., оп.) і т. д.

Зазначення ж назв сільських Рад, сільських комітетів незаможних селян, сільськогосподарських артілей та ін., безперечно, збагатило б зміст путівника, полегшило б розшук необхідних відомостей краєзнавцями.

Історичні довідки у путівнику короткі. В них тільки вказуються дати початку і закінчення діяльності установ, а в тих випадках коли з назви установи не можна визначити характер її діяльності, говориться й про це. Де тільки є змога, автори спираються на законодавчі акти, наводячи в тексті в кожному конкретному випадку їх назви. Цього можна було б не робити. Досить було обмежитись покликаннями на джерела у підрядкових примітках. Це зробило б історичні довідки читабельнішими.

Після другої частини путівника вміщена характеристика друкованих видань. У ній коротко викладається історія виникнення і комплектування бібліотеки, а також називаються головні законодавчі акти та монографічні дослідження з історії краю. В їх числі називаються: «Подольские губернские ведомости», «Подольские епархиальные ведомости», «Врачебно-санитарная хроника Подольской губернии», «Подолья, историческое описание» П. Н. Батюшкова, «Очерк известий о Подольской земле до 1434 г.» Н. Молчановського, «Город Каменец-Подольский, историческое описание» Ю. Сеціньського, «Историко-географический и этнографический очерк Подолии» М. Сімашкевича та ін. Всього 33 400 томів книг.

Заслугує схвалення подання в додатках «Довідки про зміни адміністративно-територіального поділу на Поділлі». Правда ця довідка занадто коротка і не завжди можна погодитися з поясненнями причин, які даються в ній, тих чи інших адміністративно-територіальних змін. У довідці всі зміни адміністративно-територіального поділу розглядаються як такі, що викликані потребами часу. Проте це не завжди так. Треба мати на увазі, що були й такі адміністративно-територіальні зміни, які не витримали випробування часу.

Передмова знайомить з основними етапами архівного будівництва на Поділлі. В ній коротко розповідається про концентрацію архівних фондів, що почалася в 20-х рр. Називаються архіви, в яких можна знайти додаткові матеріали з історії краю. Це добре, але хотілося б, щоб були названі фонди, в яких вони зосереджені і зазначені їх хронологічні межі.

У передмові також викладається структура путівника, правда, вона не аргументується. Жодного слова немає тут про зміст матеріалів, що залишилися поза путівником.

Путівник має список скорочень, іменний, географічний і предметно-тематичний показники, наявність яких значно полегшує користування ним.

Нарешті доводиться ще раз звернути увагу на те, що ряд обласних державних архівів, у тому числі й Хмельницький, неправильно себе називає. У путівнику він іменується «Державний архів Хмельницької області», хоч у відповідності з Положен-

ням про архів він має називатись: «Хмельницький обласний державний архів».

Але й при наявних промахах публічник заслуговує цілком позитивної оцінки, оскільки він дає уяву про досить значний

комплекс матеріалів з історії Поділля, які мають не тільки обласне, але й загальноукраїнське значення.

І. Вільний

ЦІННЕ ВИДАННЯ ПРО ХОТИНСЬКУ ВІЙНУ *

Переможні бої об'єднаних польських і українських військ, що в 1621 р. біля Хотина зупинили дальше просування велетенської армії турецького султана Османа II, широко відбилися в тогочасних джерелах і літературі. З точки зору джерелознавства, події Хотинської війни належать до таких, що підкріплюються великою кількістю цінних джерел, з яких найважливіші — щоденники та листи очевидців і учасників. Серед тогочасних матеріалів, писаних різними західними і східними мовами, окреме місце займають джерела, що вийшли з-під пера українських вірменів.

На сьогодні відомі три такі джерела: 1. Уривки з кам'янецької хроніки Оксента вірмено-половецькою мовою (опубліковано в складеному Л. Алішаном збірнику «Каме-ниц. Тарегірк гайоц Легастані єв Руменіюй гавастчеай явелуатсовк» [«Кам'янець. Літопис вірменів Польщі і Румунії з додатком першоджерел»], Венеція, 1896, с. 90—109; перекладу немає); 2. Короткий нарис Хотинської війни відомого вірменського мандрівника і громадського діяча Симеона дпіра Легаці вірменською мовою (опубліковано Н. Акіняном в книзі «Сімеон дпір Легацвой Угегрутун, тарегрутун єв ішатакаранк» [«Симеона дпіра Легаці Подорожні нотатки, хроніка і пам'ятні записи»], Відень, 1936, с. 356—368; російський переклад М. Дарбінян у збірнику «Восточные источники по истории народов Юго-восточной и Центральной Европы», М., 1964, с. 265—269); 3. «Історія Хотинської війни» Йовганнеса Каменаці (з Кам'янця) старовірменською мовою.

Заслуга відкриття останнього з цих джерел належить одному з найбільш плодотворних вірменознавців сучасності—Г. Анасянові, який у 1953 р. розшукав рукопис Йовганнеса в фондах ереванського «Матенадарану», в 1954 р. подав основні відомості про нього (див. його статтю «Отголоски битв при Хотине в армянских источниках», зб. «Великая дружба», Ереван, 1954, с. 225—238), в 1958 р. опублікував російський переклад твору Йовганнеса [див. «История Хотинской войны» Иоаннеса Ка-

менецького, журнал «Патма-банасіракан гандес» («Історико-філологічний журнал»), Ереван, 1958, № 2, с. 258—286], а недавно передав у руки дослідників повний текст знайденої ним пам'ятки.

Звістка про новознайдене джерело зразу ж викликала зацікавлення істориків (див., наприклад, В. О. Голобуцький, Запорожское казачество, К., 1957, с. 177; М. А. Алекберлі, Хотинская война (1621 г.), Чернівці, 1957, с. 10—12; Н. С. Рашба, Новый источник по истории борьбы украинского и польского народов против турецко-татарской агрессии, «История СССР», М., 1959, № 5, с. 170—172; В. Бичану, «Studia et acta orientalia», т. 3, Бухарест, 1960—1961, с. 229) — всі вони визнали значну цінність «Історії» Йовганнеса.

Видання тексту «Історії» здійснено на відповідному науковому рівні. Порівняння новоопублікованого тексту з виданим раніше російським перекладом дає можливість виявити окремі серйозні неточності в останньому (неправильне прочитання і транскрибування прізвищ, неправильний переклад титулів, посад, військових звань, помилки при передачі даних про кількість військ, окремі пропуски). Більшість з них виявив, зрештою, сам Г. Анасян і подав їх перелік у новій публікації (с. 18, 103—104, 106). Можна вказати на ще одну неточність, що відбивається на інтерпретації тексту пам'ятки. Слово «гаріврапет» старовірменського оригіналу (с. 51) перекладено по-російськи (журн. «Патма-банасіракан гандес», 1958, № 2, с. 270) як «сотник». У цей спосіб створюється враження, що події, описані у відповідному абзаці, стосуються українських козацьких військ. Насправді слово «гаріврапет» (як доводило порівняння з вірмено-половецькою хронікою, на підставі якої викладено дану подію. Див. зб. «Каме-ниц», стор. 96) було вжито Йовганнесом у значенні німецької назви військового ступеня «Rittmeister» (українське «ротмістр»; у вірмено-половецькому тексті «ротмістр»). Таким чином виявляється, що подія, яка, згідно з російським перекладом, мала відбутися в українському війську, насправді трапилася серед польського війська (що, зрештою, підтверджується іншими історичними джерелами). В зв'язку з цим необхідно підкреслити, що опублікований у 1958 р. російський переклад «Історії» Йовганнеса не може з повною достовірністю замінити опублікований тепер оригінальний текст.

Не можна погодитися з одним текстологічним прийомом, застосованим публікатором. Г. Анасян взяв на себе завдання реконструювати правильне датування подій, що описуються Йовганнесом лише з позна-

* Йовганнес Каменаці. Патмутун патер-размін Хотіну. Ашхатасірут'ямб Г. С. Анасяні. Ереван, Гайкакан ССР Гітутюннері Академії гратаракчутун, 1964. 124 стор. (Гайкакан ССР Міністрнері Советін Арентер Маштоці анван гін дзерагрері інститут «Матенадаран»). [Йовганнес Каменаці, Історія Хотинської війни. Упорядкував Г. С. Анасян. Ереван, Вид-во Академії наук Вірменської РСР, 1964. 124 с. (Інститут давніх рукописів ім. Маштоца «Матенадаран» при Раді Міністрів Вірменської РСР)].

ченням місяця і назви (а не порядкового числа) дня. Публікаторові вдалося визначити два пропуски в хронології подій «Історії» — Йовганнес виявився цілком залежним у цьому випадку від свого основного джерела — вірмено-половецької хроніки Оксента. Г. Анасян правильно датує також окремі дні, наприклад, події 4 вересня (тут і далі дається датування за новим стилем, с. 50), 5—6 вересня (с. 51), 7 вересня (там же), 15 вересня (с. 58), 23 вересня (с. 60), 29 вересня (с. 66), 15 жовтня (с. 73) — всі ці дати контролюються з допомогою інших джерел.

З другого боку, однак, ряд дат, запропонованих Г. Анасяном, явно неправильний. Так, наприклад, події, датовані ним 12 вересня (с. 56) — усунення Я. Бородавки і обрання на його місце П. Сагайдачного, відбулися наприкінці серпня 1621 р.; 12 вересня Я. Бородавка вже не жив, його було страчено 8 вересня. Наступ військ Османа II на польсько-український табір, датований у публікації 24 вересня (с. 60), відбувся насправді 25 вересня; командуючий спільної армії, видатний литовський полководець Й.-К. Ходкявічус (Ходкевич) помер не 25 вересня (с. 61), а 24 вересня і т. п. Правильне датування всіх цих подій встановлюється на підставі багатьох тогочасних джерел, перелічених, наприклад, у працях Ю. Третьяка «Historia Wojny chocimskiej» (1621)», нове вид., Краків, 1921; Т. Екмана «The war of Chotin in literature», Гаага, 1958; М. А. Алекберлі «Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI — первой половине XVII веков», Саратов, 1961.

Очевидно, Йовганнес, використовуючи різні джерела для своєї «Історії», не зміг встановити правильне датування подій; де-що, можливо, переплутали також пізніші переписувачі рукопису, зокрема Саркіс дпир. На жаль, внесене Г. С. Анасяном у самий текст пам'ятки (правда, в квадратних дужках) датування не усунуло помилок у хронології подій. Ледве чи було необхідно вносити запропоноване і все ж таки гіпоте-

тичне в ряді випадків датування в самий текст (це дезорієнтує читача) — краще було запропоновані дати подати в коментарі.

Публікація оригінального тексту «Історії» дає можливість остаточно визначити її цінність як історичного джерела. В зв'язку з тим, що в розпорядженні істориків є свідчення учасників самих подій — частина з них займала керівні посади під час воєнних дій — твір Йовганнеса цінний лише для дорядних деталей, не відбитих в інших джерелах (наприклад, окремі епізоди боїв козаків з турками 4 вересня (с. 50), опис нічного козацького нападу на турків 23 вересня (с. 60), бої кам'янецької залоги і міщан з татарами (с. 49), героїчна оборона Панивців від татарів, мабуть 29 вересня (с. 66). Цікава також версія про причини усунення Я. Бородавки (с. 55) та подробиці про важке становище польсько-українських військ, оточених турками (с. 74). Правда, майже в усіх цих випадках Йовганнес був залежний від вірмено-половецької хроніки Оксента, що повинна вважатися ціннішим джерелом.

Набагато більше значення має «Історія» Йовганнеса як прояв історіографічної активності українських вірменів — свідчення високого культурного рівня кам'янецької колонії. Весь твір Йовганнеса пронизує глибоке почуття дружби до українців — автор на багатьох сторінках свого твору захоплюється воєнними подвигами козаків.

До публікації «Історії» додано чималий науковий апарат (передмова, реальний коментарій, покажчик географічних назв і прізвищ), що в основному задовольняє читача. Дивним виглядає лише твердження, яким відкривається передмова (с. 5), про те що перші відомості про вірменські колонії на території Польщі відносяться до XI—XII ст. Насправді немає жодних відомостей про вірменські колонії в Польщі в цей час. Перші вірменські колонії опинилися в складі Польської держави лише в середині XIV ст. — тоді, коли частину західноукраїнських земель було захоплено Польщею.

Я. Дашкевич

Нотатки про книги

М. В. Фененко. Земля говорить. Вид-во дитячої літератури «Веселка», К., 1965, 172 стор.

Після «Топоніміки в школі» С. Д. Бабишина — книги для вчителів, тепер і учні матимуть посібник з топоніміки. Це вкрай популярна, по суті художня книжечка з 16 нарисів. Автор з перших же сторінок зацікавлює читача «океаном назв», серед яких багато довговічних, вже незрозумілих. Учні дізнаються і про розвиток гідронімів, і про те, як відбивається в назвах місцева природа, які сліди залишають у них господарство різних епох, видатні історичні події.

Не зв'язаний суто науковим завданням, автор мимохідь виховує в учнів і бережливе ставлення до природи і, передусім,

любів до Батьківщини. Розтлумачуючи художнім словом походження географічних назв, він учить юного читача любити Україну, її славнозвісне минуле — Запоріжжя, чумацтво, важку визвольну боротьбу — і світле сучасне, здобуте українським народом у дружбі з братніми радянськими народами. Численні приклади назв міст і сіл Київської Русі мають значення для висвітлення спільності історичного розвитку. У книзі багато сказано про освоєння степової та лісостепової зони, окремий розділ присвячено Донбасові.

В передостанньому розділі автор зупиняється на перейменуваннях, вказуючи не лише на їх прогресивне значення, але й на потребу обережності в цьому питанні. За-

ключний розділ «В похід по мільйони» закликає молодь вивчати й збирати назви — збирати поспішаючи, бо багато з них забувається і гине. Тут і деякі методичні вказівки для збирання.

Книга знайомить учнів з основними питаннями нової науки — топоніміки, але вона цінна не лише цим, а й своїм майстерним викладом. Мова надзвичайно жива, барвиста, автор намагається якомога більше збагатити її народними висловами, уникаючи канцеляризмів, до яких, на жаль, учні нерідко привчаються в школі. Справляє добре враження художнє оформлення книги В. Авраменком. Титульні сторінки всіх 16 розділів виконані в кращих традиціях української графіки. Навіть початкові колонітарихи кожного підрозділу, хоч їх розмір всього 20 × 10 мм, переростають у справжні мініатюри малюнки, які допомагають краще зрозуміти ідею кожної теми. Як приклад вкажемо на стор. 83 («Ночували гайдамаки в зеленій діброві»). Саме завдяки майстерності слова й оформлення книжку з насолодою читатимуть не лише учні, а й дорослі.

Як до науково-популярного нарису до книги можна ставити дещо більші вимоги. Адже в останні роки школи вже цікавилися топонімікою, то ж учні, мабуть, зможуть зрозуміти і деякі складніші проблеми топоніміки, як, наприклад, стихійне виникнення основної маси назв, велику роль відособових назв (яким присвячено, крім окремих натяків, лише невеликий підрозділ «Іван чи Петро?»), і навіть явище відносно негативності. Слід було б підкреслити обманливість багатьох первинних і легендарних етимологій. Тимчасом автор, здається, сам легко ладен повірити легендам про «грушу Володимира» чи про «видибай, боже», ладен визнати, що назва Остер обов'язково походить від «осетра», Вишня — вишні, Трускавець — від полуниці, Лепетиха — від «ляпай тихо». Більш критично треба ставитися і до релігійних тлумачень деяких назв (напр. — Данапріс, стор. 12); припущення про пріспів «дана» згадується, щоправда, і в УРЕ, але це не значить, що в кожному пісенному вигуку треба дошукуватися імені якогось бога (тоді довелося б говорити і про богів Оя, Гея, Гопа і т. д.). Чи не краще, щоб учні знали, які пастки підстерігають дослідника-топоніміста, щоб не бентежило їх те, якщо ґрунтовніше вивчення виявить, скажімо, що назва Горинь не походить від слова «гора», а Борзна від «борзий» (стор. 16). Хай молоді дослідники, (а їм роботи непочатий край) будуть готові і до тимчасових розчарувань! Добре, що автор закликає охороняти і збагачувати природу, але опис виняткових природних багатств середньовічної України, який автор і сам ставить під сумнів (стор. 78), настрює дещо скептично до прогресу, до наших власних можливостей.

Похвальне намагання зробити мову живою і вишуканою теж подекуди веде до перебільшень. Автор, мабуть, вважає канцеляризмами слова «коло», «близько», «приблизно», але чи не стане штампом і його улюблене «десь», що в результаті теж ве-

де до збіднення мови. Залізо кують не в «помешканні» (стор. 100), а в окремому *приміщенні*, і не треба боятися цього слова. Ономастична термінологія ще не зовсім унормована, проте не можна погодитися з визначенням антропоніміки та етніміки (стор. 15): це науки про імена людей і народів, а не про топоніми, що походять від них.

Географічні назви автор, безперечно, знає і детально, і глибоко. Треба схвалити вжиття ним народної форми «недалеко від Дубна» (стор. 125) всупереч канцелярській традиції невідмінювання назв цього типу (від Дубно) і всупереч невинновданій тенденції надавати їм сучасну прикметникову форму (Дубне, від Дубного — словник Нещипапи). На жаль, вже на 130 сторінці знаходимо орудний «під Комарно». Случ у всіх джерелах жіночого роду, а тут родовий — Случа (стор. 11). Селище на Тернопільщині зветься Козова, а не Козово (стор. 75). Невірно, що «назва Вижівка зовсім не змінилась» (стор. 132): ще 30 років тому річка звалась Вижва.

Згадані недоліки не знецінюють книгу в цілому. Будемо сподіватися, що М. В. Фененко порадує юного читача і значно розширеною книгою на ономастичні теми. Саме ономастичні, не тільки топонімічні; сама бо топоніміка вимагає ближчого знайомства з антропонімікою, яка далеко не зводиться до «Івана чи Петра», а включає багато тисяч імен, прізвиськ і прізвищ, — матеріал, сам по собі не менш цікавий, ніж топонімічний, з яким він часто переплітається. У новій, розширеній книжці хотілося б знайти більше відомостей з двох цікавих районів — Карпат і Полісся, а також з інших слов'янських і неслов'янських територій. Гадаємо, що зображення деяких явищ картографічно тільки допомогло б юним читачам краще зрозуміти зміст. Варто було б також популярно висвітлити основні словотворчі засоби ономастики.

Добре, що на цей раз «земля заговорила» солідним тиражем — 30 000, з чим зв'язана й низька ціна — 32 коп. Широке розповсюдження цієї книжки, зрозуміло, не заспокоїть усіх запитань, а, навпаки, породжуватиме нові. Побажаємо ж авторіві «не відходити від трибуни».

Б. Думін

Степаносі Рошкой Жаманакагрутюн кам тареканк екегецаканк. Гратаракец Г. Воскян. Вієнна, 1964. [8], 231 стор. (Гайкакан матенашар К. Гюльбенкян гімнаркутян). [«Хроніка або церковні аннали» Степаноса Рошки. Видавець Г. Воскян. Відень, 1964. Вірменська бібліотека фонду К. Гюльбенкяна].

Чималий список вірменських джерел з історії України збільшився ще на одну важливу публікацію.

С. Рошка (1670—1739) — постать добре відома історикам культури українських вірменів. Видатний мовознавець, філософ, історик, людина всебічних зацікавлень, виходець з Кам'яця-Подільського, провів біль-

шу частину свого життя у Станіславі, де й почав складати свою «Хроніку», закінчити яку перешкодила йому смерть. Про рукопис «Хроніки» стало відомо незабаром після смерті її автора, але лише в 1896 р. фрагменти «Хроніки», саме ті, що стосуються України, були опубліковані Г. Алішаном у збірнику документальних матеріалів «Камениці. Тарегірк гайоц Легастані ев Руменіой гавастчай явелуатсовк» [«Кам'янець. Літопис вірменів Польщі і Румунії з додатком першоджерел»], Венеція, стор. 131—146. У повному (згідно з твердженням видавця) варіанті «Хроніка» опублікована вперше лише тепер, на підставі єдиного чорнового рукопису, що зберігається у бібліотеці Мхітаристів у Відні.

У своїй «Хроніці» С. Рошка хотів дати огляд основних подій з історії вірменської церкви в цілому; джерельний характер мають однак лише ті частини «Хроніки», що відбивають події на Україні. В 30-х рр. XVIII ст., коли С. Рошка інтенсивно працював над своєю «Хронікою», йому вдалося використати такі архівні матеріали, окремі рукописи та інші джерела, що пізніше загинули. Тому й «Хроніка» в багатьох випадках зберігає на сьогодні значення першоджерела великої цінності.

С. Рошка володів навиками наукової роботи — майже всі відомості «Хроніки» подаються з посиланнями на джерела. Ці посилання дають можливість реконструювати дослідницький шлях автора. Найбільше відомостей розшукав він у своєму родинному місті — в Кам'янці, де використав документи вірменського церковного архіву (починаючи з XIV ст.) та невідомі літописні записи. Деякі документальні матеріали (які також, як і більшість кам'янецьких, не дійшли до нашого часу) розшукав він в архіві львівського вірменського суду та вірменського архієпископства. С. Рошка використав також епіграфічний матеріал з Львова і Кам'янця, пам'ятні записи рукописів XVII ст. з Кам'янця і Язлівця. В дослідженні минулого українських вірменів С. Рошка мав попередників — для історії XIV—XVII ст. він широко використав рукописи єзуїта-аноніма та єзуїта «Герб» (під цим скороченням треба, мабуть, розуміти відомого педагога і проповідника XVI ст. Б. Гербеста), про які досі не було нічого відомо.

Сьогоднішній стан досліджень історії вірменських колоній дозволяє оцінити вартість «Хроніки» як історичного джерела. Особливої уваги заслуговують ті відомості С. Рошки, що стосуються XI—XV ст. Викладаючи події того часу, вірменський учений все ж таки не зумів оберегтися від того, щоб не внести у свій твір деякі легендарні відомості. Він був одним з тих істориків, що тримали в своїх руках т. зв. грамоту Федора Дмитровича 1062 р. (насправді, фальсифікат XVII ст.), з якою зв'язували прихід вірменів на Україну. С. Рошка інтерпретував цю грамоту як заклик київського князя Дмитра Зуба з 1060 (а не 1062) року, спрямований до вірменів, що мали допомогти йому під час війни з польськими військами. Помилковими є також вістки,

подані під 1183 р. — про будівництво вірменської дерев'яної церкви у Львові (Львів тоді ще не існував); під 1350 р. — про вірменський суд у Кам'янці, що діяв «згідно з привілеями польських королів» (територія, на якій виник Кам'янець, не входила ще тоді до складу Польського королівства); під 1365 р. — про початки вірменської церковної єрархії у Львові.

З другого боку, великої уваги заслуговує вістка про вірменський намогильний камінь, знайдений у Львові та датований 1277 р. (двадцять років від заснування міста) — на сьогодні це найдавніша досить достовірна вістка про вірменів у Львові. Цінні також відомості з XV ст. Дані про події пізнішого часу (XVI та, особливо, XVII—XVIII ст.) не мають вже такої вартості, бо вони краще висвітлюються збереженим архівним матеріалом. Розповідаючи про події XVII ст., автор «Хроніки» став помітно необ'єктивним. Описуючи релігійну боротьбу серед українських вірменів, С. Рошка (зрештою, сам церковник) фанатично дотримувався проримської орієнтації.

Хоча автор «Хроніки» намагався обмежити свій твір церковною тематикою, до нього потрапило чимало важливих відомостей з історії суспільного і культурного життя. У праці С. Рошки подаються, наприклад, відомості про видатні пам'ятки вірменської архітектури на Україні (про кафедральний собор у Львові — під 1364 р.; про церкву Миколи в Кам'янці-Подільському — під 1461, 1493, 1609, 1631 рр.; про церкву в Язлівці — під 1621 р.), про переписування вірменських книг (у Кафі — під 1365 р.), про антагонізм між поспільством та вірменською церковною владою на Україні (під 1557, 1567, 1568, 1579, 1598 і ін. рр.).

Порівняння тексту даного віденського видання «Хроніки» з фрагментами, опублікованими у Венеції в 1896 р., примушує зробити висновок, що текст її (всупереч твердженню видавця Г. Воскяна) надруковано не повністю. Пропущено, наприклад, записи під 1350 (про укріплення і відбудову Львова), 1414, 1629, 1638 рр., які є у венецькому виданні. Є також інші різниці. У венецькому виданні будова кафедрального собору датується 1363 р., а відповідна грамота — 3 серпня; у віденському — 1364 р. і грамота 30 серпня (справжня дата грамоти 30 серпня 1363 р.). Ім'я українського князя, що в 1445 р. звертався з листом до вірменського католика, подається у венецькому виданні як Степанос Коріович, у віденському — Степанос Коріствич. Очевидно, і пропуски, і відмінності в прочитанні вимагали відповідного коментування, якого Г. Воскян не дав.

С. Рошка був останнім представником вірменської історіографії на Україні, що писав рідною мовою. Його «Хроніка» — своєрідний кінцевий акорд місцевої вірменської історіографії. Саме тому, а також і з точки зору джерелознавчої цінності «Хроніки», творчість її автора займає особливе місце в історії культури українських вірменів.

Я. Д.

Nikola Milano fu Filippo, Della fabbrica della carta in Amalfi, Amalfi, 1965.

[Нікола Мілано фу Філіппо, Про виготовлення паперу в Амальфі, Амальфі, 1965, 46 стор. + 13 таблиць (80 філіграней)].

1000 нумерованих примірників цього рідкісного видання, яке вийшло друком в Італії, розіслано автором науковим бібліотекам і окремим дослідникам різних країн, з яких № 770-й одержав і автор цієї нотатки. Книга надрукована на відливному ганчірному папері. Залишені необрізаними, очевидно спеціально, краї аркушів говорять за те, що папір для книги відливався ручним способом. Наприкінці книги вказується, що папір виготовлений у папірні м. Амальфі. Певно, робився він на замовлення автора, бо відліто в цьому примірникові книги 4 рази водяними знаками його прізвища. Навіть обкладинка книги виготовлена з товстого відливого ганчірного паперу з водяним знаком лева.

Рецензована книга є надзвичайно цінним внеском в історію не тільки італійського, а й усього європейського папірництва. Міста Амальфі і Фабріано були в XIII ст. одними з перших європейських центрів виробництва паперу. Як зазначає сам автор, «починаючи з 1200 року в Амальфі існували папірні. Папірня в Амальфі якщо не перша, то одна з перших в Європі». Правда, у вступі автор говорить, що погляди істориків щодо визначення початку і місця виробництва паперу в Італії іноді не сходяться. Вони дуже рідко згадують Амальфі, хоч документи свідчать, що там вже з XII ст. існували папірні.

Незважаючи на різні заборони і обмеження, папірництво цього району Італії постійно розвивалося. Так, Фрідріх II декретом від 1231 року забороняв куріалам Неаполя, Сорренто і Амальфі користуватися папером «бомбаджіно», а наказував їм переписати публічні акти на пергаменті.

Стародавнє місто Амальфі знаходиться в середній Італії. Перші згадки про нього відомі ще з VI ст., коли місто було підпорядковане Візантії. В IX ст. воно стало могутнім морським і торговельним містом, а видане в Амальфі морське право *Tabula Amalphitana* застосовувалося в басейні Середземного моря. Щоправда Амальфі втратило своє першорядне значення після війн з Пізою в 1135 і 1137 рр., але це не перешкодило невдовзі заснуванню там папірень, продукцію яких ми часто знаходимо і в нашій місцевості.

У своїй книзі автор зазначає, що серед інших ремесел виготовлення паперу, звичайно, не є легким. «Багато зусиль треба докласти, щоб з старої брудної ганчірки виготовити білий папір».

На сьогодні ще немає єдиної думки серед дослідників, де вперше в Європі почав виготовлятися папір. В Амальфі (Італія) чи в Толедо (Іспанія)? Деякі радянські історики надають першість у цій справі Іспанії. В книзі автор наводить ряд висловлювань істориків з цього приводу, зазначаючи, що однак не можна сказати, якій нації слід віддати першість у виготовленні ганчірного паперу (стор. 15). На нашу

думку розв'язати це питання можна тільки на основі детального вивчення документальних матеріалів іспанських архівів, які, до речі, зараз малодоступні історикам.

Автор не обмежується лише питаннями виробництва паперу в Амальфі і Фабріано, але й наводить у своїй книзі шляхи поширення паперу з Італії і Іспанії у Францію, Англію і Німеччину.

«Італія, внаслідок добрих торговельних відносин, продавала Сходові свій папір»,—твердить автор. Це, безперечно, не може не зацікавити українських дослідників. Деякі з наведених у книзі водяних знаків часто зустрічаємо на папері українських документів. Це свідчить про те, що на Україні в XIV—XV ст. вживали багато італійського паперу, зокрема, виготовленого в Амальфі. Автор справедливо вважає найважливішою серед папірень Італії папірню в Фабріано, про яку є згадка з 1276 року. Філіграні цієї папірні за 1293—1599 рр. опублікував Зонгі. До речі, перший водяний знак був виготовлений також у Фабріано в 1282 році.

Україна купувала італійський папір, виготовлений у Фабріано і Амальфі від початку існування там папірень, і тому водяні знаки цих фабрик мають певний інтерес для українських дослідників. Фабріано ще й сьогодні вважається крупним центром паперової промисловості Італії, а в Амальфі виготовлено «середньовічний» папір, на якому надрукована рецензована книга.

У своїй книзі автор наводить в окремому розділі 80 водяних знаків папірень Амальфі XIII—XV ст., знятих з документів Державного неапольського архіву, докладно описуючи кожний з них. Подається також опис усіх документів, з яких знято водяні знаки. Найбільше місце в книзі займає розділ «Історично-дипломатична довідка, згадки про старе місто і герцогство Амальфі», а також розділ «Філіграні старих папірень на документах Державного архіву в Неаполі», яким відведено найбільшу увагу.

Незважаючи на те, що автор нехтує загальноприйнятими зараз правилами публікації водяних знаків та історії папірень, книга має велику наукову цінність і є помітним вкладом в історію італійського і європейського виробництва паперу, дослідження перших водяних знаків та поширення паперу в Західній Європі в XII—XV ст. Ця праця проливає також деяке світло на найдавніше застосування паперу на Україні і торговельні відносини з Апеннінським півостровом, тому таке рідкісне видання слід вважати корисним.

О. Мацюк

B. Pallagi, E. Zbiskó. Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár szláv anyagából. Eger, 1962—1963, стор. 608—616 і 431—441.

[Б. Паллагі, Е. Збішко. Слов'янські матеріали Егерської єпархіальної бібліотеки. Егер, 1962—1963].

Дві угорські славістки, викладачі Егерської вищої педагогічної школи Марія (Белане) Паллагі та Маргарита (Ернене) Збіш-

ко опублікували в річниках цієї школи два випуски каталога книг слов'янськими мовами, які зберігаються в бібліотеці Егерської єпархії. Обидва випуски з'явилися також окремими відбитками як 276 і 307 публікація Егерської педагогічної школи.

Як відомо, до кінця XVIII ст. українське Закарпаття в релігійному відношенні було підпорядковане егерським (ягерським) архієпископам. У зв'язку з цим до єпархіальної бібліотеки проникали також і українські літургічні видання, якими користувались у церквах Закарпаття.

У першому випуску каталога з 34 книг на церковнослов'янській мові майже половину становлять видання українських друкарень (6 львівських, 8 почаївських). Крім того, є рукописний ірмологій української редакції, який надійшов з с. Шайпалфалва, в північній Угорщині¹. За винятком однієї віленської книги, решта кириличних книг, описаних у першому випуску, — московського друку. У другому випуску зареєстровано 4 церковнослов'янські видання, причому всі — українського походження (два львівських, київське та почаївське).

В рецензованих описах зафіксовано також кільканадцять чеських видань, три книги польською мовою, а також видані західноєвропейськими мовами публікації XVI—першої половини XIX ст., в яких є відомості про історію та географію слов'янських країн, про слов'янські мови тощо. Обидва випуски ілюстровано. Зокрема, в першому репродуковано малюнки українського козака та сільської дівчини (з паризького видання, «Les pluples de la Russie» 1812—1813), у другому — зарисовки напису на стіні київської Десятинної церкви і загального виду саркофагу Ярослава Мудрого в Софійському соборі, а також ще один малюнок козака.

Таким чином, рецензовані каталоги дають певне уявлення про те, з яких видань угорські читачі черпали свої відомості про слов'янські народи, зокрема про українців. Автори каталогу не фіксують ніяких записів про походження описуваних книг. Проте нема сумніву, що львівські, київські та почаївські видання проникали в Егер насамперед через Закарпаття, яке у XVIII ст. користувалося майже виключно книгами, надрукованими в інших частинах України.

Каталогізація наявних в бібліотеках Угорщини слов'янських книг, особливо ста-

родруків, має серйозне наукове значення. Хочеться від щирого серця побажати угорським слов'янознавцям дальших успіхів у розпочатій ними плідній праці.

Я. Ісаєвич

Slavische Bücher in der Bibliotheken der reformierten Kollegien in Debrecen und Sárospatak bis 1850. Zusammenge stellt von Dr. D. Gottesmann. Debrecen, 1962, 68 стор.

Slavische Bücher der Universitätsbibliothek in Debrecen bis 1850. Zusammenge stellt von Dr. Gottesmann. Debrecen, 1963, 70 стор., 7 арк. ілюстрацій.

[Слов'янські книги, видані до 1850 р. в бібліотеках реформованих колегій в Дебрецені і Шарішпотоці. Уклала д-р Д. Готтесманн. Дебрецен, 1962].

[Слов'янські книги, видані до 1850 р. в університетській бібліотеці в Дебрецені. Упорядкувала д-р Д. Готтесманн. Дебрецен, 1963].

На підставі рішення IV конгресу славистів (1958 р.) Інститут слов'янської філології Дебреценського університету вирішив провести каталогізацію слов'янських книг, які зберігаються в Дебрецені та інших містах Північної Угорщини. Зокрема, бібліотекар бібліотеки Дебреценського університету доктор Доротей Готтесманн опублікувала описи слов'янських книг з бібліотек реформованих (кальвіністських) колегій Дебрецена і Шарішпотоку та з Дебреценської університетської бібліотеки.

У слов'янських збірках бібліотек обох колегій переважають словацькі й чеські видання. З продукції українських друкарень є «Тріодь цвітна», видана 1746 р. Львівським братством. Значно краще представлені українські видання в бібліотеці Дебреценського університету. Тут є славнозвісна граматика Михайла Лучкая (1830 р.), а також 16 стародруків XVII—XVIII ст. (чотири львівських, три київських, один чернігівський, 8 почаївських). Слід назвати зокрема «Собраніє короткой науки о артикулах віри» (Львів, друкарня Андрія Скільського, 1646), «Служебник» (Львів, друкарня братства 1666), «Наставленія истории церковныя» професора Львівського університету Федора Захаріяевича (Львів, 1790), «Руно орошенное» Дмитра Ростовського-Туптала (Чернігів, 1702). Якщо не всі, то принаймні більшість цих книг потрапила до Угорщини через Закарпатську Україну.

Реєстр в цілому складено старанно, бібліографічні описи докладні. Наприкінці другого випуску додано 7 аркушів ілюстрацій, з них 4 — репродукції з українських видань: титульні сторінки обох львівських видань XVII ст., дереворит із зображенням Василя Великого з «Служебника» 1666 р. і дереворит з почаївського «Октоїха» 1800 року.

Я. І.

¹ Цей рукопис докладно описаний у розвідці Е. Балецького, який наводить також численні покрайні записи. Звертає на себе увагу здійснений у XVIII ст. запис вірша про двох ченців: «Ішол чернець із монастиря, [стрітил его] вторий чернець! — Откуда грядеш, брате черче? [Сядме собі, брате, і побесідуйме! — Чи не умерла там, брате, мати моя?] — Умерла, умерла, брате, мати твоя. — Уви мні, брате, мати моя!» (Э. Балецкий. Эгерский рукописный ирмологий. «Studia slavica», t. 4, fasc. 3—4, 1958, p. 299).

КРАЩІ РОЗПОВСЮДЖУВАЧІ «АРХІВІВ УКРАЇНИ»

Із року в рік росте популярність і авторитет друкованого органу архівістів. Бюлетень «Архіви України» привертає увагу не тільки фахівців архівної справи, а й працівників музеїв, бібліотек, викладачів шкіл і вузів, співробітників науково-дослідних установ, літераторів. Переконливим свідченням цього є значне збільшення тиражу бюлетеня. За останні сім років тираж виріс з 1200 до 12800.

Працівники архівних установ республіки високо цінять свій друкований орган, активно виступають на його сторінках, широко популяризують в масах.

Серед кращих організаторів передплати бюлетеня на 1965 р. архівісти Луганської обл. (зав. архівним відділом Ф. А. Желобков), Київської обл. (зав. архівним відділом Б. П. Рошин), Хмельницької обл. (зав. архівним відділом О. П. Бурова), Львівської обл. (зав. архівним відділом Н. В. Павленко), Кіровоградської обл. (зав. архівним відділом Я. М. Колесник), Запорізької обл. (зав. архівним відділом О. П. Литвяков).

Хороших успіхів у поширенні «Архівів України» також досягнуто в Дніпропетровській обл. (зав. архівним відділом О. І. Голлод), Волинській обл. (зав. архівним відділом Н. Ф. Петрова), Івано-Франківській обл. (зав. архівним відділом Г. М. Педашенко), Вінницькій обл. (зав. архівним відділом М. Г. Козачук), Сумській обл. (зав. архівним відділом О. А. Зубко).

Найкращих результатів в організації передплати добились завідувачі міських і районних державних архівів: Л. В. Бурдига (Кам'янець-Подільський міськархів Хмельницької обл.), О. В. Лихацький (Васильківський райархів Дніпропетровської обл.), Ф. М. Болгаров (Новоукраїнський райархів Кіровоградської обл.), Г. П. Жеребак (Виноградівський райархів Закарпатської обл.), Г. Ю. Шило (Берегівський райархів Закарпатської обл.), Г. І. Артюхова (Кременчуцький міськархів Полтавської обл.), І. О. Сорочинська (Володимир-Волинський райархів Волинської обл.), Р. І. Зябля (Первомайський міськархів Луганської обл.), О. Г. Грабовський (Волочиський райархів Хмельницької обл.), О. С. Байлема (Калинівський райархів Вінницької обл.), А. В. Юракова (Жмеринський райархів Вінницької обл.), Л. М. Оляницька (Стрийський райархів Львівської обл.), М. Д. Ко-

ротченко (Сквирський райархів Київської обл.), Л. Й. Федоренко (Любомльський райархів Волинської обл.), О. П. Капустіна (Черняхівський райархів Житомирської обл.), Є. С. Швець (Петропавлівський райархів Дніпропетровської обл.), Л. М. Захарченко (Чорнобильський райархів Київської обл.), Г. Т. Кушнір (Тульчинський райархів Вінницької обл.), Т. Ф. Руський (Овруцький райархів Житомирської обл.), Г. Ф. Ситик (Старосамбірський райархів Львівської обл.), Р. А. Панасюк (Хмельницький міськархів), В. Т. Кравченко (Білоцерківський райархів Київської обл.), Л. А. Нестеренко (Мелітопольський міськархів Запорізької обл.), Г. В. Бондар (Рубіжанський міськархів Луганської обл.), З. Л. Шевцова (Полтавський міськархів), Р. Н. Зінченко (Старобільський райархів Луганської обл.), Т. А. Тищенко (Михайлівський райархів Запорізької обл.), В. О. Бабіна (Ямпільський райархів Вінницької обл.), А. І. Олефіренко (Ровеньківський міськархів Луганської обл.), О. Р. Труш (Бродівський райархів Львівської обл.), Н. Й. Сиротюк (Золочівський райархів Львівської обл.), П. Ф. Рева (Покровський райархів Дніпропетровської обл.), М. Д. Сич (Селидівський міськархів Донецької обл.), К. Д. Костильова (Мелітопольський райархів Запорізької обл.), М. Ф. Подкопаєва (Лубенський райархів Полтавської обл.), В. М. Самойлова (Артемівський міськархів Донецької обл.), С. Я. Сапожнікова (Деражнянський райархів Хмельницької обл.), М. І. Коробова (Кагарлицький райархів Київської обл.), П. Ю. Козиревська (Кадіївський міськархів Луганської обл.), Н. Г. Нечас (Тетіївський райархів Київської обл.), ст. інспектор Архівного відділу Полтавського облвиконкому О. Й. Березіна, інспектори Чернівецького міськархіву М. С. Добровольська і Білоцерківського міськархіву Київської обл. О. М. Захожа.

Значну допомогу в поширенні «Архівів України» в областях надавали директори і співробітники центральних та обласних державних архівів.

Редколегія висловлює щирі подяку керівникам архівних установ і кращим розповсюджувачам «Архівів України» за добре організовану передплату на 1966 р. і сподівається й надалі бачити в особі архівістів активних популяризаторів архівного органу.

ЗА ДІЙОВЕ СПІВРОБІТНИЦТВО

Читацькі конференції, які щорічно проводяться в обласних центрах України, є ніби своєрідним підсумком роботи як редакції науково-інформаційного бюлетеня «Архіви України», так і усієї величезної армії архівістів республіки. З кожним роком усе інтенсивніше залучаються до роботи конференцій працівники архівів, а також широкі кола громадськості: історики, краєзнавці, літературознавці, мистецтвознавці, письменники, викладачі вузів, учителі, бібліотекарі, працівники установ та підприємств і т. д. Позитивним явищем стало те, що «Архіви України» почали вважати своїм друкованим органом не тільки архівісти-історики, а й цілий ряд науковців суміжних з архівознавством дисциплін. Бюлетень стає і їхнім настільним посібником, допомагаючи у повсякденній науковій та викладачській роботі висвітленням на своїх сторінках актуальних питань сучасності і далекого минулого, а також знайомством з новими щойно виявленими або надісланими у вигляді фотокопій з архівів зарубіжних країн історичними документами.

З протоколів про хід читацьких конференцій видно, що більшість колективів облдержархівів, проводячи їх, сумлінно підійшли до цієї справи, докладно обговорили найістотніші питання, висвітлювані в «Архівах України», акцентувавши увагу на тих проблемах, які повсякденно зустрічаються в роботі, а також подали ряд цінних пропозицій щодо дальшого поліпшення науково-теоретичних і фахових розробок і завдань.

Найбільш вичерпні і докладні протоколи надіслали: Закарпатський, Кіровоградський, Полтавський, Чернігівський, Львівський облдержархіви. Читацькі конференції пройшли у них на досить високому рівні. Однак слід відмітити, що деякі облдержархіви обмежилися тільки відписками, зокрема Харківський і Кримський, звівши майже на нівець важливу справу. Окремі облдержархіви зовсім не проводили конференцій, а саме: Миколаївський, Одеський, Дніпропетровський та ін. Очевидно питання, які порушуються в друкованому органі Архівного управління, їх мало хвилюють. Чи потрібно говорити, що і кореспонденції від цих облдержархівів надходять надзвичайно рідко.

На конференціях переважна більшість промовців висловилися за те, що бюлетень і надалі має бути не суто архівознавчим, а повинен охоплювати широке коло питань, які, зрозуміло, висвітлювались би на ґрунті архівних матеріалів. Це передусім стосується історичних, літературознавчих, мистецтвознавчих і, в меншій мірі, природничих дисциплін. Певна річ, це сприятиме значному розширенню кругозору читача, а заодно буде добрим стимулом до інтенсивнішого виявлення нових документальних матеріалів, до їх розробки та публікації.

Широке зацікавлення громадськості друкованим органом Архівного управління є

відрадным фактом. Тим більше, що нині створюють музеї, зокрема шкільні, у яких молоді ентузіасти за допомогою вчителів комплектують матеріали з краєзнавства, фольклорні записи, письмові роботи про своїх знатних земляків, ветеранів Вітчизняної війни, новаторів виробництва, майстрів високих урожаїв, які своєю невтомною працею наближають краще завтра. Порушується зараз також питання про організацію сільських або ж колгоспних архівів. Прищеплення любові до архівної справи серед широких кіл населення сприятиме кращому виявленню і збереженню для нащадків цінних, а подекуди й унікальних документальних матеріалів. Вже й нині нарізла настійна потреба повного використання архівів, цього невичерпного джерела духовного життя багатьох поколінь, з метою всебічного висвітлення питань соціалістичного будівництва в нашій країні, глибокого й ґрунтовного вивчення героїчного минулого нашого народу. І зрозуміло, що в зв'язку з цим на обласних читацьких конференціях чимало промовців говорило про те, що варто було б зробити «Архіви України» щомісячним періодичним виданням або ж значно збільшити його обсяг.

Чільне місце, як і належить йому за профілем, в бюлетені відводиться проблемам архівної справи. В першу чергу це питання експертизи цінності документів, їх упорядкування і комплектування. Методичні настанови з архівознавства, обмін набутим досвідом, висвітлення найновіших методів у щоденній роботі знаходять архівісти на сторінках свого органу. Знаходять вони й суто технічні поради. Це в першу чергу питання реставрації, правильного режиму зберігання документальних матеріалів, питання технічного устаткування реставраційних майстерень тощо.

Добру послугу протягом минулого року надав бюлетень читачам матеріалами, надрукованими під рубрикою «Історія міст і сіл». Вони допомогли читачам краще пізнати свій край, а деякі роботи послужили взірцем для складання довідок з історії міст і сіл України.

Старший науковий працівник Г. І. Василенко (Закарпатський облдержархів) у своєму виступі запропонувала висвітлювати також історію окремих установ та підприємств.

У своїй доповіді старший методист цього ж облдержархіву М. С. Меденцій детально характеризувала науково-публікаторську діяльність «Архівів України» за минулий рік, давши їй позитивну оцінку. Вона відзначила, що всі ділянки роботи архівних установ знайшли своє відображення на сторінках бюлетеня. Доповідач підкреслила вагомість тих розвідок, які висвітлюють популяризацію та використання архівних документальних матеріалів, а саме статті М. П. Глинського «Використання документальних матеріалів у пропагандистській і освітній роботі» та О. Д. Лопушанської «Використання документальних мате-

ріалів у філіалі Львівського облдержархіву» та ін. Відзначено було також ті статті, що висвітлювали роботу відомчих та райдержархівів.

Одержала також схвалення на конференціях і публікація матеріалів до українського біографічного словника під рубрикою «Літературна Полтавщина». При цьому промовці побажали, щоб після закінчення цієї публікації розпочати нову — про літераторів іншої області України або істориків.

Поряд з цим промовці внесли ряд побажань та критичних зауважень. Зокрема висловлювались побажання повніше висвітлювати питання каталогізації документів, більше приділяти уваги складанню номенклатур справ, особливо у відомчих установах та на підприємствах, частіше подавати поради з конкретних питань ведення поточного діловодства тощо. Поряд з статтями та інформаціями про роботу читальних залів слід поміщати матеріали з життя бібліотек та музеїв. Пропонувалося відновити публікацію бібліографії архівознавчої літератури.

Брак матеріалів із вищезгаданих питань

пояснюється малим допливом кореспонденцій з обласних, міських та районних держархівів. Дійове співробітництво з редколегією «Архівів України» значно сприятиме усуненню цих прогалин. Тематику майбутніх статей, інформацій, оглядів та повідомлень бажано заздалегідь погоджувати з редакцією і з огляду на важливість тієї чи іншої теми. Прохання до керівників держархівів всіляко сприяти товаришам, надавати їм усі умови для опрацювання обраної тематики.

На читальних конференціях багато уваги приділялося також питанню кращої організації поширення бюлетеня. Для цього пропонувалося пропагувати «Архіви України» в обласній та районній пресі, а також по радіо і телебаченню.

Всі зауваження та побажання, порушені на обласних конференціях, безумовно будуть старанно вивчені редакцією «Архівів України» з метою їх врахування й усунення, крім, звичайно, тих, які практично не можна здійснити.

В. Фіалко

У КОЛЕГІЇ АРХІВНОГО УПРАВЛІННЯ

18 лютого 1966 р. відбулося засідання Колегії Архівного управління при Раді Міністрів УРСР, на якому було підведено підсумки виконання урядових постанов 1963 р. з архівної справи та визначені завдання на 1966 рік.

З доповіддю виступила начальник оргметодичного відділу, член Колегії Архівного управління В. С. Коновалова.

В обговоренні доповіді взяли участь начальник Архівного управління при Раді Міністрів УРСР, голова Колегії С. Д. Пількевич, члени Колегії П. І. Павлюк (Інститут історії партії при ЦК КПУ), В. І. Стрельський (Київський ордена Леніна державний університет імені Т. Г. Шевченка), начальник відділу відомчих архівів і організації діловодства Архівного управління М. О. Місрман, завідувачий Архівним відділом Київського облвиконкому Б. П. Рошин.

Доповідач відзначив, що архівні установи і відомства республіки, виконуючи завдання, поставлені Радянським урядом, досягли певного поліпшення умов зберігання та упорядкування документальних матеріалів радянських установ. За станом на 1 січня 1966 р. більше 70% документальних матеріалів, що зберігаються у відомчих архівах, упорядковано, а на державне зберігання прийнято більше 2 млн. од. зб.

Посилилась робота по створенню і удосконаленню науково-довідкового апарату на документальні матеріали державних архівів: за останні три роки удосконалено описів на 1 058 000 од. зб., каталоги архівів збільшилися на 1 350 000 карток, всього в державних архівах закаталогізовано 526 000 од. зб.

Значно поживавилось використання докуменальних матеріалів. За останнє триріч-

чя видано 16 збірників документів, два випуски щорічника «Історичні джерела та їх використання», загальним обсягом 541 друкований аркуш, опубліковано 1238 статей, організовано 205 радіо і 60 телепередач, 182 виставки документів.

З 1963 р. розгорнуто будівництво нових приміщень для державних архівів. Введено в дію заново збудоване приміщення Київського міськдержархіву на 1 млн. од. зб., закінчується будівництво архівосховища Донецького облдержархіву, розпочато будівництво архівосховищ: в 1965 р. — Сумського, з 1966 р. — Черкаського і Миколаївського облдержархівів на 1,2 млн. од. зб. кожний.

Стали до ладу реконструйовані архівосховища Одеського та Чернівецького облдержархівів. Запорізький, Хмельницький та Херсонський облдержархіви одержали додаткові приміщення. Більше 100 районних і міських державних архівів одержали нові або додаткові приміщення.

Доповідач заявив, що постановою Ради Міністрів УРСР з архівної справи ще не виконана повністю. В архівах установ, організацій і підприємств районної і сільської ланки близько 30% документальних матеріалів не упорядковано. Стан кінодокументів і звукозаписів установ, організацій радіомовлення, телебачення і кіно залишається незадовільним. Архіви ще недостатньо забезпечені засобами нової техніки. Організація і темпи роботи в державних архівах по каталогізації документальних матеріалів і створенню системи каталогів ще не відповідають сучасним вимогам.

Виступаючі вказали також на ряд інших недоліків, що мають місце в роботі архівних установ.

Рішенням Колегії архівні установи зобов'язані в короткий строк виконати постанову Ради Міністрів УРСР з архівної справи від 1963 р. Так, наприклад, архівні відділи облвиконкомів та обласні державні архіви повинні протягом 1966 року забезпечити повне упорядкування документальних матеріалів установ, організацій та підприємств за встановлені роки. Державним ар-

хівам забороняється допускати практику заміни у поточних планах архівних установ каталогізації документальних матеріалів іншими видами роботи. Колегія прийняла рішення з цілого ряду інших важливих питань, виконання яких сприятиме поліпшенню архівної справи в республіці.

В. Боднар

П'ЯТА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ З ПИТАНЬ АРХІВОЗНАВСТВА І СПЕЦІАЛЬНИХ ІСТОРИЧНИХ ДИСЦИПЛІН

15 лютого 1966 р. в ЦДІА УРСР у Львові відбулася П'ята наукова конференція з питань архівознавства і спеціальних історичних дисциплін, в якій взяло участь понад 100 співробітників ЦДІА та облдержархіву, Інституту суспільних наук, Університету, музеїв, наукових бібліотек та інших установ Львова.

З доповіддю «Підсумки роботи семінарів з питань архівознавства і спеціальних історичних дисциплін за 1965 р.» виступила начальник відділу використання і публікації ЦДІА П. І. Захарчишина. Вона відзначила, що протягом 1965 р. відбулося 7 засідань теоретичних семінарів, на яких заслухано і обговорено 20 доповідей і повідомлень, з них 10 було присвячено розробці питань архівознавства, 2 — джерелознавству, 2 — українському народному мистецтву, по одній — історіографії, філігранології, оправі рукописних книг, топоніміці, історичній географії, історії установ.

Виходячи з досвіду роботи теоретичних семінарів за минулий рік, можна скласти тематику семінарів на 1966 рік. На першому місці необхідно поставити теоретичні питання архівознавства.

Основним у діяльності архівних установ завжди було і є забезпечення зберігання, упорядкування і використання документальних матеріалів. Ці обставини породжують необхідність розробки питань з історії архівної справи в дорядянський час, історії окремих фондів, а також з методики упорядкування та використання документальних матеріалів. Публікація історичних праць з архівознавства сприяє появі загальноісторичних праць.

У зв'язку з підготовкою до 50-річчя Великого Жовтня «Історії установ Української РСР» необхідно продовжувати дослідження історії установ та організації діловодства, підготовляти окремі нариси і виносити на обговорення семінарів. Історики-архівісти не лише зберігають, упорядковують документальні матеріали, створюють до них необхідний науково-довідковий апарат, але й публікують документи, розробляють наукові проблеми архівознавства, джерелознавства, дипломатики, сфрагістики, палеографії, філігранології та інших спеціальних історичних дисциплін.

Деякі учасники семінарів брали активну участь у підготовці довідника «Історія міст і сіл УРСР». Цікаво було б винести на обговорення доповідь про цю роботу, щоб

продовжувати її і на майбутнє. Доцільно теж було б заслухати на семінарі доповідь про дослідження нових соціально-економічних і культурних явищ, які повинні знайти відбиття в нарисах. Треба продовжувати дослідження над топонімікою.

Здійснення тематичного плану семінарів залежатиме від активності його учасників у розробці окремих проблем.

Підводячи підсумки роботи теоретичних семінарів, слід відмітити велику допомогу, яку в організації їх роботи надавав оргкомітет, зокрема його голова академік І. П. Крип'якевич. Учений постійно допомагає своїми цінними вказівками. Наш семінар — це семінар з архівознавства, джерелознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Наші завдання — допомагати історикам-дослідникам в опрацюванні архівних матеріалів, підняти фахові знання архівних працівників та створити кадри спеціалістів з архівознавства та спеціальних історичних дисциплін. Ці завдання ми намагаємося проводити стосовно до завдань, які висуває перед історичною наукою сучасність.

Начальник лабораторії з мікрофотокопіювання та реставрації документальних матеріалів ЦДІА УРСР у Львові О. В. Маркевич у доповіді «Час та причини виникнення печаток міст Галичини» підкреслив те, що поява міських печаток зв'язана з певним етапом економічного і соціально-політичного розвитку міст.

Узагальнивши численний збережений джерельний матеріал, а також літописні відомості, доповідач з'ясував, що у великих містах Галицько-Волинської держави існували окремі міські громади, які мали своє самоврядування, що здійснювалось на основі магдебурзького права. Прикладом того є лист громади міста Володимира до громади міста Штральзунда за 1324 р., закріплений міською печаткою, грамота останнього галицького князя Юрія II про надання магдебурзького права місту Сяноку, видана 20 січня 1339 р. у Володимирі, а також недавно опублікована в Польській Народній Республіці грамота Льва Даниловича про існування магдебурзького права в Перемишлі.

На основі глибокого і всебічного дослідження найдавніших печаток міст Володимира, Львова, Перемишля доповідач приходить до висновку, що в цих містах ще в період давньої Русі існували окремі громади, які користувались магдебурзьким

правом. У цих громадах була своя канцелярія, а для засвідчення документів використовувалась власна печатка. Після захоплення Галичини шляхетською Польщею королівська влада почала опиратися на існуючі вже в період Галицько-Волинської держави міські громади, що були на магдебурзькому праві. Об'єднавши довкола цих громад весь католицький елемент міст, королівський уряд робить їх опорою і знаряддям у зміцненні своїх позицій на окупованих землях. Захопивши міське самоврядування в свої руки, католики розвивають його на базі того права, яке існувало в період давньої Русі. Для засвідчення документів використовують також їх старі печатки, як згадувалось вище, в Перемишлі і Львові.

Змістовним було повідомлення молодшого наукового працівника ЦДІА у Львові О. Я. Мацюка «Джерелознавче значення філіграней документів Львівських вірмен XVI—XVII ст.».

Він наголосив, що поряд з історичними, палеографічними та іншими особливостями документа найважливіше значення для визначення часу написання рукопису мають водяні знаки на папері. Серед документів XVI—XVII ст. бувають іноді різні підробки і фальсифікати. Писарі, підробляючи документи, не завжди звертали увагу на папір і датували документи минулими роками на новому папері. В такому випадку для

виявлення підробок вирішальне значення мають водяні знаки.

О. Я. Мацюк з'ясував, що філіграні з одного боку служать для встановлення дати написання документа, а з другого — для підтвердження дати, що стоїть на документі. Далі він говорив, що львівські вірмени не тільки вживали багато українського паперу, але й всіляко сприяли розвиткові українського паперового виробництва. Вірменські цехи виготовляли форми для українських паперових млинів. Закінчуючи своє повідомлення О. Я. Мацюк наголосив, що докладне вивчення філіграней на папері документів вірменських установ XVI—XVII ст. дає нам уявлення про тогочасну торгівлю не тільки вірмен, але й усього населення міста Львова.

В обговоренні доповідей і повідомлень взяли участь В. О. Гавриленко, І. І. Дмитерко, О. В. Маркевич, О. Я. Мацюк та ін.

Наукова конференція прийняла рекомендації, в яких говориться про необхідність продовження в 1966 році проведення щомісячних семінарських занять з архівознавства, джерелознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Для керівництва цією роботою конференція затвердила організаційний комітет у складі 12 осіб, головою якого обрано академіка І. П. Крип'якевича.

П. Захарчишина

ЦЕПК АРХІВНОГО УПРАВЛІННЯ

У 1965 р. було проведено 25 засідань Центральної експертно-перевірної комісії Архівного управління при Раді Міністрів УРСР, на яких розглядалися в основному описи справ постійного зберігання, акти про виділення в утиль документальних матеріалів, що зберігаються в держархівах та технічних архівах відомств.

Розглянуто всього 291 опис документальних матеріалів на 53 575 од. зб. З них затверджено 291 опис на 53 480 од. зб., в тому числі по основній діяльності на 41 146 од. зб., місцевих комітетів на 286 од. зб. і по особовому складу на 12 048 од. зб.

Більшість описів, затверджених ЦЕПК Архівного управління в 1965 р. включають у себе документальні матеріали по 1963 р., а деякі по 1964 р. включно.

Ряд установ, як наприклад, Канцелярія Президії Верховної Ради УРСР, Управління гідрометеорологічної служби УРСР, Всесоюзний науково-дослідний інститут цукрової промисловості регулярно за один-два останні роки упорядковують документальні матеріали і подають описи на затвердження ЦЕПК. Як правило установи разом з описами по основній діяльності подавали на затвердження ЦЕПК описи по особовому складу, а описи документальних матеріалів місцевих комітетів надходять ще рідко.

Описи деяких установ Міністерства охорони здоров'я УРСР, Міністерства будів-

ництва УРСР (ліквідованого, описи були подані Міністерством монтажних і спеціальних будівельних робіт УРСР), Української контори Головного управління матеріально-технічного забезпечення Міністерства шляхів СРСР не відповідали вимогам «Основних правил постановки документальної частини діловодства та роботи архівів установ, організацій і підприємств СРСР» і тому були повернуті установам для перескладання. Описи були перескладені з врахуванням зауважень ЦЕПК і в тому ж 1965 р. затверджені. В окремих випадках, якщо заголовки документальних матеріалів, внесених в описи або в акт на утилізацію, викликали сумнів — експерти Архівного управління йшли до архіву даної установи для ознайомлення з матеріалами на місці. На засідання ЦЕПК практикувалось запрошувати представників установ, наприклад Держплану УРСР (Н. Н. Мелкумянц, І. І. Біленко), Міністерства комунального господарства (З. Є. Ярошенко), Всесоюзного науково-дослідного інституту цукрової промисловості (І. І. Кольцов) і ряду інших, які доповідали про документальні матеріали відповідної установи, а експерти Архівного управління були співдоповідачами.

Крім описів документальних матеріалів, Центральна експертно-перевірна комісія розглядала на своїх засіданнях акти на технічну документацію і акти про виділення в

утиль документальних матеріалів, що зберігаються в державних архівах. Всього розглянуто 212 актів на 44 727 од. зб. і 310 кг розсипу. Затверджено до знищення 42 935 од. зб. і 186 кг розсипу. Слід сказати, що деякі державні архіви не зовсім серйозно підходять до питання відбору документальних матеріалів на утилізацію. Про це говорить факт, що з 40 514 од. зб. і 310 кг розсипу, включених в акти, не затверджено до знищення центральною експертно-перевірною комісією 1792 од. зб. і 124 кг розсипу. Це насамперед стосується Прилуцького філіалу Чернігівського облдержархіву, Ромецького філіалу Сумського облдержархіву та ін.

На ЦЕПК обговорювались також питання методичного характеру, погоджувались номенклатури справ провідних уста-

нов, були розглянуті і затверджені «Перелік документальних матеріалів радянських господарств (радгоспів), що підлягають передачі на зберігання в державні архіви УРСР», «Перелік документальних матеріалів районних і сільських Рад депутатів трудящих, їх виконавчих комітетів і постійних комісій, що підлягають передачі на зберігання в державні архіви УРСР», «Перелік документальних матеріалів з строками зберігання таємного діловодства Міністерства енергетики і електрифікації УРСР та підвідомчих йому установ», «Перелік документальних матеріалів з строками зберігання таємного діловодства Міністерства автомобільного транспорту і шосейних шляхів УРСР та підвідомчих йому установ, організацій, підприємств» тощо.

В. Міщенко

СЕМІНАР З ПИТАНЬ АРХІВОЗНАВСТВА І СПЕЦІАЛЬНИХ ІСТОРИЧНИХ ДИСЦИПЛІН

24 листопада 1965 р. в ЦДІА УРСР у Львові відбувся семінар з питань архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін.

Старший науковий працівник Центрального історичного архіву О. А. Купчинський виступив з доповіддю на тему «Методика описання картографічних матеріалів «Колекції карт і планів» ЦДІА УРСР у Львові», в якій дав стислу характеристику історії походження колекції картографічних творів і зупинився над розкриттям їх змісту. Доповідач відзначив, що хронологічно найдавніша карта відноситься до 1375 р. В колекції — найдавніші плани м. Львова. Унікальний склад колекції, який несе велике пізнавальне значення в дослідженні історії, вимагає досконального науково-технічного опрацювання. Виходячи з цінності наукової вартості і широкого попиту в дослідницьких цілях картографічних творів, доповідач вважає за доцільне створення до колекції повного каталога карт. У зв'язку з цим розроблено форму спеціальної каталожної картки, в якій виносяться основні дані змісту і подаються технічні вихідні дані про карти. Каталожна картка вміщує такі елементи опису: заголовок карти (плану, атласа), назва карти в оригіналі, прізвища автора, виконавця карти і видавця, назва видавництва, друкарня, рік виготовлення і видання, місце видання, масштаб, спосіб вираження рельєфу і порядок початкового меридіана, зовнішній опис карти (плану, атласа), автентичність, мова, спосіб виконання, колір, розмір, матеріал, стан збереження, походження карти, місце публікації карти (плану, атласа), примітка.

Повний опис карт поданий з метою готування в ЦДІА УРСР у Львові до видання першого після війни каталога карт, який покладе початок монографічному вивченню історії картографії України. Це питання,

підкреслив О. А. Купчинський, особливо актуальне на даному етапі, оскільки зараз ведеться підготовка до видання історичного атласа України.

Про методологію опису картографічних творів цікаве повідомлення зробив науковий працівник Чернівецького облдержархіву Б. Й. Сидор.

Змістовним було повідомлення старшого наукового працівника Інституту суспільних наук Я. Д. Ісаєвича на тему «Невідома пам'ятка української історіографії XVII ст.» Я. Д. Ісаєвич охарактеризував виявлену в фондах ЦДІА УРСР у Львові пам'ятку історіографії XVII ст. — твір невідомого автора «Походження і життя львівських єпископів грецького обряду». На основі аналізу тексту пам'ятки можна зробити припущення, що вона була написана в 70-х роках XVII ст. Автором її був український православний шляхтич, у минулому писар в Львівській гродській або земській канцелярії.

Старший науковий працівник облдержархіву О. Т. Вайнбаум у своєму повідомленні познайомила учасників семінару з рецензіями відомого польського архівіста Казимира Конарського на радянські архівні видання — I-й і II-й том збірника документів і матеріалів під редакцією А. М. Панкратової «Рабочее движение в России в XIX веке» (1950 р.) та на польський переклад підручника К. Г. Митяєва «Теория и практика архивного дела» (1946 р.).

У процесі обговорення доповіді і повідомлень розгорнулася жвава дискусія, в якій взяли участь І. І. Дмитерко, В. П. Огоновський, Ф. П. Максименко, Є. М. Черняхівська, Й. С. Гронський, Я. Р. Дашкевич, М. І. Тесленко.

П. З.

КОНФЕРЕНЦІЇ ЧИТАЧІВ

ПОЛТАВА

Архівний відділ Полтавського облвиконкому провів читачку конференцію передплатників науково-інформаційного бюлетеня «Архіви України». На конференції були присутні відповідальні за відомчі архіви підприємств, організацій, установ, письменники м. Полтави О. І. Ковінька, Ю. В. Андрущенко, Ф. З. Гарін. В конференції взяв участь заступник відповідального редактора бюлетеня В. В. Кузьменко.

Заслухавши інформацію «Про роботу редколегії в 1965 р.», присутні приступили до її обговорення. Викладач Полтавського педінституту А. Ю. Кузьменко дав високу оцінку бюлетеня і запропонував розширити розділ «Документи», більше публікувати матеріалів про визначних діячів науки, культури, вміщувати спогади, розширити бібліографію, збільшити обсяг бюлетеня.

Методист Інституту удосконалення кваліфікації вчителів І. Ю. Лєгенький запропонував ширше висвітлювати тему Великої Вітчизняної війни та продовжувати публікацію матеріалів з історії міст і сіл.

Відповідальна за архів бабовняно-прядильної фабрики Т. С. Бабко висловила думку, що треба частіше порушувати питання про єдину систему діловодства, продовжувати публікацію матеріалів до укра-

їнського біографічного словника, але біографічні довідки подавати ширше.

Співробітник краєзнавчого музею В. А. Кузьміна відзначила, що нею вже написано декілька статей, які вміщені в бюлетені. Є ще цікаві матеріали про перших громадських діячів. Про них писатимуть працівники музею.

На конференції виступила також старший науковий співробітник облдержархіву В. Н. Жук, архіваріус турбомеханічного заводу Е. І. Кукушкіна, відповідальна за архів м'ясокомбінату С. Н. Юдочна та ін.

Заступник відповідального редактора бюлетеня В. В. Кузьменко в своєму виступі познайомив з планом роботи бюлетеня і його роботою, звернувши увагу на те, що треба більше писати про архівне будівництво, про роботу державних і відомчих архівів, інформувати про цікаві надходження особових фондів діячів науки, культури тощо. В кінці виступу В. В. Кузьменко закликав присутніх брати активну участь в написанні статей, щоб бюлетень «Архіви України» був ще цікавіший.

З великим задоволенням присутні заслухали виступи письменників міста Ю. В. Андрущенка, Ф. З. Гаріна, О. І. Ковіньки.

О. Березіна

НІЖИН

17 лютого в читальному залі філіалу Ніжинського облдержархіву в м. Ніжині відбулася конференція читачів бюлетеня «Архіви України». Тут зібралися працівники архівних установ, учителі та науковці Ніжинського педінституту ім. М. В. Гоголя.

У своїх виступах промовці відзначали, що в «Архівах України» публікуються цікаві матеріали, які становлять інтерес для широкого кола читачів, а для фахівців подають безпосередню допомогу в їхній роботі.

Ряд промовців висловили побажання, щоб на сторінках «Архівів України» вміщувалися огляди про найбільш цікаві фонди,

публікації архівних документів або їх огляди про антинародну діяльність духовенства, більш оперативно подавалися інформація про нові надходження до архівів, вміщувалися фото цікавих архівних документів тощо.

У роботі конференції взяв участь відсекретар «Архівів України» Б. В. Гордієнко. В своєму виступі він порушив питання роботи редакції, тематики написання статей, правильного оформлення рукописів, спинився на найбільш характерних помилках, що їх допускають автори.

Б. Василевич

ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ ДОКУМЕНТІВ ЧЕРЕЗ ФОТОГАЗЕТИ

У цьому році Миколаївський облдержархів в пошуках нових форм пропаганди та популяризації документальних матеріалів архіву розпочав випускати фотогозету «Розповідають документи». Вже випущено перший номер фотогозети, яка експонується на центральній вулиці міста. Перший номер фотогозети присвячено 50-річчю антивоєнного страйку робітників в роки першої світової війни на одному з найбільших на Україні Миколаївському заводі «Наваль» (тепер завод імені Носенка).

Газета ілюструє фотокопії телеграм, наказів та розпоряджень градоначальника м. Миколаєва про звільнення з заводу активних учасників страйку та порушення проти них судової справи, про заборону сходок і зборів робітників, призов страйкарів в армію, оголошення заводу управління товариства Миколаївських заводів і верфей про закриття заводу. Експонуються також загальний вигляд заводу «Наваль», фото механічних майстерень, робітники яких першими розпочали страйк. Документи розпо-

відають про причини й хід страйку, його політичну антивоєнну спрямованість, про героїчну боротьбу робітників проти гніту самодержавства і капіталістів, а також про допомогу страйкарям робітників інших підприємств.

Страйком керували більшовики Д. Ф. Дикін, І. П. Литовченко, О. К. Скороходов, М. І. Чижиков, Г. М. Гордієнко, В. В. Слушаєв, фото яких вміщені в центрі газети. Більшовицьке керівництво страйком визначило його бойовий наступальний характер.

Фотогазета користується великою популярністю серед трудящих міста.

М. Степаненко

* * *

Черговий номер фотогазети Чернівецького облдержархіву «Мовою документів» ми присвятили Міжнародному жіночому дню — 8 березня і дали їй назву «Наші славні землячки».

У першому розділі розповідається про активну участь жінок Буковини в комуністичному підпіллі та революційній боротьбі.

Тут уміщено фотографії секретарів Буковинського підпільного обкому Компартії Румунії С. Й. Подолян та Є. Н. Тудораке, активної учасниці революційного руху, першого депутата Верховної Ради УРСР від Радянської Буковини Д. М. Гешко, учасниці комуністичного підпілля в с. Рогізна О. М. Меленко, яка була вбита бандерівцями в 1945 році.

З великою радістю зустріли трудящі жінки краю звістку про визволення Північної Буковини Червоною Армією. На фотографії, що відображає демонстрацію в Чернівцях 29 червня 1940 р., дуже добре видно у перших її рядах жінок з червоним прапором і транспарантом. На жаль, прізвища їх невідомі.

У другому розділі фотогазети ми вмістили фотографії наших доблесних землячок, які в суворі роки Великої Вітчизняної війни на фронті і в загонах народних месників із зброєю в руках мужньо билися за честь, свободу і незалежність Радянської Вітчизни. Серед них колишня партизанка, цині заслужена артистка УРСР Валентина

Зимня, гвардії майор медичної служби, нині лікар обласної лікарні Євгенія Голубцова, лікар термінової допомоги, учасниця Великої Вітчизняної війни — Ю. М. Хмизова, кавалер багатьох орденів та медалей, зав. лекторієм товариства «Знання» — М. М. Батаєва, орденосиці-фронтовички О. Г. Фоміна та Л. Г. Курочкіна, нині громадські активістки.

Третій розділ розповідає про наших славних трудівниць, які прийняли естафету від своїх матерів та старших сестер. Тут уміщено Указ Президії Верховної Ради СРСР про оголошення Міжнародного жіночого дня 8 березня неробочим днем. Невеличка текстовка розповідає про те, що з встановленням Радянської влади на Буковині в червні 1940 р. буковинська жінка стала вільною, повноправною громадянкою Країни Рад. І зараз із загального числа робітників та службовців в народному господарстві Чернівецької області жінки становлять 44,3%. 12 114 жінок мають спеціальну середню освіту, а 6559 — вищу. В школах області працює 5572 жінки.

Поряд вміщені фотографії наших славних маяків, делегатів XXIII з'їзду КПРС — директора Чернівецького виробничого текстильного об'єднання «Восход» Г. М. Федоренко, доярки колгоспу ім. Суворова Новоселицького району Г. Д. Малимон, пом. майстра зміни Чернівецької трикотажної фабрики № 1 В. Ф. Геря, делегатів XXIII з'їзду КПУ — доцента Чернівецького держуніверситету Л. І. Воропай, ланкової колгоспу «Україна» Кельменецького району М. І. Швець, доярки колгоспу «Більшовик» Заставнівського району М. А. Федорюк. Добре відомі за межами нашої області імена народної поетеси Буковини Параски Амбросій, Героїнь Соціалістичної праці Марії Микитей, Марії Вакарюк, знатної ланкової Люби Молдован, головного лікаря Міхальчанської лікарні О. В. Лебедевої, учасниці Великої Вітчизняної війни, яка вже в мирні дні була нагороджена за свою самовіддану працю орденом Леніна.

Фотогазета дбайливо оформлена. Найбільш яскраві документи і фотографії виділені окремо. Розміщена вона на двох стендах (розміром 50 × 70 см кожний) у великій вітрині, що встановлена біля приміщення архіву.

Ю. Ляпунов

МАТЕРІАЛИ ДО УКРАЇНСЬКОГО БІОГРАФІЧНОГО СЛОВНИКА ЛІТЕРАТУРНА ПОЛТАВЩИНА *

КРИВЕНКО, ЄВГЕН ІВАНОВИЧ (3.II 1912 — 21.II 1960) — російський рад. письменник на Україні. Нар. у Варшаві в сім'ї юриста. В 1914 р. батьки переїхали в Полтаву. Тут прожив до 1931 р.

У Полтаві майбутній письменник закінчив семирічку, потім автодорожний технікум. Під час навчання захоплювався літературою. Був спочатку членом літгуртка при Полтавській Центр. науковій бібліотеці, потім — філії ЛОЧАФу. У 1929—30 рр. виступав як робкор в газеті «Більшовик Полтавщини».

З 1931 р. — в Туркменії, на будівництві шосейних доріг. Повернувшись у 1933 р. на Україну, працював у Києві в галузі паркового будівництва. В 1940 р. закінчив школу молодших лейтенантів. Брав участь у війні з білофінами та у визвольному поході в Бесарабію. Під час Вітчизняної війни був у Діючій Армії. Саме тоді в армійських і фронтових газетах стали з'являтися вірші капітана Кривенка. Та по-справжньому він взявся за літературну роботу лише після війни, хоч перший вірш «Голос шахт» був опублікований ще в 1930 р. (в харківському журналі «Червоне слово»).

Першою книгою К. була збірка віршів «Дорога храбрых» (1948). Потім вийшли: «Завтра утром» (1950), «Чуден Днепр» (1952), «Мечты сбываются» (1953), «Путиловцы пришли» (1954), «Иду к тебе» (1956), «Костры» (1957), «Радость моя — Украина» (1957), «Ласточки летают высоко» (1960). Посмертно вийшла збірка «Станция Мечта» (1961).

Писав також прозу. У 1958 р. журн. «Советская Украина» надрукував повість «Там, где была тишина», яка вийшла в 1960 р. окремим виданням. У 1959 р. в журн. «Піонерія» вміщено повість для дітей «Ночной сигнал». У 1962 р. вид-во «Рад. письменник» опублікувало ліричну повість «Наша Любушка».

К. — поет Полтави. Рідному місту присвячені поетичний цикл «Улиця юности моей», вміщ. в збірці «Мечты сбываются» і вірші в кн. «Радость моя — Украина».

Літ.: Є. І. Кривенко. (Некролог). — «Газ. «Вечірній Київ», 1960, 22 лютого; Ф. Гарін. Пам'яті поета земляка. (Вірш). — Газ. «Зоря Полтавщини», 1961, 27 серпня; Б. Палійчук. Його серце було прекрасним. (До 50-річчя з дня народж. Євг. Кривенка). — «Літ. газета», 1962, 6 лютого; П. Ротач. Його любов і життя — Полтава. — Журн. «Прапор», 1962, № 10, стор. 100; І. Л. Кривенко. (Спогад про сина). В листі до В. Ф. Самуїла від 19 квітня 1965 р. Копія в архіві укладача; В. Ф. Самуїло. Зі спогадів про Є. І. Кривенка. Рукопис на 3 стор., 1965. Архів укладача.

КРИВІНСЬКА, ГАННА ЛЕОПОЛЬДІВНА (28.III 1876 — 5.X 1944) — літературознавець, перекладачка. Нар. у Полтаві. Закінчила Полтавську Маріїнську жіночу гімназію. Слухала лекції з історії, філософії і літератури в Берліні і Лозанні. Знала французьку і німецьку мови. Перекладала твори західноєвропейських письменників для журналів «Русское богатство», «Мир божий» та ін.

На початку 900-х років близько зійшлася з сім'єю В. Г. Короленка. Після революції працювала в різних громадсько-культурних організаціях Полтави. У 1922 р. брала участь у розборі, систематизації та опису архіву В. Г. Короленка, а пізніше вивчала і популяризувала творчу спадщину письменника.

Під редакцією і з примітками С. В. Короленко і Г. Л. Кривінської вийшли книги: В. Г. Короленко. Воспоминания о писателях, М., «Мир», (1934), В. Г. Короленко. Записные книжки (1880—1900), М., Гослитиздат, (1935). Спільно з Н. В. Короленко-Ляхович К. редагувала і склала примітки до тритомника: «Избранные письма» (перші 2 томи вийшли у вид-ві «Мир», 1932 р., третій — у 1936 р. у вид-ві Гослитиздат). Брала участь у підготовці видань: В. Г. Короленко. Полное посмертное собрание сочинений. Дневник (1881—1893), т. I, Госиздат Украины, 1925 та «История моего современника» (М., Гослитиздат, 1938, вместе с С. В. Короленко и Н. В. Короленко-Ляхович).

Померла у Свердловську.

Літ.: Біографічна довідка складена на матеріалах Полтавського музею В. Г. Короленка, 1965.

* Початок див. «Архіви України» 1966, № 2.

КРИВОРУЧКО, ОЛЕКСАНДР СЕМЕНОВИЧ (9.VII 1919) — поет і педагог. Нар. в с. Попівці Миргородського району. Вчився в Глобинській середній школі на Полтавщині та на історичному ф-ті Одеського учительського ін-ту. Потім учителював у с. Широкому на Херсонщині. З 1940 р. — на військовій службі. Війна застала в трьох кілометрах від Брест-Литовська. Перші жорстокі бої, гіркота відступу, фашистський полон... Потім концтабори Польщі, Німеччини, Австрії.

У полоні написав вірші про неволю і вірність Батьківщині. Читав їх своїм товаришам разом з віршами Маяковського. З допомогою чеських патріотів утік з табору. Перепливши Мораву, опинився у Словачії. На квартирі у комуніста Яна Волтемарса в с. Гаяри за дорученням підпільників задовго до приходу радянських військ написав на червоному полотнищі вітання Радянській Армії-визволительці.

Потім служив у війську, а восени 1945 р. демобілізований. З того часу працює вчителем історії Комишнянської середньої школи на Полтавщині. У 1961 р. закінчив заочно історичний ф-т Полтавського педінституту.

Вірші К. почав писати ще у школі. Не кидає він їх і тепер, але друкує рідко. У 1959 р. в збірці «За колючей проволокою» (М., вид-во «Молодая гвардия») вміщено його вірші: «Сквозь фронт, сквозь тысячу смертей», «Памятная ночь», «Лагерь смерти», «Другу-французу». Ліричні поезії опубліковано в журналі «Сельское хозяйство» («На счастье людям», «Прошли дожди», «Летний закат» та ін.). Нові твори К. готуються до друку у зб. «О чем поет народ Отчизны» (М.). Виступає також у місцевій пресі.

Літ.: Тарасенко О. «На долгу спомінку...» — Газ. «Зоря Полтавщини», 1961, 27 травня; О. Криворучко. Автобіографія. Рукопис на 1 арк. 1964. Архів укладача.

КРИМОВ, ЮРІЙ (літ. псевд. Беклемішева, Юрія Соломоновича; 19.I. 1908 — 20.IX 1941) — російський рад. письменник. Нар. в Петербурзі. Закінчив Московський ун-т. Працював радіотехніком, інженером-конструктором; з 1933 р. служив на Каспійському нафтоналивному флоті. Одночасно займався літературною працею. В повісті «Танкер Дербент» (1938) К. розповів про новаторів нафтоналивного флоту і транспорту, створив образи передових робітників. Друга відома повість письменника — «Інженери» (1941).

Велика Вітчизняна війна покликала К. на фронт. У вересні 1941 р. він був у Пирятині, де розмістилася редакція фронтової газети 27-ї Армії. Біля похідного костра на Полтавщині, в оточеній фашистськими полчищами частині, К. було прийнято в партію. В ніч з 19 на 20 вересня він лишився разом з трьома лейтенантами на заслін. Четверо надовго затримали загарбників, і близько двохсот інтервентів заплатили своїм життям за життя купки героїв. Це сталося поблизу с. Богодучівки Чорнобаївського району Полтавської області (тепер на Черкащині). 22 вересня тіло К. підібрав і поховав колгоспник О. Я. Коваленко, зберігши військовий квиток, незакінчений лист до дружини і листівку на ім'я письменника.

Восени 1943 р. О. Коваленко повідомив про смерть героя і передав збережені речі в Чорнобаївський райвійськкомат. Лист був проколотий штиком і залитий кров'ю. 25 листопада 1943 р. прах письменника було перенесено в центр Богодучівки.

Уцілілий лист К. до дружини — прекрасне свідчення благородної любові письменника до своєї Батьківщини — був опублікований в 1947 р. (Ю. Кривов, Повісті.). Через півтора десятиліття після смерті знайшлася перша повість К. «Подвиг», написана ним в 30-х роках (опубл. в 1962 р.).

Літ.: Кузнецов М. М. Юрий Кривов. Крит.-биограф. очерк. М., 1951; Громов П. Юрий Кривов. М., 1956; М. Дашківський. Невідправлений лист. — Газ. «Літ. Україна», 1964, 25 вересня (тут же вірш Г. Донця «Пам'ять серця», присвяч. героїчн. смерті Ю. Кримова); В. Хохлаков. В степу під Пирятином. — Газ. «Зоря Полтавщини», 1965, 5 лютого; А. Щелоків. Сторінки героїчного життя. — Газ. «Зоря Полтавщини», 1965, 16 жовтня; Д. Дубина. Невідправлений лист Юрія Кримова. — «Супій», альманах. Машинопис. Золотоноша, 1965, № 2, стор. 61—65.

КРОПИВНИЦЬКИЙ, МАРКО ЛУКИЧ (7.V 1840 — 21.IV 1910) — видатний діяч української демократичної культури, драматург, актор, композитор, етнограф. Нар. в с. Бежбайраки (з 1965 р. — Кропивницьке Новоукраїнського р-ну Кіровоградської області). Письменницьку діяльність розпочав у 60-х роках, акторсько-режисерську — в 70-х. Драматургічна спадщина складає понад 40 п'єс. Кращі з них: «Глитай, або ж павук», «Доки сонце зійде, роса очі вищить», «Зайдиголова», оперета «Пошилися у дурні», водевіль «По ревізії» та ін.

Діяльність К. тісно зв'язана з Полтавиною. У Полтаві було багато знайомих і він бував тут протягом майже 30 років. У 1878—81 рр. жив і працював у Кременчуці: керівником театру, режисером у трупі О. Лавровської і Ашкаренка. Вже тут, як згадував М. Садовський, глядачі зустрічали Кропивницького «бурею оплесків». У 1881 р. К. створив власну трупу, до складу якої ввійшли Садовський, Заньковецька, Жаркова, Байда та ін. Після перших виступів у Єлисаветграді трупа прибула в Полтаву.

Починаючи з 1882 по 1909 р. К. виступав у Полтаві 12 разів. Полтавці бачили його в ролях Бичка («Глитай, або ж павук»), Коваля («Невольник»), Кукси («Пошилися в дурні»), сотника («Вій») та ін. Чимало ролей зіграв він на полтавській сцені

у п'єсах Старицького, Квітки-Основ'яненка, співав Карася в опері «Запорожець за Дунаєм». Великим успіхом користувався актор у ролі Макогоненка.

К. виступав у багатьох містах і селах Полтавщини. 7 жовтня 1901 р. в с. Пізняки Лохвицького повіту поставив силами сільської молоді п'єси «Невольник» і «Прихожа», а потім виступив з читанням віршів Т. Г. Шевченка. Лохвицький кореспондент називає К. «незрівнянним народним артистом». У 1903 р. в Лохвиці знайомиться з Архипом Тесленком, радить збирати народну творчість, допомагає у доборі п'єс для народних вистав. У 1904 р. в Лохвицькому пов. виникло три гуртки, які під керівництвом К. підготували ряд спектаклів.

Влітку 1903 р. К. разом з іншими діячами української культури брав участь у відкритті пам'ятника Котляревському в Полтаві. Тут у друкарні Г. Маркевича видано односторонній його творів і чимало п'єс окремими брошурами.

Ім'я К. є в списку вулиць м. Полтави.

Літ.: Народний спектакль под руководством М. Л. Кропивницького. — «Киевская старина», 1901, листопад, стор. 89—90; Марко Лукич Кропивницький. 36 статей, спогадів і матеріалів. К., «Мистецтво», 1955; Н. М. Андріанова. Шляхи розвитку українського театру. К., 1960, стор. 12—14; М. Кропивницький. Твори в 6 томах, т. 6, К., Держлітвидав, 1960. (Про зв'язки з Полтавщиною на стор.: 236—237, 273, 281, 283, 359—360, 477, 485 та ін.); П. П. Перепелиця. Митець, етнограф, фольклорист. — Журн. «Народна творч. та етнографія», 1965, № 3, стор. 9—14; І. Марченко. Сторінки минулого. (Про перебування Кропивницького в Лохвиці). — Газ. «Ленінська зміна», 1965, 26 травня; А. Іванов. Кропивницький у Полтаві. — Газ. «Зоря Полтавщини», 1965, 27 травня.

КРУГЛЯК, ЮРІЙ МИХАЙЛОВИЧ (27.X. 1925) — український поет-сатирик. Нар. в с. Осначі, тепер Кременчуцького району, на Полтавщині, в учительській сім'ї. У 1933—36 рр. жив і вчився в Донбасі. В 1943—45 рр. працював на Пантелеймонівському заводі. В 1946 р. закінчив середню школу. Цього ж року поступив на укр. відділ філ.-ф-ту Чернівецького університету. Через рік перевівся до Львівського ун-ту ім. Франка і закінчив його в 1951 р. Після того працював у газетах Львова «Ленінська молодь» та «Вільна Україна». З кінця 1953 р. завідує відділом фейлетонів журналу «Перець».

Початок літературної діяльності К. відноситься до 1948 р., коли в журн. «Радянський Львів» опубліковано його перший вірш. Перша поетична збірка «Звичайні люди» побачила світ у Львові в 1950 р. Далі працює переважно в жанрі сатири і гумору.

У 1956 р. бібліотека «Перця» видала книжку «Хрін і Лаврін». У 1959 р. вийшов збірник антирелігійних мініатюр «Як бог наплутав», написаних за народними мотивами. В тому ж році з'явилася збірка сатири і гумору «Коротко кажучи» (вид-во «Молодь»). Збірник «На крилах легенд» (1960) складається з оброблених народних переказів про походження назв українських міст. У 1962 р. вид-во «Рад. письменник» випустило книгу фейлетонів, байок, пародій, епіграм і дружніх шаржів під назвою «Сім пучок перцю».

Збірки останніх років: «В чотири рядочки» (бібл. «Перця», 1963), «Смішинки» (Держлітвидав, 1963).

Живе в Києві.

Літ.: Кравчук О. Творча заявка («Звичайні люди»). — Журн. «Жовтень», 1951, № 4, стор. 122—124; Симоненко В. Лист Григорія Сковороди редактору «Перця» з приводу пародії Ю. Кругляка на поему Івана Драча «Ніж у сонці». — «Літ. газета», 1961, 1 грудня; В. Большак. Дошкульні рядочки («В чотири рядочки»). — Газ. «Друг читача», 1963, 28 вересня; Білкун М. Слово про товариша («В чотири рядочки»). — «Робітнича газета», 1964, 3 січня; Кругляк Юрій Михайлович. — Біо-бібл. словник «Українські письменники», т. 4, К., «Дніпро», 1965, стор. 810—812.

КУДІН, МИКОЛА ДМИТРОВИЧ (1911) — український гуморист. Нар. в с. Кременна, на Донбасі, в сім'ї учителя. Закінчив Харківський ін-т механізації сільського господарства. Після війни жив і працював у Полтаві. Нині — викладач Хорольського училища механізації сільського господарства.

З першими гумористичними творами К. виступив у 30-х роках у журналі «Перець». Друкував фейлетони і гуморески в «Літературній газеті», обласній та районній пресі Полтавщини.

У співавторстві з Ю. Лапаєм видав збірку гуморесок «Тонкий хід» (Полтава, 1961).

Літ.: К. Ходосов. Чи принесе весну перша ластівка. — «Літературна Україна», 1962, 10 квітня.

КУЗЬМИЧ, ВОЛОДИМИР САВИЧ (27.VI 1904 — 4.X 1943) — український рад. письменник. Нар. на ст. Бахмач на Чернігівщині в сім'ї залізничника. З 9 років, лишившись сиротою, виховувався в Полтавському дитбудинку. Тут здобув освіту і спеціальність, працюючи в шевській майстерні та друкарні. В 1920—1921 рр. брав участь у боротьбі з бандитизмом під Кременчуком. В середині 20-х років працював робітником Крюківських залізничних майстерень, був організатором і керівником Кременчуцького міського клубу ім. Шести, членом окружного ЛКСМУ. Тут і розпочав свою літературну діяльність.

Першим друкованим оповіданням була «Наталева круча» в журн. «Всесвіт» (1925). Тоді ж, живучи в Кременчузі, К. стає членом організації «Плуг». Восени 1925 р. переїхав до Харкова. Наступного року, під час навчання на юридичному ф-ті ін-ту народного господарства, його залучено до літорганізації «Молодняк». У 1926 р. разом з А. Гузарієм працював над поемою «Шість» про кременчуцьких комсомольців, замордованих в 1919 р. білими. У 1927 р. вийшла перша збірка оповідань «Наган» з посвятою молоді Головних Крюківських вагонних майстерень. Тоді ж виходить повість «Італійка з Мандженто», а в 1928 р. — збірка «Хао-Жень». У 1929 р. закінчив ін-т народного господарства, в 1932 — аспірантуру при кафедрі літературознавства Українського ін-ту марксизму-ленізму. На поч. 30-х років був відповідальним секретарем організації «Молодняк».

Твори К. друкувалися в журналах «Плужанин», «Червоний шлях», «Гарт», «Червоні квіти» та ін. В 1929 р. видав дві книги: «Міна» і «Польот над Кавказом». В романі «Крила» (1930—31) зробив спробу розповісти про боротьбу за технічну незалежність нашої країни. Будівником Дніпрельстану присвячено роман «Турбіни» (1932). У 30-х роках писав для дітей та юнацтва (кн. «Жовтий рикша», 1930, «Сто хлібин», 1941 та ін.). На поч. Вітчизняної війни надрукував ряд оповідань з фронтового життя.

В евакуації у м. Алма-Ата К. було несправедливо репресовано. Реабілітований посмертно. Друзі, з якими працював письменник, згадують його як талановитого літератора, скромну і віддану своєму народові людину. Його знали М. Горький, А. Барбюс, А. Макаренко та ін.

Літ.: Підгайний Л. Володимир Кузьмич. — «Літ. газета», 1928, 1 жовтня; Овчаров Г. На шляху до реконструкції. (Про творчість В. Кузьмича). — Критика, 1930, № 3, стор. 55—76; В. Коряк. Українська література. Конспект. Вид. 3, Х., «Пролетар», 1931, стор. 335—336; П. Усенко. 30 років. — Журн. «Дніпро», 1957, № 1 (про В. Кузьмича на стор. 93); Кузьмич Володимир Савич (1904—1943). Біо-бібл. словн. «Українські письменники», т. 4, К., «Дніпро», 1965, стор. 816—819; С. Данішев. Спогад про останні зустрічі з В. Кузьмичем в Алма-Ата. Запис укладача; І. Гайдаренко. Комсомольці 20-го року. — «Зоря Полтавщини», 1965, 18 грудня.

КУЛИК, ВАСИЛЬ СТЕПАНОВИЧ (1830—1870 *) — український поет. Нар. у с. Ковалівці поблизу Полтави в сім'ї дрібного поміщика з козаків. Закінчивши Полтавську гімназію, вчився на медичному ф-ті Харківського ун-ту, але закінчити його не вдалося через зубожіння і смерть батька. Склавши іспит на провізора, К. продав частину батькової землі і перебрався до м. Валок на Слобожанщині, де заарендував аптеку. Років 5—6 аптекарував, потім подався у мандри: сховався в Таврію, Крим, Кубань — хотів побачити місця, де жили вихідці з Запорозжя, і одночасно вивчити життя та побут народу.

У кінці 50-х років К. повернувся на Полтавщину і став господарювати на ковалівському хуторі, потім служив в аптеці при Полтавській лікарні, відкрив у спілці з кимсь аптечний склад, але через свою непрактичність ледве зводив кінці. У 60-х роках одружився на простій дівчині-кріпачці й осів у с. Нижні Млини над Ворсклою, де займався літературою та освітою селян. У 1861—62 рр. був тісно зв'язаний з полтавською «Громадою», разом з О. Кониським вів пропаганду серед селян.

Як поет К. став відомий з виходом українського журналу «Основа» в 1861 р. Саме тут він вмістив свої перші вірші й замітки. У 1868—74 рр. твори поета друкувалися в галицькій «Правді», а в 1894 р. у Львові було видано окремою книжкою «Писання Василя Кулика». Його поезії відзначаються задушевністю, щирим співчуттям до переживань трудявого народу. Вірш «Чи ти ж мене вірно любиш?» став народною піснею.

Останні роки поета були тяжкі. Після передчасної смерті дружини залишився з малими дітьми і, надломлений морально і фізично, помер від сухот у Нижніх Млинах. Літературний архів поета, в якому, крім віршів і заміток, був вовевіль з українського життя, не дійшов до нас.

Вірші К. вміщені у виданнях: «Антологія української поезії», т. 1, К., 1957, стор. 371—374; «Поети пошевченківської доби», К., 1961, стор. 145—153.

Літ.: Торчин В. Василь Кулик. Біографічний обрис. «Правда», 1874;

Кулик Василь Степанович (біограф. довідка). В зб. «Поети пошевченківської доби», упорядк. А. Костенка, К., 1961, стор. 449; С. М. Шаховський. З потоку літературного життя. — «Рад. літературознавство», 1959, № 4, стор. 91—104 (про В. Кулика на стор. 93); П. Митропан. Забутий поет В. С. Кулик. Машинопис на 3 стор. Белград, 1965. Архів укладача. П. Митропан, професор. Спогад про діда. — «Літ. Україна», 1965, 26 листопада, стор. 4.

КУЛІШ, ПАНТЕЛЕЙМОН ОЛЕКСАНДРОВИЧ (літ. псевд.: Хуторянин, Вешняк Т., Необачний, Панько Небреха, Павло Ратай та ін.; 28.VII 1819 — 2.II 1897) — український поет, прозаїк, перекладач. Нар. в містечку Воронежі на Чернігівщині в дрібнопоміщицькій сім'ї. Навчався в Новгород-Сіверській гімназії. Деякий час слухав лекції на філософсько-історичному ф-ті Київського ун-ту. У 1843 р. познайомився з Т. Г. Шевченком і брав участь у Кирило-Мефодіївському братстві, за що його вислали до Тули. У 1852—54 рр. жив на Полтавщині, на х. Заріг поблизу Оржиці. М. Гніп називає ще

* М. Петров вказує іншу дату смерті — 1874 рік.

хутір Баївшину під Лубнами, де в нього було господарство. У 1856—57 рр. К. видав 2-томний збірник «Записки о Южной Руси», вмістивши там зібраний на Полтавщині фольклорно-етнографічний матеріал.

У 1853—62 рр. К. часто бував у Полтаві. На Полтавщині К. розшукав список «Оди до князя Куракіна» І. П. Котляревського і вперше опублікував його.

Перу К. належить велика кількість поезій, повістей, оповідань. Широкої слави набув роман «Чорна рада» (1854). Відомий він і як видавець творів рос. і укр. письменників, альманаха «Хата» (1860) та ін. У своїх поглядах був суперечливим і непостійним.

У радянський час твори К. видавалися понад 20 разів, в т. ч. у Полтаві 1918 р. було видано роман «Чорна рада». В 1930 р. в ДВУ вийшли його «Спогади про Тараса Шевченка» (з передмовою та примітками Є. Кирилюка). Добірка віршів К. вміщена у зб. «Поети пошевченківської доби» (К., 1961, стор. 446—447).

Помер К. на х. Мотронівка під Борзною.

Літ.: М. Гніп. Полтавська громада. Х., Держлітвидав України, 1930, стор. 10, 29; Листи П. О. Куліша і Ф. Л. Ткаченка до Т. Г. Шевченка. В кн.: Листи до Т. Г. Шевченка. 1840—1861. К., вид-во АН УРСР, 1962, стор. 183, 189—190; Лист П. Куліша до О. Бодяньського від 25.VII 1853 — «Киевская старина», 1897, листопад; Перекази старожиливі, записані в с. Заріг Оржицького району В. Слинком в 1958 р. Рукопис. Архів укладача.

КУЛЬБАЧКО, ГЕННАДІЙ ЛУКІЧ (8.III 1925) — український письменник і журналіст. Нар. в с. Бригадирівці, тепер Кременчуцького району, Полтавської області. Літературою захопився ще в школі. Першими друкованими творами були новели, опубліковані в 1944 р. у фронтовій газеті. Зрідка з'являлися вони і в «Зорі Полтавщини». Їх надсилав з далекої Прусії.

Повернувшись з війни, К. продовжує навчання в середній школі, захоплюється точними науками, підтримує тісні стосунки з гравіметричною обсерваторією у Полтаві і Всесоюзним Астрономічно-геодезичним Товариством у Москві.

З 1948 р. працює у Козельщинській райгазеті «За честь Батьківщини», а з 1951 — в обласній газеті «Зоря Полтавщини».

Перша книжка Г. Кульбачка — нарис про учнів однієї з шкіл Чернігівщини — вийшла у «Молоді» в 1956 р. У 1957 р. з'явилася збірка нарисів та оповідань «Коли зустрічаються двоє» (вид-во «Молодь»), у 1960 р. — повість «Кінець кривої стежки» (К., вид-во «Молодь»).

Письменник не пориває зв'язків з Полтавщиною: його оповідання й статті друкуються в обласній пресі (оповідання «Рицар золоті бджілки», газ. «Зоря Полтавщини» від 5 серпня 1964 р., ст. «Сіяти добре, розумне, вічне» (Роздуми про вчительську професію), «Зоря Полтавщини» від 14 серпня 1964 р. та ін.).

Літ.: (Про пов. «Кінець кривої стежки»). В рубр. «Коротко о книгах», журн. «Советская Украина», 1960, № 9, стор. 190—191; Л. Копиленко. Вибитою стежкою. («Кінець кривої стежки»). — «Літ. газета», 1961, 21 березня; Г. Кульбачко. Біографічна замальовка. Машинопис на 4 стор. 28 вересня 1964. Архів укладача.

КУЛЯБКО-КОРЕЦЬКИЙ, МИКОЛА ГРИГОРОВИЧ (1846 — 2.II 1931) — відомий дореволюційний публіцист і земський статистик. Нар. в с. Брусове, тепер Глобинського району Полтавської обл., в дворянській сім'ї. З 10 років лишився сиротою. У Києві закінчив гімназію (1863) і юридичний ф-т ун-ту (1868). Спершу працював судовим слідчим у Владикавказі. (тепер Дзау-Джікау Півн.-Осетин. АРСР). В цей час зацікавився «Капіталом» Маркса, творами Герцена і Бакуніна. У 1868 і 1872 рр. відвідав Західну Європу. В 1872—73 рр. брав участь у діяльності Цюрихської емігрантської колонії і виданні журн. «Вперед». Там знайомиться з Подолинським, Лавровим, Плехановим, Кравчинським, В. Лібкнехтом, Лопатінім.

У 1874 р. був тимчасово секретарем редакції петербурзького журн. «Знание», в ньому друкував свої статті. Належав до гуртка лавристів. Читав робітникам лекції з політекономії, збирав кошти на нелегальні видання. В Кишиневі у 1875 р. переправляв через кордон революційну літературу. У 1877—78 рр. жив у Лондоні як політемігрант, був знайомий з Ф. Енгельсом.

У травні 1879 р. після розгрому петербурзького гуртка лавристів К. був арештований у Тифлісі. Після 14-ти місяців в'язниці його вислали на 5 років під нагляд полтавської поліції. У Полтаві працював завідуючим статистичним (1889—96), а потім економічним бюро губернського земства. Його великою заслугою було опрацювання програми земської статистики і статистичних річників. За редакцією К. видано VIII—XV тт. економічного опису Полтавської губ. У 1897—1900 рр. був секретарем Вільного економічного товариства і редактором його праць. Йому належить ряд монографій з економічних питань («К истории продовольственного дела в России», 1898 та ін.).

У 90-х роках К. співробітничав у «Полтавских губернских ведомостях»; керував відділом публіцистики, висвітлював громадські і земські питання. 1903 р. у Софії вийшла його брошура «Стамболов и Каравелов (лични спомени)» (відбиток з журн. «Русское богатство», 1903, кн. 4). З 1911 р. був членом правління Полтавського товариства взаємного кредиту. В 1912 р. видав «Краткий исторический очерк 40-летней деятельности Полтавского общества взаимного кредита. 1871—1911.»

Після революції К. жив у Сочі. В 1922 р. переїхав у Ленінград, де в 1924 р. розпочав роботу над книгою спогадів про революційний рух 70-х років, яка вийшла в 1931 р. під назвою «Из давних лет. Воспоминания лавриста» (Из истории революционного прошлого России), М., вид-во Політкаторжан.

Лит.: Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон. Энциклопедический словарь. Дополнит. том 2, СПб, 1906, стор. 38; Д. Иваненко. Записки и воспоминания (1888—1908). Полтава, вид. редакції газ. «Полтавский голос», 1909, стор. 68, 76; И. Ф. Павловский. Краткий биограф. словарь ученых и писателей Полтавской губ., Полтава, 1912, стор. 100; Краткий перечень трудов Н. Г. Кулябко-Корецкого. Складено в бібліотеці ім. В. І. Леніна. Машинопис на 1 стор., 27 березня, 1965. Архів укладача.

КУНДІРЕНКО, ЗІНАІДА ПАВЛІВНА (4.X. 1924) — українська письменниця-перекладачка. Нар. в с. Великі Сорочинці, Миргородського р-ну, в сім'ї ветеринарного лікаря. У 1933 р. захворіла спондилітом хребта. В 1935 р. хвороба відняла ноги. В Дніпропетровському дитячому кістково-туберкульозному санаторії закінчила 7 класів і вступила в комсомол. Під час війни жила з матір'ю в Ростовській області. Після війни повернулася у Великі Сорочинці.

У 1948—54 рр. навчалася на заочних курсах іноземних мов (німецький відділ) і закінчила перекладацький курс. Перший художній переклад оповідання Петера Ноля «Браслет» опубл. журн. «Всесвіт» (1959), першу повість «Корабель приречених» Гюнтера Крупката випустило вид-во «Молодь» (1960).

К. закінчила екстерном В.-Сорочинську середню школу, і з 1960 р. навчається заочно на романо-германському відділі філологічного ф-ту Київського ун-ту ім. Шевченка. Завдяки тренуванню, в 1961 році, після 27-річного лежання в ліжку, їй вдалося навчитися сидіти і пересуватися на колясці.

Письменниця належить понад 10 перекладів книг німецьких авторів, зокрема «Смерть Лоенгріна» Г. Белля (1960, Держлітвидав), «Таємнича Африка» Г. Фрайберга (1961, Дитвидав), «Гараж пана Якобса» В. Шраера (1962, Держлітвидав, друга половина роману; першу переклав Ю. Лісняк), «Діаманти Ківі-Ківі» та «Маузі з Калахара» П. Дауманна (1962, «Молодь»). В 1964 р. вийшла в її перекладі збірка оповідань «Аракуш» С. М. Сергеева-Ценського.

Образ М. Островського та його книга «Як гартувалась сталь» зробили великий вплив у становленні характеру письменниці, в її нелегкій боротьбі з недугою. Про це вона розповіла у статтях «Тільки вперед і нікуди інакше» (зб. «Через роки», 1964) та «Друг Павки Корчагіна» (зустріч з Г. П. Давидовою) в газ. «Советский Крым» від 30 вересня 1964 р. Живе в Алушті. З 1965 р. — член Спілки письменників України.

Лит.: С. Безкишкий. Школа сталевого гарту. — Газ. «Зоря Полтавщини», 1964, 21 липня; С. Безкишкий. Корчагінський гарт. — «Молодь України», 1964, 12 серпня; З. Кундіренко. Автобіографія. 8 січня 1965, м. Алушта. Машинопис на 3 стор. Архів укладача; Г. Георгієв. Побеждает мужество. — «Курортная газета» (Ялта), 1965, 1 травня.

КУШНЕРИК, ФЕДІР ДАНИЛОВИЧ (7(19).XI 1875 — 23.VII 1941) — український кобзар. Нар. в с. Велика Багачка в сім'ї селянина-бідняка. В семирічному віці осліп. Під керівництвом кобзаря М. Кравченка опанував кобзарське мистецтво і став складати свої пісні. Обійшов з кобзою Полтавщину і Сумщину, був у Чернігівській і Харківській обл. За виконання революційних пісень його не раз арештовували й ув'язнювали.

У радянський час К. створив ряд пісень з життя колгоспного села («Розмова комсомольця з дідусем», «Про селян неможлих», «Про революцію» та ін.). В репертуарі кобзаря було багато лірико-побутових, сатиричних та історичних пісень і 9 дум.

У 1939 р. К. прийнято до Спілки письменників України, а в грудні 1940 р. широко відзначено 65-річчя з дня народження і 30-річчя кобзарської діяльності. Про поїздку письменників на свято у Велику Багачку П. Тичина написав поетичний твір «Ідемо з Великої Багачки». 10 вересня 1960 р. під час відзначення 75-річчя з дня народження К. на його могилі у В. Багачці Максим Рильський прочитав свого вірша пам'яті кобзаря (див. «Літ. газету» від 21 вересня 1950 р.). Того ж дня в сільському будинку культури відбулося ювілейне засідання Вченої ради Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР. М. Рильський назвав К. класиком радянського кобзарства.

У зб. «Народні співці Радянської України» (К., 1965) вміщено добірку творів К.: «Хто ж той сокіл, товариші», «Зійшло сонце осінне», «Сніг розтав, вода стекла».

Лит.: Проф. М. Грінченко, Ф. Лавров. Кобзар Федір Кушнерик. К., 1940; Ф. І. Лавров. Максим Рильський і українське кобзарство. — «Народна творч. та етнографія», 1965, № 2, стор. 60—61; Ф. Лавров. Максим Рильський про кобзарів Полтавщини. — «Газ. «Зоря Полтавщини», 1965, 19 березня; Федір Лавров. Дзвінкоголоса кобза. (До 90-річчя з дня народж. Ф. Д. Кушнерика). — «Зоря Полтавщини», 1965, 10 вересня; Павло Павлій. Перший серед кобзарів. (До 90-річчя з дня народження Ф. Д. Кушнерика). — «Літ. Україна», 1965, 21 вересня; Ф. І. Лавров. Федір Кушнерик. (До 90-річчя з дня народження). — «Народна творч. та етнографія», 1965, № 5, стор. 60—62.

СОДЕРЖАНИЕ

Планы партии — планы народа	3
---------------------------------------	---

СТАТЬИ

А. Батюк — Участие архивистов в подготовке «Истории городов и сел Украинской ССР»	7
Ив. Крипьякевич — На пути к изданию исторического атласа Украины	11

СООБЩЕНИЯ

Е. Тодосина — Итоги смотра архивов и состояния делопроизводства республиканских министерств и ведомств	15
Я. Исаевич (Львов) — Архивоведение и источниковедение в трудах И. П. Крипьякевича (к 80-летию со дня рождения)	20
В. Борис — Отношение Австрии к восстанию декабристов	27
А. Катренко — Из прошлого революционного народничества на Украине	35
У. Едлинская (Львов) — Илларион Семенович Свенцицкий (1876—1956 гг.)	43

ОБМЕН ОПЫТОМ

С. Розин (Харьков) — Использование документов в агитационно-пропагандистских целях	48
В. Торев — Кустовые семинары как средство повышения профессионального уровня заведующих горрайгосархивами	53
А. Мильшина (Львов) — Деловой контакт между архивистами Львова	56
А. Серикова (Симферополь) — Работа экспертно-проверочной комиссии Архивного отдела Крымского облисполкома	58
Е. Романова (Чернигов) — Организация работы семинара по архивоведению и другим специальным историческим дисциплинам	60

ДОКУМЕНТЫ

И. Бутыч — К истории украинско-трансильванских отношений (1648—1656 гг.)	62
Ф. Стеблій (Львов) — Мирон Штолюк — предводитель опришковского движения	71

ОБЗОР ЛИТЕРАТУРЫ И ИСТОЧНИКОВ

А. Ткачук (Нежин) — Большевицкая пресса Юго-Западного и Румынского фронтов в 1917 г.	76
А. Волощенко — Классовая борьба на правобережной Украине в период второй революционной ситуации (1879—1881 гг.)	81
А. Дей, М. Мороз — Автографы Ивана Франко в львовских архивах и библиотеках	84

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

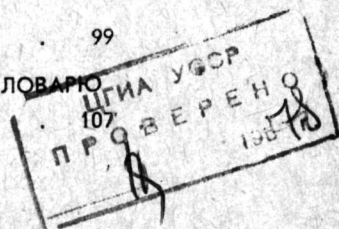
Рецензии

И. Вильный — Путеводитель по Хмельницкому облгосархиву	91
Я. Дашкевич (Львов) — Ценное издание о Хотинской войне	93
Заметки о книгах	94

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ	99
--------------------------------	----

МАТЕРИАЛЫ К УКРАИНСКОМУ БИОГРАФИЧЕСКОМУ СЛОВАРЮ

П. Ротач (Полтава) — Литературная Полтавщина	107
--	-----

ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ

НАУКОВО-ІНФОРМАЦІЙНИЙ БЮЛЕТЕНЬ

**„АРХІВИ
УКРАЇНИ“**

На його сторінках друкують-
ся матеріали з теорії і практи-
ки архівної справи; висвітлю-
ється передовий досвід роботи
державних і відомчих архівів;
вміщуються інформації про
нові документальні матеріали.

Друкуються також статті з
спеціальних історичних дисцип-
лін та з історії українського
народу.

«АРХІВИ УКРАЇНИ» виходять 6 разів на рік. Пе-
редплатна ціна: річна — 1 крб. 20 коп.; піврічна —
60 коп.; ціна окремого номера — 20 коп.

Передплату приймають без обмежень відділи
«Союздруку», пошта, громадські розповсюджувачі
преси.

